

Андре Жид

КОВАЧИ ЛАЖНОГ НОВЦА

РОМАН

ДРУГО ИЗДАЊЕ

ПРОСВЕТА • БЕОГРАД
1963

ПРВИ ДЕО

ПАРИЗ

I

— Чини ми се да чујем кораке у ходнику, — рече Бернар у себи. Он диже главу и послушну. Али не: његов отац и старији брат задржали су се у суду, мати у посети, сестра на неком концерту; а што се тиче млађег брата, малог Калуа, он је сваког дана по изласку из гимназије био затваран у неки завод. Бернар Профитандје остао је био код куће да буба за матуру; преостајале су му још само три недеље. Породица је поштовала његову самоћу; демон не. Мада је Бернар скинуо блузу, једва је дисао. Кроз отворен прозор са улице је улазила само врућина. Са чела му је лио зној. Једна кап потече му низ нос и паде на писмо које је држао у руци.

— Игра се сузе, — помисли он. — Али боље је и знојити се него плакати.

Да, датум није трпео поговора. Није се могло сумњати: радило се заиста о њему, Бернару. Писмо је било упућено његовој мајци; љубавно писмо од пре седамнаест година, непотписано.

— Шта значи овај иницијал? В, које исто тако може бити и Н... Пристоји ли се да питам мајку?... Треба имати поверења у њен добар укус. Од воље ми је да замишљам да је то био неки принц. Велике ми вајде кад бих сазнао да сам син каквог гоље! Не знати ко нам је отац, то је оно што нас лечи од страха да смо му слични. Свако истраживање обавезује. Задр-

жимо од овога само ослобођење. Не продубљујмо. А и тако ми је за данас већ доста.

Бернар пресави писмо. Било је исте величине као и осталих дванаест у свежњу. Везивала их је ружичаста свилена врпца коју није ни морао да дреши; навукао ју је на свежањ и наместио као што је и раније била. Вратио је свежањ у кутију, а кутију у фиоку конsole. Фиока није била отворена; тајну је одала одозго. Бернар поново сложи растављене дрвене плочице које је требало да покрије тешка плоча од оникса. Њу је спустио полако, опрезно, па је опет поставио одозго два кристална свећњака и гломазан часовник који је, забаве ради, био узео да оправи.

Часовник откуца четири сата. Тачно га је био навдио.

— Господин истражни судија и господин адвокат његов син неће се вратити пре шест часова. Имам времена. Кад се врати, господин судија треба да на свом писаћем столу нађе лепо писмо у коме ћу му саопштити свој одлазак. Али пре но што писмо напишем, осећам неизмерну потребу да мало проверим мисли — и да потражим мог драгог Оливјеа, да бих осигурао, бар привремено, неко легало. Оливје, пријатељу мој, дошао је час да исквишам твоју предусретљивост, а ти да докажеш колико вредиш. Лепо је било у нашем пријатељству то што се досада никада нисмо користили један другим. Па шта! услугу коју је занимљиво учинити не би могло бити непријатно тражити. Незгодно је што Оливје неће бити сам. Али не мари! знаћу да га ухватим насамо. Хоћу да га запрепастим својом мирноћом. Баш у необичном осећам се најприроднији.

Улица Т..., у којој је Бернар Профитандје живео до тога дана, сасвим је близу Луксембуршког парка. Тамо, близу фонтане Медичи, у алеји која је надвисује, обично се сваке среде између четири и шест састајало неколико његових другова. Разговарало се о уметности, филозофији, спорту, политици и књижевности. Бернар је ишао врло брзо, али кад је прошао кроз капију парка, угледао је Оливјеа Молинјеа и одмах успорио корак.

Скуп је тога дана био бројнији него обично, без сумње због лепог времена. Било их се придружило неколико које Бернар још није познавао. Сваки од тих младића, чим би се нашао пред другима, изигравао је некакву личност и губио сваку природност.

Видећи Бернара где долази, Оливје поцрвене и удаљи се, оставивши доста нагло једну младу жену с којом је разговарао. Бернар је био његов најприснији пријатељ, па се стога Оливје веома трудио да не изгледа као да га тражи; неки пут се чак чинио као да га не види.

Пре но што би стигао до њега, Бернар је имао да наиђе на више група, и, како се и он правио да не тражи нарочито Оливјеа, задржавао се.

Четворица његових другова окружавала су једног малог брадоњу са цвикером, знатно старијег од њих, који је држао неку књигу. То је био Дирмер.

— Шта ћеш, — говорио је он обраћајући се посебно једноме, али очигледно срећан што га слушају сви. — Догурао сам до тридесете стране, а нисам нашао ни једне боје, ни једне једине речи која би била кадра да створи слику. Говори о некој жени; не знам чак ни да ли јој је хаљина била црвена или плава. Кад нема боја, ја просто не видим ништа. — И, из потребе за претеривањем, утолико више уколико је осећао да га мање узимају озбиљно, наглашавао је: — Потпуно ништа.

Бернар није више слушао говорника. Сматрао је за непристојно да се сувише брзо удаљи, али је већ послушкивао како се иза њега препиру неки, којима је пришао Оливје пошто је оставио младу жену; један од тих, седећи на клупи, читао је *Action Française*.

Како Оливје Молинје међу свим овима изгледа озбиљан! А он је један од најмлађих, међутим. Његово још готово дечје лице и његов поглед одају рану зрелост мисли. Лако црвени. Нежан је. Узалуд се показује љубазан са свима, не знам каква скривена уздржаност, нека његова стидљивост, држе другове на одстојању. Он пати због тога. Да није Бернара, патио би још више.

Молинје се за тренутак, као што то сада чини Бернар, прикључио свакој групи, да би друговима учинио задовољство, али га од свега што слуша ништа не занима.

Нагнуо се преко рамена онога који чита. Не осврћући се, Бернар га чује како каже:

— Грешиш што читаш новине; од тога ти удара крв у главу.

Други прихвата крештавим гласом:

— А ти, чим се помене Мора, одмах позелениш.

Затим неки трећи запита подругливим тоном:

— А занимају ли те Мораови чланци?

Први одговори:

— Даве ме; али сматрам да је у праву.

А онда четврти, чији глас Бернар не препознаје:

— Ти сматраш да све оно што те не гњави није дубоко.

Први му одврати:

— А ти мислиш да је довољно бити глуп па да човек буде духовит!

— Ходи, — рече тихо Бернар ухвативши изненада Оливјеа за руку. Он га повуче неколико корака даље:

— Одговори брзо, журим се. Рекао си ми да не спаваш на истом спрату са својим родитељима?

— Показао сам ти врата своје собе; улази се право са степеништа, полуспрат пре но што се стигне до нас.

— Рекао си ми да и твој брат спава тамо?

— Да, Жорж.

— Вас двојица сте сами?

— Да.

— Мали зна ћутати?

— Ако треба. Зашто?

— Слушај. Отишао сам од куће; или ћу бар отићи вечерас. Још не знам куда ћу. Можеш ли да ме примиш на једну ноћ?

Оливје јако пребледе. Његово узбуђење било је тако жестоко да није могао да погледа Бернара.

— Могу, — рече; — али немој доћи пре једанаест. Мама силази свако вече да нам пожели лаку ноћ и да закључа врата.

— Па онда...

Оливје се насмеши:

— Имам још један кључ. Закуцаћеш тихо да не би пробудио Жоржа, ако спава.

— Хоће ли ме домар пустити унутра?

— Рећи ћу му. О, ја сам врло добар с њим. Он ми је и дао други кључ. До виђења!

Растадоше се и не стиснувши један другом руку. И док се Бернар удаљавао смишљајући писмо које је хтео да напише и које је судија имао да нађе по свом повратку кући, Оливје, који није хтео да га виде да се издваја само с Бернаром, потражи Лисјена Беркаја, кога су остали оставили мало по страни. Оливје би га много волео, кад не би још више волео Бернара. Колико год је Бернар предузимљив, толико је Лисјен бојажљив. Осећа се да је слаб; изгледа као да постоји само срцем и духом. Ретко се усуђује да приђе, али полуди од радости чим види да му се Оливје приближава. Да Лисјен пише стихове, свако слуги. Ипак је Оливје, верујем заиста, једини коме Лисјен открива своје замисли. Њих двојица дођоше до краја узвишице.

— Оно што бих хтео, — говорио је Лисјен, — то је да испричам причу не о једној личности, већ о неком месту, — ето, на пример, о једној стази у парку, као што је ова, да испричам шта се ту догађа — од јутра до вечери. Прво би дошле васпитачице, дадиље с тракама... Не, не... најпре сасвим седа створења, неодређеног пола и старости, да почисте стазу, полију траву, промене цвеће, уопште да припреме сцену и декор пре отварања капије, разумеш? Онда, улазак дадиља. Шврће праве папшете од песка, туку се; васпитачице их шамарају. Затим мали ђаци излазе из школе — а онда долазе раднице. Сиромаси долазе да једу на клупама. Касније, људи који се траже; други који се избегавају; трећи који се осамљују, сањари. Па онда светина, у време музике и затварања радња. Па студенти, као сада. Увече, неки се љубав-

ници грле; други се растају плачући. Напоследку, пред мрак, један стари пар... И, одједном, добош: затвара се. Сви излазе. Комад је завршен. Разумеш: нешто што би оставило утисак свршетка свега, смрти... али не говорећи о смрти, наравно.

— Да, разумем врло добро, — рече Оливје, који је мислио на Бернара и није уопште слушао.

— А то није све; није све! — настави Лисјен са жаром. — Хтео бих, у некој врсти епилога, да прикажем ту исту стазу ноћу, пошто су сви отишли, пуну, много лепшу него што је дању; у дубокој тишини сви су природни шумови гласнији; шум фонтане, ветра у лишћу, песма неке ноћне птице. Прво сам мислио да уведем и духове, можда статуе... али мислим да би то било банално; шта ти мислиш?

— Не, немој статве, немој статуе, — уверавао га је расејано Оливје; а онда, на жалостан Лисјенов поглед: — Збиља, драги мој, ако ти пође за руком, то ће бити силно, — узвикну ватрено.

II

Нема ни трага, у Пусеновим писмима, никаквој захвалности коју би дуговао својим родитељима. Никада касније није он испољио жаљење што се удаљио од њих. Населивши се по својој вољи у Риму, он је изгубио жељу за повратком, рекло би се чак, сваку успомену.

Пол Дежарден (Пусен)

Господину Профитандјеу журило се кући, и он је налазио да његов колега Молинје, који га је пратио Булеваром Сен-Жермен, иде веома полако. Алберик Профитандје је баш тога дана био у суду изузетно преоптерећен послом: бринуо се што осећа

извесно тиштање с десне стране; умор је код њега погађао јетру, која му је била помало осетљива. Мислио је на то како ће се окupati; ништа га није могло боље одморити од дневних брига него добро купање; имајући то у виду, није тога дана ништа јео, сматрајући да је у воду, макар и млаку, паметно ући само с неоптерећеним стомаком. Уосталом, можда је то била само предрасуда, али предрасуде су стубови цивилизације.

Оскар Молинје је убрзавао корак колико је могао, упињући се да иде укорак с Профитандјеом, али је био много нижи од њега и слабије развијених ногу; осим тога, пошто му је срце било мало обложено салом, лако му је понестајало даха. Профитандје, још свеж у педесет и петој години, мршава грудног коша и чила корака, радо би га оставио, али је брижљиво пазио на пристојност; његов колега био је старији и даље је одмакао у каријери: дужност му је била да га поштује. Штавише, као да је био дужан и да се извињава за своје богатство, које је после смрти родитеља његове жене постало позамашно, док је господину Молинјеу једини иметак била плата председника суда, плата смешна и сасвим несразмерна са високим положајем који је заузимао са утолико већом достојанственошћу што је њоме прикривао своје сасвим осредње способности. Профитандје је савлађивао нестрпљивост; окретао се Молинјеу и гледао га како брише зној; уосталом, оно што му је Молинје говорио јако га је занимало; али њихова становишта нису била иста, и дискусија је постајала све ватренија.

— Наредите да се мотри на кућу, — говорио је Молинје. — Прикупљајте исказе домара и тобожње служавке, све је то у реду. Само, пазите, јер, ако и мало претерате с том истрагом, она ће вам измаћи из руку... Хоћу да кажем да се излажете опасности да вас истрага одведе даље него што сте из почетка мислили.

— Те брига немају никакве везе с правдом.

— Али молим вас! Молим вас, драги мој; ми знамо, ви и ја, шта би требало да буде правда а шта она јесте. Ми чинимо све што можемо, разуме се; али

ма колико добро да радимо, успевамо тек приближно. Случај којим се данас бавите изузетно је деликатан: од петнаест оптужених или оних који би, на једну вашу реч, могли то сутра бити, има девет малолетника. А нека од те деце, ви то знате, синови су врло угледних породица. Зато сматрам у овом случају сваки налог за хапшење као знатну неспретност. Партијски листови би се дочепали те афере, и ви бисте отворили врата свем могућном уцењивању, свим клеветама. Узалуд би вам после било све: и поред све ваше опрезности, не бисте могли спречити да се помену имена... Ја нисам позван да вам дајем савете, а ви знате колико бих радо ја примио савет од вас, чије сам узвишене назоре, трезвеност, исправност увек признавао и ценио... Али, на вашем месту, ево како бих поступио: потражио бих начина да окончај тај одвратни скандал тиме што бих се дочепао четворице или петорице подстрекача... Да, знам да их је тешко похватати; али, до врага, то нам је знат. Дао бих да се затвори стан, попримите тих оргија, и удесио бих тако да обавестим родитеље тих младих бестидника, опрезно, потајно, просто да би се спречило понављање. Та ето, стрпајте у затвор жене; с тим се потпуно слажем; изгледа ми да ту имамо посла с неколико незајажљиво перверзних креатура, од којих друштво треба да се очисти. Али, још једном вам кажем: не хапсите децу! Задовољите се тиме да их заплашите, а онда покријте све то етикетом „будући да су поступали без расуђивања“, па нека за дуже време остану у чуду што су за све платили само страхом. Помислите само да троје од њих немају ни четрнаест година и да их родитељи сигурно сматрају за анђеле чистоте и чедности. А збиља, драги мој, међу нама речено, зар смо ми већ мислили на жене у тим годинама?

Застао је, много више задихан речитошћу него ходом, и присилио је и Профитандјеа, кога је држао за рукав, да се и сâм заустави.

— Или, ако смо и мислили на њих, — настављао је, — то је било идеално, мистички, религиозно ако тако могу да кажем. А ова данашња деца, видите,

немају више идеала... Него, кад је реч о деци, како су ваша? Разуме се, све ово не односи се на њих. Знам да се од њих, под вашим надзором и захваљујући васпитању које сте им дали, човек нема да боји таквих испада.

Уистину, Профитандје је досада могао само да се похвали својим синовима; али он није имао илузија: ни најбоље васпитање на свету не заштићује од рђавих нагона; богу хвала, његова деца немају рђавих нагона, као ни Молинјеова, без сумње; стога се она сама клоне рђава друштва и рђавих књига. Јер шта вреди забранити оно што не можемо да спречимо? Књиге које му бранимо да чита, дете чита кришом. Његов је систем сасвим једноставан: он не забрањује читање рђавих књига; али удешава тако да деца и не зажеље да их читају. Што се тиче афере о којој је реч, он ће још поразмислити, и обећава у сваком случају да неће учинити ништа а да о томе не обавести Молинјеа. Просто ће се наставити дискретно мотрење, а пошто зло траје већ три месеца, може да потраје још неколико дана или још и коју недељу. Уосталом, распуст ће и сам растурити преступнике. До виђења!

Профитандје је најзад могао да убрза корак.

Чим је стигао кући, потрчао је у купатило и отворио славине на кади. Антоан је вребао повратак свога господара и удесио тако да га сусретне у ходнику.

Тај верни слуга био је у кући већ петнаест година. Деца су одрасла пред његовим очима. Могао је да види многе ствари, слутио је још многе друге, али се правио као да не примећује ништа од онога што се хтело пред њим сакрити. Бернар је имао наклоности према Антоану. Није хтео да оде а да му не каже збогом. А можда је и из раздражености против своје породице налазио задовољства у томе да једног обичног слугу посвети у тајну свог одласка, за који његови блиски и не знају; но треба рећи у прилог Бернару да нико од његових није тада био код куће. Штавише, Бернар се не би ни могао опростити с њима а да они не покушају да га задрже. Бојао се објаш-

њавања. Антоану је могао да каже просто: „Одлазим.“ И рекавши то, пружио му је руку тако свечано да се стари слуга зачудио.

— Господин Бернар се неће вратити на вечеру?

— Ни на спавање, Антоане.

И, како је слуга стајао неодлучан, не знајући како да разуме то, ни да ли треба даље да пита, Бернар је поновио, наглашавајући хотимично: — Ја одлазим, — па онда додао: — Оставио сам једно писмо на столу... — Није се могао одлучити да каже: — мога оца; поправио се: — ... на писаћем столу. Збогом!

Стежући Антоанову руку био је узбуђен као да се тиме опрашта од своје прошлости; врло брзо је поновио збогом, па пошао, пре но што би допустио да избије гласан јецај који му је стезао грло.

Антоан се двоумио да ли то није тешка одговорност пустити га да оде тако — али како би га он могао задржати?

Уосталом, да је Бернаров одлазак за целу породицу неочекиван ужасан догађај, Антоан је то осећао, али је његова улога савршеног слуге била да не изгледа као да га је то изненадило. Није било његово да зна оно што господин Профитандје не зна. Без сумње, могао је да му каже просто: „Да ли господин зна да је господин Бернар отишао?“ Али тиме би изгубио сва преимућства, а то није било за шалу. Ако је с толико нестрпљења очекивао господара, то је било само зато да му незаинтересованим, смерним гласом, као обавештење које му је Бернар наредио да пренесе, каже ову дуго припреману реченицу:

— Пре но што је отишао, господин Бернар је оставио једно писмо за господина у соби за рад. — Реченица је била тако једноставна да је могла остати незапажена; узалуд је тражио нешто значајније, није могао ништа да нађе што би у исто време било природно. Али како Бернар никада није изостајао, господин Профитандје, кога је Антоан посматрао испод ока, није могао да се не тргне:

— Како! пре но што је...

Али се одмах прибрао; није требало да показује зачуђеност пред потчињеним; осећање супериорности није га напуштало. Он заврши тоном врло мирним, којим је заиста господарио:

— У реду.

И, одлазећи у собу за рад:

— Где кажеш да се налази то писмо?

— На господиновом писаћем столу.

Чим је ушао у собу, Профитандје заиста виде један коверат упадљиво постављен наспрам наслоњаче у коју је обично седао да пише; али Антоан га није тако брзо оставио на миру, и господин Профитандје је био прочитао тек два реда, кад зачу куцање на вратима.

— Заборавио сам да кажем господину да две особе чекају у малом салону.

— Ко су?

— Не знам.

— Јесу ли заједно?

— Не чини ми се.

— Шта хоће?

— Не знам. Хтеле би да говоре с господином.

Господин Профитандје је осећао да губи стрпљење.

— Рекао сам већ и поновио да нећу да ме узнемиравају овде — нарочито не у ово доба; имам дане и сате примања у суду... Зашто си их увео?

— Рекле су обе да имају нешто хитно да кажу господину.

— Јесу ли одавно овде?

— Има већ скоро читав сат.

Профитандје учини неколико корака по соби и пређе руком по челу; другом је држао Бернарво писмо. Антоан је стајао на вратима, достојанствен, равнодушан. Најзад је имао ту радост да види судију како губи спокојство и да чује како, лупајући ногом први пут у свом животу, бесни:

— Нека ме пусте на миру! Нека ме пусте на миру!! Реци им да сам заузет. Нека дођу други пут.

Тек што је Антоан изишао, Профитандје полете вратима:

— Антоане! Антоане... А после иди затвори славине на кади.

Баш му је до купања! Он приђе прозору и прочита:

Господине,

Схватио сам, после извесног открића које сам данас после подне случајно направио, да треба да престанем да вас сматрам својим оцем, а то је за мене неизмерно олакшање. Осећајући у себи тако мало љубави према вама, дуго сам мислио да сам изрод; више волим што знам да нисам уопште ваш син. Можда држите да вам дугујем захвалност што сте према мени поступали као према свом детету, али, најпре, ја сам увек осећао разлику у вашој пажњи према својој деци и према мени, а, онда, ја вас довољно познајем па знам да сте све што сте чинили учинили из страха од скандала, да бисте прикрили стање које вам није служило много на част — и, напоследку, зато што нисте ни могли другачије учинити. Желим да одем не видевши се са мојом мајком, јер бих се бојао, опраштајући се коначно с њом, да се не разнежим, као и зато што би се она предом могла осећати у неисправном положају — што би ми било непријатно. Сумњам да је њена љубав према мени веома велика; пошто сам најчешће бивао у заводу, она није уопште имала времена да ме упозна, а како сам је ја непрестано подсећао на нешто у њеном животу што би она желела да буде заборављено, мислим да ће осетити олакшање и задовољство што одлазим. Реците јој, ако имате храбрости за то, да јој не замерам што ме је родила као копице; да, напротив, више волим то него да знам да сте ме ви родили. (Извините што говорим тако; није ми намера да вам напишем увреде; али оно што вам говорим дозволиће вам да ме презрете, а то ће вам донети олакшања.)

Ако желите да прећутим тајне разлоге који су учинили да напустим ваш дом, молим вас не покушавајте да ме вратите. Одлука коју доносим да вас

оставим неопозива је. Не знам шта вас је могло стајати до данас моје издржавање; могао сам прихватити да живим на ваш трошак дотле док сам био у незнању, али се само по себи разуме да више волим да убудуће ништа не примам од вас. Неподношљива ми је помисао да вам ма шта дугујем, и верујем да бих, када би требало почети све из почетка, више волео да умрем од глади него да седнем за ваш сто. Срећом, чини ми се да се сећам како сам слушао да је моја мати, када се удала за вас, била богатија од вас. Слободан сам дакле да сматрам да сам живео о њеном трошку. Ја јој се захваљујем, разрешавам је свега осталог, и молим да ме заборави. Ви ћете свакако наћи начина да објасните мој одлазак онима који би се због њега могли зачудити. Допуштам вам да ме теретите али знам, уосталом, да нећете чекати моју дозволу да то учините.

Потписујем се овим смешним именом које је ваше, које бих желео да могу да вам вратим, и које једва чекам да обешчастим.

Бернар Профитандје

P. S. Остављам код вас све своје ствари, којима ће моћи да се послужи Калу, с много више права — бар надам се тако о вама.

Господин Профитандје стиже посрћући до једне наслоњаче. Желео би да размисли, али мисли му се збркано ковитлају у глави. Уз то, осећа помало стежање с десне стране, ту, под ребрима; неће то моћи спречити: то је жучни напад. Да ли само има вишишке воде у кући? Да му се бар супруга вратила! Како ће је извести о Бернаровом бекству? Да ли би требало да јој покаже писмо? Неправедно је то писмо, ужасно неправедно. Требало би пре свега да се наљути на њега. Хтео би да своју жалост сматра гневом. Дише снажно, и са сваким издисајем испушта једно „ах! боже мој!“, брзо и слабо као уздах. Бол под ребрима меша му се с тугом, доказује је и даје јој одређено место. Чини му се да му је јад у јетри. Баца

се у наслоњачу и поново чита Бернарово писмо. Тужно слеже раменима. Свакако, то писмо је за њега болно; али он у њему налази пркос, изазивање, разметање. Никада ниједно од остале његове деце, од истинске његове деце, не би било кадро да тако нешто напише, као што ни он сам не би био кадар да то учини; он то добро осећа, јер нема ничега у њима што не би познавао по самом себи. Свакако, он је одувек сматрао да треба да осуђује све оно ново, грубо, непокорно што је осећао у Бернару; али узалуд још увек тако мисли, јер осећа заиста да га је управо због тога волео као што никада није волео ни једно друго своје дете.

Од пре неколико тренутака чула се у суседној соби Сесила, која је, вративши се с концерта, села за клавир и упорно понављала исту фразу неке баркароле. Најзад Алберик Профитандје не могаде више издржати. Он одшкрину врата салона и жалостивним, скоро преклињућим гласом, јер је почео да трпи неиздржљиве болове од жучних колика (сем тога он је увек био помало бојажљив према њој):

— Мала моја Сесила, би ли хтела да погледаш има ли вишиске воде у кући? А ако нема, да пошаљеш да се купи. А онда, била би златна када би престала мало са свирањем.

— Ти си болестан?

— Та не, не. Треба само мало да размишљам до вечере, а твоје свирање ми смета.

И, из љубазности, јер га бол чини благим, он додаде:

— Врло је лепо то што си свирала. Шта је то?

Али изиђе не саслушавши одговор. Уосталом, његова ћерка, која зна да се он ништа не разуме у музику и да брка *Viens Pour elle* с маршем из Танхојзера (бар она тако каже), и нема намеру да му одговори. Али он ево поново отвара врата:

— Твоја мати се још није вратила?

— Не, није још.

То је баш глупо. Вратиће се тако касно да неће имати кад да разговара с њом пре вечере. Шта би могао да измисли да привремено објасни Бернарову

одсутност? Не може тек ваљда испричати истину, одати деци тајну о пролазној заблуделости њихове мајке. Ах! све је било тако лепо опроштено, заборављено, поправљено. Рођење последњег сина запечатило је њихово помирење. И, одједном, та осветничка авет која се диже из прошлости, тај леш који таласи враћају...

Де! Шта је сад опет то? Врата његове собе за рад отворила су се без шума; он брзо трпа писмо у унутрашњи џеп од капута; завеса на вратима диже се сасвим полако. То је Калу.

— Кажи, тата... Шта значи ова латинска реченица? Ништа не разумем...

— Рекао сам ти већ да не улазиш без куцања. А онда, нећу да долазиш тако да ме узнемираваш кад год ти падне на памет. Ти се навикаваш да ти други помажу и да се ослањаш на друге, уместо да се сам потрудиш. Јуче је био задатак из геометрије, данас нека... од кога је та латинска реченица?

Калу пружа свеску:

— Није нам рекао; али ево, погледај: ти ћеш познати. Издиктирао нам је, али сам ја можда погрешно написао. Хтео бих бар да знам да ли је тачно...

Господин Профитандје узима свеску, али осећа сувише јаке болове. Благо одгурне дете:

— Касније. Сад ћемо вечерати. Је ли Шарл дошао?

— Сишао је опет у канцеларију. (Адвокат прима клијенте у приземљу.)

— Иди реци му да дође до мене. Иди брзо.

Звони! Госпођа Профитандје се најзад враћа, извињава се што је одоцнила; имала је многе да посети. Ражалостила се што види да јој је муж болестан. Шта може да се учини за њега? Заиста изгледа врло рђаво. Нека седну за сто без њега. Али после вечере нека она дође с децом к њему. — Бернар? — Ах! да; његов пријатељ... знаш, онај с којим је узимао часове из математике, дошао је да га одведе на вечеру.

Профитандје се осећао боље. Бојао се најпре да ће имати сувише јаке болове да би могао говорити.

Ипак, ваљало је дати неко објашњење о Бернаровом нестанку. Знао је сада шта треба да каже, ма како то било болно. Осећао се чврст и одлучан. Једина његова бојазан била је да га жена не прекине плачем, узвиком; да јој не позли...

Сат касније она улази с троје деце; прилази. Он је посади близу себе, спрам своје наслоњаче.

— Труди се да се држиш добро, — рече јој он тихо, али заповедничким гласом; — и не говори ни речи, разумеш? После ћемо разговарати нас двоје.

И, док говори, држи једну њену руку у својим рукама.

— Хајде, седите, децо моја. Смита ми кад осећам да стојите ту преда мном као на неком испиту. Имам да вам кажем нешто врло тужно. Бернар нас је оставио, и ми га више нећемо видети... за неко време. Треба данас да вам кажем нешто што сам испрва крио од вас, јер сам толико желео да видим да волите Бернара као брата; јер ваша мати и ја смо га волели као своје рођено дете. Али он није био наше дете... и његов ујак, брат његове праве мајке, која нам га је поверила на самрти... дошао је вечерас да га узме себи.

Мучна тишина попраћа његове речи, и чује се како Калу шмрче. Свако чека, мислећи да ће он још говорити. Али он одмахује руком:

— Идите сад, децо. Треба да разговарам с вашим мајком.

Пошто су они изишли, Господин Профитандје остаје дуго без речи. Рука коју је госпођа Профитандје оставила у његовим као да је мртва. Другом руком принела је марамицу очима. Налактила се на велики сто и окреће се да плаче. Кроз јецаје који је тресу Профитандје чује како шапуће:

— Ох! ви сте свирепи... Ох! ви сте га отерали...

Малочас, решио је био да јој не покаже Бернарово писмо; али, на ту тако неправедну оптужбу, он јој га пружи:

— Ево, читај!

— Не могу.

— Треба да прочиташ.

Он не мисли више на свој бол. Прати је очима, дуж целог писма, ред по ред. Малочас, док је говорио, једва је задржао сузе; сада га и само узбуђење оставља; гледа своју жену. Шта мисли она? Истим жалосним гласом, кроз исте јецаје, она опет шапуће:

— Ох! зашто си му рекао... Није требало да му кажеш.

— Па видиш ваљда да му нисам ништа рекао... Прочитај боље.

— Добро сам прочитала... Али како је онда открио? Ко му је рекао?

Шта! о томе она мисли! То је израз њене туге! Требало је да их овај јад сједини. Авај! Профитандје осећа нејасно како његове и њене мисли полазе разним правцима. И док се она жали, оптужује, тражи своје право, он покушава да склони тај непокорни дух побожнијим осећањима:

— Ето испаштања, — рече он.

Устао је, из нагонске потребе да доминира; сада стоји усправљен, заборавивши телесни бол и не водећи бриге о њему, и озбиљно, нежно, као неко ко не трпи поговора, полаже руку на Маргеритино раме. Он добро зна да се она тек веома непотпуно покајала за оно што је он одувек хтео да сматра пролазном слабошћу; хтео би да јој каже сада да би та жалост, то искушење, могли да послуже за њено искупљење; али узалуд тражи израз који би га задовољио и за који би се могао надати да ће га она саслушати. Маргеритино се раме одупире благом притиску његове руке. Маргерита зна тако добро да увек, неподношљиво, нека морална поука мора да произиђе, да се изроди, с његове стране, из сваког догађаја у животу; он све објашњава и тумачи према својој догми. Нагиње се к њој. Ево шта би хтео да јој каже:

— Јадна моја драга, видиш: ништа добро не може да се роди из греха. Ништа није користило што смо покушали да прикријемо твоју грешку. Авај, учинио сам за то дете што сам могао; поступао сам с њим као са сопственим дететом. Бог нам сада показује да је била заблуда што смо тежили...

Али се већ при првој реченици заустави.

А она, без сумње, разуме тих неколико речи пуних значаја; без сумње су оне продрле у њено срце, јер поново почиње да јеца, још јаче него раније, премда од пре неколико тренутака већ није више плакала; затим се сагиба као да ће да клекне пред њега, а он се нагиње к њој и придржава је. Шта говори кроз сузе? Сагиње се до њених усана. Чује:

— Видиш... Видиш... Ах! зашто си ми опростио...? Ах! није требало да се вратим!

Скоро је приморан да погађа њене речи. Затим она ућута. Ни она не може више да искаже. Како би му рекла да се осећа као заробљена том врлином коју од ње захтева; да се гуши; да не жали сада толико своју грешку, колико то што се покајала.

Профитандје се поново усправио:

— Сирота моја драга, — говори он достојанственим и строгим гласом, — бојим се да ли ниси мало тврдоглава вечерас. Касно је. Боље бисмо учинили да легнемо.

Он јој поможе да устане, затим је отпрати до њене собе, додирну јој уснама чело, па се врати у собу за рад и баци се у наслоњачу. Чудновато, жучни напад му се смирио; али осећа се сломљен. Седи с челом међу рукама, сувише тужан да би плакао. Не чује куцање на вратима, али на шум врата која се отварају окреће главу: то је његов син Шарл:

— Дошао сам да ти кажем лаку ноћ.

Шарл прилази. Разумео је све. Хоће да то да оцу до знања. Хтео би да му посведочи саосећање, нежност, оданост, али, — ко би то помислио о једном адвокату, — он је не може бити више неспретан у изражавању; или можда постаје неспретан управо онда кад су му осећања искрена. Загрлио је оца. По томе како је навалице спустио, притиснуо главу на очево раме и оставио је тако неко време, овај је убеђен да је он разумео. Разумео је тако добро да,

ево, подижући мало главу, пита неспретно, као све што чини — али срце му је тако узбуђено да не може да се уздржи да не упита:

— А Калу?

Питање је бесмислено, јер, колико год се Бернар разликује од остале деце, толико су код Калуа приметне породичне црте. Профитандје тапше Шарла по рамену :

— Не, не; буди спокојан. Само Бернар.

На то ће Шарл, високопарно:

— Бог истерује уљеза да би...

Али га Профитандје зауставља; нашто му је да му син тако говори?

— Ћути.

Отац и син немају више шта да кажу један другом. Оставимо их. Скоро је једанаест. Оставимо госпођу Профитандје у њеној соби, где седи на малој, правој, неудобној столици. Не плаче; не мисли ни на шта. Хтела би, и она, да побегне; али она то неће учинити. Док је била са својим љубавником, Бернаровим оцем, кога немамо зашто да упознајемо, говорила је себи: Узалуд ти је све; и тако нећеш моћи никада бити шта друго до поштена жена. Бојала се слободе, преступа, слободног понашања; што је довело до тога да се после десет дана покајнички вратила кући. Родитељи су јој некада заиста с правом говорили: Ти никада не знаш шта хоћеш. Оставимо је. Сесила већ спава. Калу с очајањем посматра свећу; неће трајати толико да би могао да заврши књигу о пустоловинама која му помаже да заборави на Бернаров одлазак. Био бих радознао шта је Антоан могао испричати својој пријатељици, куварици; али не може се све чути. Ево часа када Бернар треба да пође Оливјеу. И не знам заправо где је вечерас вечерао, ни да ли је уопште вечерао. Прошао је без сметње поред домаревог стана; крадом се пење степеницама...

III

[illegible]

Shakespeare*

Оливје је био легао у кревет да прими мајчин пољубац; она је долазила свако вече да пољуби своја два млађа детета пошто легну. Могао се поново обући да дочека Бернара, али је још сумњао да ће он доћи, а бојао се и да не привуче пажњу свог млађег брата. Жорж би обично брзо заспао, а будио се касно; можда неће ни приметити ништа необично.

Чувши неку врсту обазривог гребња на вратима, Оливје скочи из кревета, журно назу папуче и потрча да отвори. Није требало уопште палити светлост; месечина је довољно осветљавала собу. Оливје стиште Бернара у загрљај.

— Како сам те чекао! Нисам могао веровати да ћеш доћи. Знају ли твоји родитељи да нећеш ноћас спавати код куће?

Бернар је гледао право преда се, у мрак. Он слеже раменима.

— Налазиш ли да је требало да их питам за до-
пуштење, а?

Тон његовог гласа био је тако хладно ироничан да Оливје сместа осети бесмисленост свог питања. Он још није схватио да је Бернар „изистински“ отишао од куће; мисли да он намерава да спава ван куће само ту једну ноћ, и не може себи довољно да објасни разлог тог несташлука. Испитује га: — Када Бернар намерава да се врати? — Никада! — Сад је Оливјеу свануло. Он се веома труди да се покаже дорастао околностима и да не допусти да га ишта изненади; ипак му се омакло: — То ти је силно.

* Обиље и мир стварају кукавице; невоља је увек Мати чврстине.

Шекспир: Цимбелин, III, 6. — Прим. прев.

Бернару није криво што је мало изненадио пријатеља; нарочито је осетљив на дивљење које избија из тог узвика; али поново слеже раменима. Оливје га узима за руку, врло је озбиљан, пита га брижно:

— Али... зашто одлазиш од куће?

— Ах! драги мој, то су породичне ствари. Не могу да ти кажем. — И, да не би изгледао сувише озбиљан, он се забавља тиме што врхом ципеле обара папучу коју Оливје љуља на прстима пошто су сели на ивицу кревета.

— Па где ћеш живети?

— Не знам.

— И од чега?

— Видећемо.

— Имаш ли новаца?

— Колико да сутра доручкујем.

— А после?

— После ваља тражити. Па шта! пронаћи ћу ваљда нешто. Видећеш, причаћу ти.

Оливје се неизмерно диви свом пријатељу. Зна да је одлучна карактера; ипак, још сумња: без средстава и ускоро притешњен оскудицом, неће ли гледати да се врати? Бернар га разуверава; покушаће било шта пре него да се врати својима. И, како он понавља у више наврата и сваки пут све грубље: било шта — нека стрепња стеже Оливјеово срце. Хтео би да проговори, али се не усуђује. Најзад почне, обрађујући главу и несигурним гласом:

— Бернаре... па ипак, не намераваш ваљда да... — Али се зауставља. Његов пријатељ диже очи, и, мада не види добро Оливјеа, разабира његову збуњеност.

— Шта? — пита он. — Шта хоћеш да кажеш? Говори. Да крадем?

Оливје одмахну главом. Не, није то. Одједном бризне у плач, и грчевито стеже Бернара.

— Обећај да се нећеш...

Бернар га пољуби, па га одгурне смејући се. Разумео је:

— То, то ти обећавам. Не, нећу постати макро.
— Па додаје: — Признај ипак да би то било најпростије.

Али Оливје је умирен. Он зна да су те последње речи изречене само из извештаченог цинизма.

— А испит?

— Да, то ме мучи. Не бих хтео да га не положим. Држим да сам спреман; више се ради о томе да не будем уморан тога дана. Треба брзо да се извучем из овога. Мало је опасно; али... извући ћу се, видећеш.

Заћутали су за тренутак. И друга папуча је пала. Бернар:

— Озепшићеш. Лези натраг.

— Не, ти ћеш лећи.

— Не збијај шалу! Хајде, брзо, — и он присили Оливјеа да се врати у распремљен кревет.

— А ти? Где ћеш ти спавати?

— Било где. На земљи. Негде у углу. Треба да се привикнем.

— Не, слушај. Хоћу нешто да ти кажем, али нећу моћи ако не осећам да си сасвим близу мене. Ходи код мене у кревет. — И, пошто је Бернар, који се за тили час свукао, дошао к њему: — Знаш, оно о чему сам ти ономад говорио... Свршено је. Био сам.

Бернар је разумео отпрве. Стеже уза се пријатеља, који наставља:

— Знаш, драги мој, то је одвратно. То је ужасно... После, дошло ми је да пљујем, да повратим, да здерем кожу са себе, да се убијем.

— Претерујеш.

— Или да је убијем, њу...

— Ко је она? Ниси био несмотрен, ваљда?

— Не, то је нека дроља коју Дирмер добро познаје и којој ме је представио. Нарочито ми се згадио разговор с њом. Није престајала да говори. А како је глупа! Не разумем да не ућути у тим тренуцима. Дошло ми је да јој запушим уста, да је задавим...

— Ех! јадниче мој! Требало је да помислиш и сам да Дирмер може да ти нађе само неку глупачу... Је ли бар била лепа?

— Мислиш да сам је погледао!

— Ти си луд. Ти си срце. Спавајмо... Јеси ли бар заиста...

— Па дабогме! Од тога ми се највише и згадило: што сам ипак могао... баш као да сам осећао пожуду према њој.

— Збиља, драги мој, то је дивно!

— Та ћути. Ако је то љубав, сит сам је задуго.

— Не буди дете!

— Волео бих тебе да видим!

— А, што се мене тиче, знаш, ја не јурим за тим. Рекао сам ти: чекам авантуру. Овако, хладно, то ми не значи ништа. Па ипак, кад бих...

— Кад би...?

— Кад би она... Ништа. Спавајмо.

И он нагло окрете леђа, одмакавши се мало од тог тела чија му топлина смета. Али Оливје, после једног тренутка:

— Реци... мислиш ли да ће Барес бити изабран?

— Забога!... То те мучи?

— Брига ме! Кажу... Чуј... — Наслања се на раме Бернару, који се окреће. — Мој брат има љубавницу.

— Жорж?

Мали, који се прави да спава, али слуша све, напрегнута уха у помрчини, чувши своје име, задржава дах.

— Ти си луд! Говорим ти о Венсану. (Венсан, старији од Оливјеа, управо је завршио прве године медицине.)

— Рекао ти је?

— Не. Сазнао сам, а он и не слути. Стари не знају ништа о томе.

— Шта би рекли кад би дознали?

— Не знам. Мама би била очајна. Тата би захтевао да прекине или да се ожени.

— До врага! малограђани не могу да разумеју да човек може да буде поштен и на неки други начин него они. Како си сазнао?

— Ево како: од пре неког времена Венсан излази ноћу, пошто стари легну. Прави што је могуће мање буке силазећи, али препознајем му корак на улици. Прошле недеље, мислим у уторак, ноћ је била тако топла да нисам могао да издржим у кревету. Стао сам на прозор да се надишем ваздуха. Чуо сам како су се доле врата отворила и затворила. Нагнуо сам се, и, кад је прошао поред светиљке, препознао сам Венсан. Поноћ је била прошла. То је било први пут. Хоћу да кажем први пут да сам га приметио. Али, откако знам за то, мотрим на њега — о! и нехотице... и скоро сваке ноћи чујем га како излази. Он има свој кључ, а стари су му уредили нашу некадашњу собу, Жоржову и моју, као ординацију, јер ће му требати кад буде имао пацијената. Његова је соба одмах до њих, с леве стране предворја, док је остали део стана здесна. Он може да изиђе и да се врати кад хоће, а да нико не зна. Обично га не чујем када се враћа, али прекјуче, у понедељак увече, не знам шта ми је било; мислио сам о Дирмеровом предлогу за оснивање часописа... Нисам могао да заспим. Чуо сам гласове на степеништу; помислио сам да је то Венсан.

— Колико је било сати? — упита Бернар, не толико из жеље да сазна, колико да покаже интересовање.

— Три сата ујутро, мислим. Устао сам и прислонио ухо на врата. Венсан је разговарао с неком женом. Или, боље речено, она је сама говорила.

— Откуда знаш онда да је то био он? Сви станари пролазе поред твојих врата.

— То је каткад исувише несносно: што је касније, то више буке праве док се пењу; баш их брига за оне који спавају!... Могао је бити само он; чуо сам како та жена понавља његово име. Говорила му је... ох! гади ми се да поновим...

— Хајде, реци.

— Рекла му је: „Венсане, драги мој, љубави моја, ах! не остављајте ме!“

— Говорила му је ви?

— Да. Зар то није чудно?

— Причај даље.

— „Немате права да ме сада напустите. Шта ће бити са мном? Камо да пођем? Реците ми нешто. О! говорите.“ — И звала га је опет по имену, и понављала: „Драги мој, драги мој“, гласом све тужнијим и тужнијим, и све тишим и тишим. А после сам чуо неки шум (мора да је било на степеницама), — шум као кад нешто падне. Мислим да се бацила на колена.

— А он, није ништа одговарао?

— Мора бити да је био на последњим степеницима; чуо сам како се врата од стана затварају. А она је после још дуго остала, ту, сасвим близу, скоро крај мојих врата. Чуо сам је како јеца.

— Требало је да јој отвориш.

— Нисам се усудио. Венсан би се разбеснео кад би сазнао да знам његове тајне. А осим тога бојао сам се да јој не буде веома непријатно што је затечена како плаче. Не знам шта бих јој могао рећи.

Бернар се окренуо Оливјеу.

— На твоме месту, ја бих отворио.

— Ах! наравно, ти се увек на све усуђујеш. Све што ти падне на памет, ти урадиш.

— Замераш ли ми?

— Не, завидим ти.

— Знаш ли ко би могла бити та жена?

— А откуда да знам? Лаку ноћ.

— Кажи... јеси ли сигуран да нас Жорж није чуо? — шапуће Бернар на уво Оливјеу. Притајили су се на часак.

— Не, спава, — настави Оливје природним гласом; — уосталом, не би ни разумео. Знаш шта је ономад питао тату?... Зашто...

Овога пута Жорж не издржа; усправи се упола у кревету и, пресекавши брату реч:

— Будало, — повика; — зар ниси видео да сам ја то намерно?... Па да, дабогме да сам чуо све што сте малочас говорили; ох! не бојте се. Знао сам ја то

за Венсана већ одавно. Само, гледајте сад, децо, да говорите тише, јер ми се спава. Или ћутите.

Оливје се окренуо зиду. Бернар не спава, посматра собу. Месечина чини да она изгледа већа. У ствари, он је једва познаје. Оливје се дању никада не задржава овде; оно неколико пута кад је примио Бернара, били су у стану изнад те собе. Месечина додирује сада кревет на коме је Жорж најзад заспао; чуо је готово све што је испричао његов брат; има о чему да сања. Изнад Жоржовог кревета разазнаје се мала полица с две преграде, где се налазе школске књиге. На столу крај Оливјеовог кревета Бернар примети једну књигу већег формата; испружи руку и дохвати је да погледа наслов: — Токвил; али када хтеде да је врати на сто, књига паде и пробуди Оливјеа.

— Ти сад читаш Токвила?

— То ми је Дибак позајмио.

— Свиђа ли ти се?

— Гњави помало. Али има врло добрих места.

— Слушај. Шта радиш сутра?

Сутрадан, у четвртак, гимназисти су били слободни. Бернар помишља да се можда поново нађе с пријатељем. Не намерава да се враћа у гимназију више; сматра да може и без тих последњих предавања и да ће спремити испит сам.

— Сутра, — рече Оливје, — идем у једанаест и по на станицу Сен-Лазар, на воз из Дијепа, да дочекам свог ујака Едуара, који се враћа из Енглеске. После подне, у три, ићи ћу да се састанем с Дирмером у Лувру. Остало време треба да радим.

— Ујака Едуара?

— Да, он је мамин полубрат. Већ шест месеци је на путу; једва га и познајем, али га веома волим. Он и не зна да ћу га дочекати, па се бојим да га нећу препознати. Уопште не личи на остале из моје породице. Красан је то човек.

— Чиме се бави?

— Пише. Прочитао сам скоро све његове књиге; али ево већ дуже времена није ништа објавио.

— Романе?

— Да, неку врсту романа.

— Зашто ми ниси никад говорио о њему?

— Зато што би ти хтео да их прочиташ; а ако ти се не би свидели...

— Но! кажи.

— Па, било би ми жао. Ето.

— А по чему мислиш да је красан човек?

— Не знам заиста ни сам. Рекао сам ти да га готово и не познајем. То је пре неко предосећање. Осећам да се занима за много шта што не занима моје родитеље, и да се с њим може о свему говорити. Једног дана, било је то нешто пре његовог одласка, ручао је код нас. Док је разговарао с мојим оцем, осећао сам да ме стално посматра и почело је да ми бива непријатно. Хтедох изићи из собе — то је било у трпезарији, где смо се задржали после кафе — али он је почео да испитује оца о мени, што ми је било још непријатније. И одједном, тата је устао да потражи песме које сам управо био написао и које сам био тако глуп да му покажем.

— Твоје стихове?

— Па да, знаш их. То је она песма за коју си нашао да личи на Балкон. Знао сам да не вреди ништа или бар не ботзна шта и било ми је крајње криво да је тата покаже. Неколико тренутака, док је тата тражио стихове, нас двојица смо остали сами у соби, ујак Едуар и ја, и ја сам осетио да сам страшно поцрвенео. Нисам умео ништа да му кажем; гледао сам на другу страну — а и он исто тако. Почео је да завија цигарету. Затим, без сумње да би отклонио моју нелагодност, јер је свакако видео да црвеним, устао је и стао да гледа кроз прозор. Звиждукао је. Одједанпут ми је рекао: „Мени је још много нелагодније него теби.“ Али ја мислим да је то било из љубазности. Најзад се тата вратио. Пружио је моје стихове ујак Едуару, који је почео да их чита.

Био сам тако раздражен да мислим, да ми је рекао нешто похвално, нагдио бих га. Очигледно, тата је очекивао похвале; и, како ујак није ништа говорио, запитао је: „Па? шта мислиш о томе?“ Али ујак му је смејући се рекао: „Непријатно ми је да му говорим о томе пред тобом.“ Онда је тата изишао, смејући се и сам. А када смо опет остали сами, он ми је рекао да налази да су ми стихови веома лоши; али мени је чинило задовољство што ми је то рекао. Но још ми је више задовољства причинило што је одједном показао прстом два стиха, једина два која су ми се свиђала у целој песми. Погледао ме је смешећи се и рекао: „Ово је добро.“ Зар то није дивно? А тек да знаш каквим ми је тоном то рекао! Дошло ми је да га загрлим. После ми је рекао да је моја грешка што полазим од идеје, и да се не препуштам довољно да ме речи воде. Испрва га нисам добро разумео; али мислим да сада видим шта је хтео да каже — и да је у праву. Објаснићу ти то други пут.

— Сад разумем што желиш да одеш пред њега.

— О! ово што ти причам није ништа, а не знам ни зашто ти то причам. Рекли смо један другоме још много шта друго.

— У једанаест и по, кажеш? Откуд знаш да долази тим возом?

— Јер је тако јавио мами дописницом; а осим тога проверио сам у реду вожње.

— Хоћеш ли ручати с њим?

— Не, треба да се вратим овамо у подне. Имаћу таман толико времена да се рукујем с њим; али то ми је довољно... Ах! реци ми још, пре него што заспим: кад ћу те опет видети?

— Тек кроз неколико дана. Тек кад се извучем из свега овога.

— Али ипак... ако могу да ти помогнем.

— Да ми помогнеш? — Не. То не би било на месту. Изгледало би ми као да варам у игри. Спавај мирно.

Мој отац је био глупак, али ми је мати имала духа. Била је квијетиста. То је била мала, блага жена, која ми је често говорила: „Сине мој, ви ћете бити осуђени на вечне муке.“ Али то је није нимало мучило.

Фонтенел

Не, није својој љубавници одлазио тако Венсан Молинје сваке вечери. Мада иде брзо, пратимо га. Из улице Нотр-Дам-де-Шан, у којој станује, Венсан силази до Улице Сен-Пласид, која је продужује; затим Улицом ди Бак, где још пролази по који закаснели грађанин. Зауставља се у Улици Бабилон пред широком капијом која се отвара. Ево га код конта де Пасавана. Да овамо не долази често, не би улазио тако гордо у ту раскошну палату. Лакеј који му отвара зна врло добро колико се бојажљивости крије под тим привидним самопоуздањем. Венсан се усиљава да му не пружи шешир, него га издалека баца на једну наслоњачу. Ипак, Венсан не долази овамо тако одавно. Робер де Пасаван, који се издаје за његовог пријатеља, пријатељ је многим. Не знам заиста како су се Венсан и он упознали. Без сумње у гимназији, мада је Робер де Пасаван приметно старији од Венсана. Били су се изгубили из вида у току неколико година, а затим, сасвим недавно, срели су се поново, једно вече кад је, сасвим изузетно, и Оливје био с братом у позоришту. За време паузе Пасаван је обојицу частио сладоледом. Те је вечери сазнао да је Венсан управо завршио прве године студија, да је неодлучан да ли да се пријави на клинички стаж; биологија, да кажемо истину, привлачи га више него медицина; али потреба да зарађује за живот... Укратко, Венсан је радо прихватио уносан предлог који му је убрзо после тога учинио Робер де Пасаван, да дође свако вече да негује његовог старог оца, чије

је здравље било јако пољуљано после једне прилично тешке операције; требало је обнављати завоје, вршити осетљива сондирања, давати инјекције, уопште, не знам ни ја шта све што је захтевало искусне руке. Али, осим тога, виконт је имао тајних разлога да се зближи с Венсаном; а овај је, опет, имао других разлога да то прихвати. Потрудићемо се доцније да откријемо тајни разлог Роберов; што се тиче Венсановог, ево га: гонила га је велика потреба за новцем. Ако имате срца и ако вам је здраво васпитање за времена усадило осећање одговорности, не можете направити једној жени дете а да се не осећате помало обавезни у односу на њу, нарочито ако је та жена напустила мужа да би пошла за вама. Венсан је до тада живео доста врлим животом. Авантура с Лором изгледала му је, већ према часу или дану, сад ужасна, сад опет сасвим природна. Довољно је, врло често, да се сабере извесна количина ситница, врло обичних ако се узме свака посебно, па да се добије чудовишан збир. Понављао је то себи идући, али то није решавало ствар. Јамачно, он никада није помишљао да се коначно обавезе у погледу те жене, да се њоме ожени после њеног развода или да живи с њом ванбрачно. Морао је признати самом себи да не осећа неку велику љубав према њој, али је знао да је она у Паризу, без средстава; он је проузроковао њену невољу: дуговао јој је, у најмању руку, ту прву, несигурну потпору, за коју је осећао да ће је врло тешко моћи осигурати — данас мање него јуче, још мање него последњих дана. Јер, прошле недеље, још је имао оних пет хиљада франака које је његова мајка стрпљиво и с муком остављала на страну да би олакшала почетак његове каријере; тих пет хиљада франака било би без сумње довољно за порођај његове љубавнице, за њено издржавање на клиници, за прву негу потребну детету. Кога ли је демона савет послушао тада? — свота, у мислима већ предата тој жени, та свота коју је њој заветовао, посветио, за коју би веома кривио себе кад би је ма и мало окрњио, који ли му је демон шапнуо, једно вече, да она вероватно не би била довољна? Не, није то био

Робер де Пасаван. Робер никада није рекао ништа налик на то; али његов предлог да поведе Венсана у један коцкарски салон пао је управо тога вечера. А Венсан је пристао.

У тој јазбини било је перфидно то што се све одигривало између отмених људи, између пријатеља. Робер је представио свог пријатеља Венсана овима и онима. Венсан, неспреман, није првог вечера могао играти на крупно. Није имао скоро ништа код себе, а одбио је неколико новчаница које је виконт предложио да му позајми. Али, будући да је добивао, пожалио је што није више ставио на коцку и обећао је да ће и сутрадан доћи.

— Сада вас овде сви познају, не морам вас више пратити, — рекао му је Робер.

То је било код Пјера де Брувила, кога су обичније звали Педро. Од тог првог вечера ставио је Робер де Пасаван свој ауто на располагање новом пријатељу. Венсан би дошао око једанаест, поразговарао би четврт сата с Робером и попушио цигарету, па би се попео на спрат и задржао код конта дуже или краће, већ према расположењу овога, његовом стрпљењу и захтевима његовог стања; затим би га ауто одвезао у Улицу Сен-Флорантен, код Педра, одакле би га вратио сат касније, не сасвим до куће, јер би се бојао да не привуче пажњу, већ до најближег раскршћа.

Претпрошле ноћи је Лора Дувие, седећи на степеницама које воде у стан Молинјеових, чекала Венсана до три сата; тек се тада вратио. Те ноћи, уосталом, Венсан није ишао Педру. Није више имао шта да изгуби тамо. Од пре два дана није му остало ни паре од оних пет хиљада франака. Обавестио је Лору о томе: написао јој је да не може више ништа да учини за њу, да јој саветује да се врати мужу или оцу, да призна све. Али Лори је признање сада изгледало немогућно, и она чак није могла хладнокрвно ни да размишља о томе. Жестока пребацивања њеног љубавника изазивала су у њој само дубоко негодовање, а то негодовање ју је напуштало само да би је предало очајању. У таквом ју је стању затекао

Венсан. Хтела је да га задржи; он јој се истргао из руку. Додуше, морао је бити чврст, јер је био осетљива срца; али, пошто је био више страстан него љубаван, лако је претворио чак и немилосрдност у дужност. Ништа није одговорио на њена преклињања, на њене жалбе; и како је Оливје, који их је чуо, испричао касније Бернару, она се срушила на степенице, пошто је Венсан затворио врата пред њом, и дуго је јецала у помрчини.

Од те ноћи прошло је више од четрдесет сати. Венсан синоћ није отишао Роберу де Пасавану, чији се отац изгледа опорављао; али вечерас су га позвали телеграмом. Робер је хтео да се види с њим. Кад је Венсан ушао у собу која је Роберу служила као соба за рад и за пушење, у којој се најчешће бавио и за коју се потрудио да је уреди и украси по својој вољи, Робер му пружи руку, немарно, преко рамена, не устајући.

Робер пише. Седи за писаћим столом прекривеним књигама. Према њему, кроз широм отворена стаклена врата која воде у врт, улази месечина. Говори не осврћући се.

— Знате ли шта баш сад пишем? ... Али нећете никоме рећи ... а? обећавате ми ... Уводну реч за први број Дирмеровог часописа. Наравно, не потписујем ... тим пре што хвалим самог себе ... А онда, пошто ће се на крају крајсва ипак открити да сам ја тајни ортак у том часопису, више волим да се не сазна тако брзо да сарађујем у њему. Стога: ни речи! Него, мислим се нешто: нисте ли ми ви рекли да ваш млади брат пише? Како се оно зваше?

— Оливје, — рече Венсан.

— Да, Оливје, заборавио сам ... Та немојте тако стајати ту. Седите у ову наслоњачу. Да вам није хладно? Хоћете ли да затворим прозор? ... Стихове пише, зар не? Требало би збиља да ми их донесе. Наравно, не обећавам да ћу их примити ... али ипак би ме изненадило кад би били рђави. Ваш брат изгледа веома паметан. А затим, осећа се да се веома разуме у литературу. Хтео бих да разговарам с њим.

Реците му нека дође да ме посети. Но? рачунам на вас. Цигарете? — и он му пружи сребрну табакеру.

— Радо.

— А сада слушајте, Венсане. Треба да разговарам с вама веома озбиљно. Поступили сте као дете, оно вече... а и ја, уосталом. Не кажем да сам погрешно што сам вас одвео Педру, али се осећам помало одговорним за новац који сте изгубили. Непрестано говорим себи да сам ја учинио да га изгубите. Не знам да ли се то зове грижом савести, али то почиње да ми ремети сан и варење, на часну реч! А затим, помишљах на ону сироту жену о којој сте ми говорили... Али, то је друга ствар, не дирајмо у то, то је свето. Оно што хоћу да вам кажем, то је да желим, да хоћу, да, апсолутно, да вам ставим на располагање своту равну оној коју сте изгубили. Пет хиљада франака, зар не? — и коју ћете поново ставити на коцку. Понављам: сматрам да сте ту своту изгубили због мене и да вам је дугујем, те није потребно да ми се због тога захваљујете. Вратићете ми ако добијете. Ако не, не мари! бићемо квит. Отидите опет до Педра вечерас, као да ништа није било. Ауто ће вас одвести, па ће доћи овамо по мене да ме одвезе до леди Грифит, где вас молим да ме после потражите. Рачунам с тим, зар не? Ауто ће се вратити да вас повезе од Педра.

Он отвори фиоку и извади из ње пет новчаница које предаде Венсану:

— Идите брзо.

— А ваш отац...

— Ах! заборавио сам да вам кажем: умро је пре... — Он извади сат и узвикну: — Сто му мука, како је касно! скоро поноћ... Пођите брзо. — Да, пре четири часа отприлике.

Све то речено без икакве наглости, него напротив с неким врстом немара.

— А ви не остајете да...

— Да бдим крај њега? — прекине га Робер. — Не, мој мали брат ће узети то на себе; он је тамо горе са својом старом дадиљом, која се с покојником слагала боље него ја...

Затим, како се Венсан ни не маче, он настави:

— Чујте, драги пријатељу, не бих хтео да вам изгледам циничан, али ја се ужасавам готових осећања. Скројио сам у срцу према своме оцу синовљу љубав по мери, али ми је она, у прво време, била помало алватна, па ме је то навело да је сузим. Стари ми је увек у животу причињавао само непријатности, неприлике, сметње. Ако му је и остало нешто мало нежности у срцу, у сваком случају није је испољавао према мени. Моја прва одушевљавања њиме, у време кад још нисам знао за уздржљивост, донела су ми само осорна одбијања, која су ме поучила. Видели сте и сами, кад га негујете... Је ли вам икад рекао хвала? Јесте ли добили од њега и најмањи поглед, и најпролазнији осмејак? Увек је држао да му се све дугује. О! то вам је била нарав! Верујем да је много намучио моју мајку, коју је ипак волео, ако је уопште икада уистину волео. Верујем да је намучио сав свет око себе, своје људе, своје псе, своје коње, своје љубазнице; пријатеље не, јер никада није имао ниједног. После његове смрти свако ће одахнути. Био је то, мислим, човек велике вредности „у својој струци“, како се то каже; само никада нисам могао открити у којој. Био је веома mudar, то је извесно. У ствари, осећао сам према њему, и још увек осећам, извесно дивљење. Али што се тиче тога да размахујем марамицом... да измамим себи сузе... не, нисам више тако балав... Дедер! пожурите, а кроз један сат ме потражите код Лилијане. — Шта? Непријатно вам је што нисте у смокингу? Не будите глупи! Зашто? Бићемо сами. Ево, обећавам вам да ћу остати у сакоу. У реду. Запалите једну цигару пре но што пођете. И вратите ми брзо ауто; доћи ће после по вас.

Гледао је Венсана како излази, слегнуо раменима, а онда отишао у своју собу да обуче фрак, који га је чекао положен на софи.

У једној соби на спрату почива стари конт на самртничкој постељи. Положили су му распеће на груди, али су пропустили да му прекрсте руке. Брада од неколико дака ублажује оштрину његове само-

вољне вилице. Попречне боре које му пресецају чело, ниже проседе косе накомтрешене као четка, изгледају мање дубоке и као опуштене. Око се увукло под већни лук, који појачава читав жбун длака. Баш зато што га нећемо више видети, посматрам га дуго. Крај узглавља је једна наслоњача у којој је седела Серафина, стара дадиља. Али она се дигла. Прилази столу са кога једна старинска петролејска лампа непотпуно осветљава собу; требало би да се лампа напуни. Абажур одбија светлост на књигу коју чита млади Гонтран...

— Уморни сте, господине Гонтрane. Боље бисте учинили да легнете.

Гонтран диже веома благ поглед на Серафину. Плава коса, коју склања са чела, лепрша на слепоочницама. Петнаест му је година; његово готово женско лице не изражава још ништа друго до нежност и љубав.

— Добро! а ти, — рече он. — Ти би требало да одеш да спаваш, сирота моја Фина. Већ прошле ноћи остала си на ногама готово цело време.

— Ох! што се мене тиче, навикла сам да не спавам; а после, спавала сам по дану, док ви...

— Не, пусти. Не осећам се уморан; и добро ми чини да останем овде, да размишљам и читам. Тако сам слабо познавао тату; мислим да би га сасвим заборавио кад га не бих сада добро гледао. Хоћу да бдим крај њега док не сване. Колико си ти дуго код нас, Фина?

— Од годину дана пре вашег рођења; а вама је скоро шеснаест година.

— Сећаш ли се добро маме?

— Да ли се сећам ваше маме? Какво вам је то питање! То је као кад бисте ме питали да ли се сећам како се зovem. Па сигурно да се сећам ваше маме.

— И ја је се сећам помало, али не баш добро... било ми је тек пет година кад је умрла... Кажи... је ли тата много разговарао с њом?

— Како који дан. Ваш отац није никада био веома разговоран; и није много волео да му се неко први обрати. Па ипак, говорио је нешто више него

у последње време. Али, знате, боље је не будити сувише успомене и препустити доброте богу бригу да суди о свему томе.

— Верујеш ли ти заиста да ће се добри бог позабавити свим тим, добра моја Фина?

— Ако неће добри бог, шта мислите ко би?

Гонтран спусти усне на Серафинину црвену руку.

— Знаш ли шта би требало да урадиш? — Да одеш да спаваш. Обећавам ти да ћу те пробудити чим сване; а онда ћу и ја отићи да спавам. Молим те.

Чим га је Серафина оставила самог, Гонтран се баци на колена крај ногу постеље; зарио је чело у чаршав, али му не успева да плаче; никакво узбуђење му не покреће срце. Његове очи остају безнадежно суве. Онда поново устаје. Гледа то равнодушно лице. Хтео би, у овом свечаном тренутку, да осети не знам шта узвишено и ретко, да чује неку поруку с онога света, да упути мисли у ванземаљске, надосећајне пределе — али оне остају, као приковане, на земљи. Гледа бескрвне мртвачеве руке, и пита се колико ће још времена нокти продужити да расту. Смита му што види да су руке растављене. Хтео би да их приближи, споји, да удеси да држе распеће. Е, то, то је добра идеја. Помишља како ће Серафина бити веома изненађена кад поново угледа мртваца, са склопљеним рукама, и забавља се унапред њеним изненађењем; а онда, одмах затим, презире себе што се тиме забавља. Ипак, нагиње се над кревет. Хвата мртвачеву руку, ону која је даље од њега. Рука је већ укочена и неће да се прилагоди. Гонтран хоће да је присили да се савије, али покрене цело тело. Дохвати другу руку; ова изгледа нешто гипкија. Скоро је довео руку где треба; узима распеће, труди се да га гурне у шаку и да се оно задржи између палца и осталих прстију; али клоне од додира тог хладног тела. Мисли да ће му позлити. Хтео би да зове Серафину. Оставља све — распеће наопачке преко изгужваног покроба, руку која падне мртва на првобитно место; и, у дубокој, самртној тишини, зачује одједном једно животињско „Сто му громава“.

које га испуни ужасом, као да је неко други... Окрене се; али не: сам је. Баш се њему отела та звучна псовка, њему који никада није псовао. Затим седа и поново се удубљује у читање.

V

То су били душа и тело у
које бадаљ никад не улази.

Сент-Бев

Лилијан, усправивши се упола, додирну врховима прстију кестењасту косу Роберову:

— Почиње да вам опада коса, пријатељу. Припазите: тек вам је тридесет година. Ђелавост ће вам врло рђаво стајати. Ви узимате живот сувише озбиљно.

Робер диже лице према њој и погледа је смећећи се.

— Крај вас не, уверавам вас.

— Рекли сте Молинјеу да дође до нас?

— Да, пошто сте ви то тражили.

— И... позајмили сте му новаца?

— Пет хиљада франака, рекао сам вам — које ће опет изгубити код Педра.

— Зашто да их изгуби?

— То је сигурно. Видео сам га прве вечери. Игра сасвим натрашке.

— Имао је кад да научи... Хоћете ли да се опкладимо да ће вечерас добити?

— Ако хоћете.

— Ох! али молим вас да то не прихватите као неку казну. Ја волим да се чини радо оно што се чини.

— Не срдите се. Примам. Ако добије, вама ће вратити новац. Али ако изгуби, ви ћете ми накнадити губитак. Важи?

Она притисну дугме звонцета:

— Донесите нам токаја и три чаше. — А ако се врати само с пет хиљада, оставићемо му их, зар не? Ако ни не изгуби ни не добије...

— То се никад не дешава. Чудно је како се ви заимате за њега.

— Чудно је што ви нисте нашли да је он занимљив.

— Ви налазите да је занимљив зато што сте заљубљени у њега.

— Е, то је истина, драги мој! Вама се то може рећи. Али он ме не занима због тога. Напротив: кад ми неко освоји разум, то ме обично охлади.

Слуга се појави носећи на послужавнику вино и чаше.

— Прво ћемо пити за опкладу, а после ћемо поново пити с добитником.

Слуга нали вино и они се куцнуше.

— Ја налазим да је ваш Венсан гњаватор, — настави Робер.

— Ох! „мој“ Венсан!... Као да га нисте ви довели! А онда, саветујем вам да не понављате свуда да вам је досадан. Сувише ће се брзо разумети зашто се виђате с њим.

Окренувши се мало, Робер притисну усне на Ли-лијанину босу ногу, коју она сместа привуче к себи и сакри под лепецу.

— Треба ли да поцрвеним? — рече он.

— Преда мношћу то не вреди покушати. Не бисте могли.

Она испи чашу, па додаде:

— Хоћете ли да вам кажем, драги мој. Ви имате све особине књижевника: сујетни сте, лицемерни, амбициозни, превртљиви, себични...

— Ви ме обасипате.

— Да, све је то лепо. Али никада нећете постати добар романтикер.

— Зато што?...

— Зато што не умете да слушате.

— Чини ми се да вас врло добро слушам.

— Којешта! Он, који није књижевник, слуша још много боље. Али, кад смо заједно, много више слушам ја.

— Он готово и не зна говорити.

— Зато што ви брбљате цело време. Познајем ја вас: не дате му да проговори ни две речи.

— Знам унапред све што би могао да каже.

— Мислите? Познајете ли ви добро његову љубав с оном женом?

— О! ствари срца су од свих које знам најдосадније на свету!

— Волим исто тако кад говори о биологији.

— Биологија, то је још досадније него ствари срца. Значи, држао вам је предавање?

— Кад бих могла да вам поновим оно што ми је рекао... То одушевљава, драги мој. Испричао ми је тушта ствари о морским животињама. Ја сам увек била радознала за све што живи у мору. Знате ли да сад граде у Америци бродове с окнима са стране, да би се могло видети свуд унаоколо, на дну океана. Изгледа да је то дивно. Виде се живи корали, оне... оне... како се оно зваху? — мадрепоре, сунђери, алге, гомиле риба. Венсан каже да има таквих врста риба које угину кад вода постане више слана или мање, а да има других које, напротив, подносе различите степене сланости, и које се држе ивица струја, где вода постаје мање слана, да би прождрле оне прве кад малакшу. Требало би да га замолите да вам исприча... Уверавам вас да је врло занимљиво. Кад говори о томе, постаје изванредан. Не бисте га познали... Али ви не знате да га наведете да говори... То вам је као кад прича свој доживљај с Лором Дувје... Да, тако се зове та жена... Знате ли како се упознао с њом?

— Зар вам је рекао?

— Мени се све каже. Ви то добро знате, страшни човече! — И она му помилова лице перјем склопљене лепеке. — Да ли и слутите да је долазио да ме види сваког дана од оног вечера кад сте ми га довели?

— Сваког дана! Не, то збиља нисам ни слутио.

— Четвртога, није више могао да издржи; испричао је све. Али свакога дана после тога додавао је по неку појединост.

— И није вам било досадно! Ви сте дивни.

— Рекла сам ти да га волим. — И она му са лажним узбуђењем стеже руку.

— А он... воли ли ту жену?

Лилијан се засмеја:

— Волео ју је. — Ох! ваљало је да из почетка изгледам као да се живо занимам за њу. Морала сам чак и да плачем с њим. А ипак сам била страшно љубоморна. Сада, не. Слушај како је то почело: били су обоје у Поу, у некој болници, санаторијуму, где су их били послали јер се мислило да су туберкулозни. У ствари нису били болесни ни он ни она. Али су обоје веровали да су веома болесни. Нису се још познавали. Видели су се први пут док су лежали једно поред другог на узвишици у парку, свако на својој столици за лежање, крај других болесника који су по читав дан остајали опружени, на чистом ваздуху, ради лечења. Како су веровали да им нема спаса, убедили су се да ништа од оног што би учинили неће имати последица. Он јој је сваки час понављао да и њој и њему остаје још само месец дана живота; а било је пролеће. Она је била тамо сасвим сама. Њен муж је неки професорчић француског језика у Енглеској. Оставила га је да би дошла у По. Била је удата од пре три месеца. Мора бити да је дао и последњу пару да би је послао тамо. Писао јој је сваки дан. Та млада жена је из врло честите породице; врло добро васпитана, веома повучена, веома стидљива. Али тамо... Заиста не знам шта јој је Венсан могао рећи, али она му је трећег дана признала да, иако је спавала с мужем, и мада ју је он имао, она још не зна шта је уживање.

— А он, шта је на то рекао?

— Узео јој је руку коју је она спустила низ столицу, и дуго ју је притискивао на усне.

— А ви, кад вам је причао о томе, шта сте рекли?

— Ја! то је страшно... помислите, мење је обузео луди смех. Нисам се могла уздржати и нисам

више могла да се зауставим... Није ме толико за-
смејавало оно што ми је говорио, колико заинтере-
сован и пренеражен израз који сам мислила да треба
да направим да бих га подстакла да настави. Бојала
сам се да ћу изгледати као да ме то сувише занима.
А, у ствари, то је било врло лепо и веома тужно. Он
је био тако узбуђен док ми је говорио! Никада није
никоме причао о свему томе. Његови родитељи, на-
равно, не знају ништа.

— Ви би требало да пишете романе.

— Па дабогме, мој драги, само кад бих знала на
ком језику!... Али никада нећу моћи да се одлучим
између руског, енглеског и француског. — Уосталом,
следеће ноћи потражио је своју нову пријатељицу у
њеној соби и тамо јој је открио све оно чему није
знао да је научи њен муж, а чему ју је он, мислим,
врло добро научио. Само, како су били убеђени да
имају тек мало времена да живе, нису, наравно, били
нимало опрезни, и, наравно, кратко време после тога,
уз помоћ љубави, почели су обоје да се осећају много
боље. Кад је постала свесна да је затруднела, били
су обоје запрепашћени. То је било прошлог месеца.
Почињало је да бива топло. У Поу се лети не може
издржати. Вратили су се заједно у Париз. Њен муж
верује да је она код својих родитеља, који држе један
завод близу Луксембуршког парка; али она се није
усудила да оде њима. Родитељи, опет, мисле да је
још у Поу. Али ускоро ће све изићи на видело. Венсан
се најпре закљичао да је неће оставити; предлагао
јој је да пође с њим куда, у Америку, у Аустралију.
Али требало им је новаца. Баш тада се упознао с вама
и почео је да се коцка.

— О свему томе није ми ништа испричао.

— Пре свега, немојте му казати да сам вам ре-
кла!... — Она застаде и ослушну:

— Помислила сам да је он... Рекао ми је да је
за време путовања од Поа до Париза мислио да ће
она полудети. Тек што је била схватила да је на поч-
етку трудноће. Седела је наспрам њега у купеу; били
су сами. Од јутра му није ништа говорила. Он је мо-
рао да се побрине о свему, за одлазак. Она се сасвим

препустила судбини, изгледала је као да није ничега више свесна. Ухватио ју је за руке, али је она уколчено гледала преда се, унезверена, као да га не види, а усне су јој се тресле. Нагнуо се к њој. Она је говорила: „Љубавника! Љубавника. Ја имам љубавника.“ Понављала је то стално истим гласом, и стално се иста реч враћала, као да више не зна ниједне друге... Уверавам вас, драги мој, кад ми је испричао то, није ми више било до смеха. Нисам у свом животу чула ништа патетичније. Па ипак, док ми је говорио, схватила сам да се он ослобађа свега тога. Рекао би човек да му осећање одлази заједно с речима. Рекло би се да је био захвалан мом узбуђењу што помало одмењује његово.

— Не знам како бисте то рекли на руском или енглеском, али вам потврђујем да је француски врло добро.

— Хвала. Знам. После тога ми је говорио о биологији; а ја сам се потрудила да га убедим да би било гнусно жртвовати његову каријеру љубави.

— Друкчије речено, ви сте му саветовали да жртвује своју љубав. А себи сте ставили у задатак да му ту љубав накнадите?

Лилијан не одговори ништа.

— Овог пута верујем да је он, — настави Робер устајући... — Брзо, још једну реч, пре но што уђе. Мој отац је малочас умро.

— А! — учини она просто.

— Не би ли вам ништа значило да постанете контеса де Пасаван?

Лилијан се намах завали смејући се грохотом.

— Ама, драги мој... чини ми се да се баш добро сећам да сам једног мужа заборавила у Енглеској. Шта! зар вам то нисам већ рекла?

— Можда и нисте.

— Неки лорд Грифит постоји негде.

Конт де Пасаван, који није никада веровао у веродостојност титуле своје пријатељице, осмехну се. А ова настави:

— Реците ми, де. Јесте ли зато измислили да ми предложите то да бисте покрили свој живот? Не,

драги мој, не. Останимо како јесмо. Пријатељи, зар не? — и она му пружи руку, коју он пољуби.

— Па дабогме, знао сам ја то, — повиче Венсан улазећи. — Обукао је фрак, издајник.

— Да, обећао сам му да ћу остати у сакоу, да га не бих постидео, — рече Робер. — Заиста вас молим да ме извините, драги мој, али одједном сам се сетио да сам у жалости.

Венсан је дошао уздигнуте главе. Све је на њему одавало тријумф, радост. Кад је ушао, Лилијан је скочила. Погледала га је за тренутак у лице, па се радосно бацила на Робера и избубетала га песницама по леђима, скачући, играјући и вичући (Лилијан ми помало иде на живце кад се тако прави дете):

— Изгубио је опкладу! Изгубио је опкладу!

— Какву опкладу? — упита Венсан.

— Кладио се да ћете опет изгубити. Хајде! реците брзо: добили колико?

— Имао сам изванредне храбрости, снаге, да станем код педесет хиљада и да затим напустим игру. Лилијан заурла од задовољства.

— Браво! Браво! Браво! — викала је она. Затим се обисну о врат Венсану, који осети дуж целог свог тела гипкост тог ватреног тела које је чврсто мирисало на сандаловину. Лилијан га пољуби у чело, образе, уста. Венсан се ослободи, поводећи се. Он извади из џепа свежањ банкнота.

— Ево, узмите ваш предујам, — рече он пружајући пет новчаница Роберу.

— Сада их дугујете леди Лилијани.

Робер јој пружи новчанице, које она баци на диван. Била је задихана. Изишла је на терасу да се издува. То је било оно неодређено доба кад се завршава ноћ и кад ђаво закључује своје обрачуне. Напољу се није чуо ни шум. Венсан седе на диван. Лилијан се окрете њему, и, говорећи му први пут ти:

— А сад, шта ћеш радити?

Он се ухвати рукама за главу и рече у некој врсти јецаја:

— Не знам више.

Лилијан му приђе и стави му руку на чело, које он подиже; очи су му биле суве и ужарене.

— Дотле, да се куцнемо сви троје, — рече она и нали токаја у све три чаше.

Пошто су испили:

— А сада, оставите ме. Касно је, и уморна сам.

Она их испрати до предсобља, и тамо, док је Робер ишао напред, гурну Венсану у шаку неки мали метални предмет и шапну му:

— Изиђи с њим, вратићеш се за четврт сата.

У предсобљу је дремао лакеј, кога она продрма за руку.

— Осветлите господи до доле.

Степениште је било мрачно. А било би без сумње једноставно да се уведе електрично осветљење; али је Лилијан држала до тога да слуга, увек, види да су гости изишли.

Лакеј запали свеће у великом свећњаку који је држао високо пред собом, предводећи Робера и Венсана на степеништу. Роберов ауто чекао је пред вратима, која лакеј затвори за њима.

— Ја мислим да се вратим пешке. Потребно ми је да ходам мало, да повратим равнотежу, — рече Венсан док је Робер отварао врата аутомобила и давао му знак да уђе.

— Зар збиља нећете да вас повозем? — Одједном, Робер зграби Венсана за леву шаку, коју је овај држао стиснуту. — Отворите шаку. Де! покажите шта вам је то.

Венсан је био толико наиван да се плашио Роберове љубоморе. Он поцрвене, размичући прсте. Мали кључ паде на тротоар. Робер га сместа диже, погледа; смејући се врати га Венсану.

— Па да! — рече и слеже раменима. Затим, ушавши у ауто, наже се уназад, ка Венсану, који је стајао збуњен:

— Данас је четвртак. Реците вашем брату да га чекам вечерас после четири, — и брзо затвори врата, не давши Венсану времена да одговори.

Ауто крену. Венсан пође неколико корака по кеју, пређе Сену, дође до оног дела Тилерија који

је изван ограда, приђе једном малом басену и покваси марамицу, па је стави на чело и слепоочнице. Затим се, полако, врати Лилијаниној кући. Оставимо га, док га ђаво, веселећи се, гледа како без шума ставља мали кључ у браву...

У тај час ће, у тужној хотелској соби, Лора, његова дојучерашња љубавница, пошто је дуго плакала, дуго јечала, заспати. На палуби брода који га враћа у Француску, при првим зрацима зоре, Едуар поново чита писмо које је примио од ње, плачно писмо којим га она зове у помоћ. Мила обала његовог завичаја већ је на видику, али, кроз маглу, треба извежбано око да би се видела. Ниједног облака на небу, на коме ће се божји поглед за који час осмехнути. Румено око обзорја већ се отвара. Како ће бити врућина у Паризу! Време је да потражимо Бернара. Ево га где се буди у Оливјеовом кревету.

VI

We are all bastards;
And that most venerable man wnich I
Did call my father, was I know not where
When I was stemp'd.

Shakespeare*

Бернар је сањао неки глуп сан. Не сећа се ништа је то сањао. И не труди се да се сети сна, већ да из њега изиђе. Враћа се у стварни свет да би осетио како га Оливјеово тело притискује свом тежином. Његов пријатељ, за време њихова сна, или бар за време Бернаровог сна, приближио се, а уосталом ускост кревета не омогућује много размака. Преврнуо се, сада спава на боку, и Бернар осећа како га његов

* Сви смо ми копилад;
И онај врло частан човек кога сам
Звао својим оцем, не знам где је био
Када сам ја био стваран.

Шекспир: Цимбелин, II, 5. — Прим. прев.

топли дах голица по врату. Бернар има на себи само кратку кошуљу; пружена преко његовог тела, једна Оливјеова рука без зазора притискује његову голо-тињу. Бернар се за тренутак пита да ли му пријатељ заиста спава. Полако се ослобађа. Не будећи Оливјеа устаје, облачи се и враћа се да се испружи на кревету. Још је сувише рано да пође. Четири сата. Ноћ тек почиње да бледи. Још један сат одмора, залета, па да храбро започне дан. Али са спавањем је свршено. Бернар посматра окна која се плаве, сиве зидове мале собе, гвоздени кревет на коме се Жорж преврће у сну.

— За који тренутак, — помисли он, — поћи ћу ка својој судбини. Каква лепа реч: доживљај! Оно што има да се доживи. Све оно изненађујуће што ме чека. Не знам да ли су и други као ја, али чим се пробудим, радо презирем оне који спавају. Оливје, пријатељу мој, отићи ћу без твог поздрава! Хоп! Устај, храбри Бернаре! Време је.

Он протрља лице крајем поквашеног убруса. Оче-шља се и обује. Отвори врата без шума. Напољу!

Ах! како сваком бићу изгледа здрав ваздух који још нико није удисао! Бернар прође крај ограда Луксембуршког парка, пређе Бонапартину улицу, стиже до кеја, пређе Сену. Мисли на своје ново животно правило, чији је образац малочас пронашао: „Ако ти то не урадиш, ко ће урадити? Ако не урадиш одмах, када ћеш?“ — Помишља: „Да учиним велике ствари.“ Чини му се да иде томе у сусрет. „Велике ствари“, понавља он себи у ходу. Кад би само знао које!... У међувремену, зна да је гладан; ево га код пијаце. Има четрнаест суа у џепу, ни марјаша више. Уђе у једну гостионицу; поједе с ногу кифлу и попије белу кафу. Цена: шест суа. Остају му четири; он гордо остави два на шанку, а друга два пружи једном просјаку који чепрка по канти за ђубре. Милосрђе? Изазов? Свеједно. Сада, осећа се срећан као краљ. Нема ништа више: све је његово! — Очекујем све од про-виђења, мисли он. Кад би само хтело око подне да ме послужи једним добрим крвавим бифтеком, лепо бих се с њим слагао (јер синоћ није вечерао). Сунце

је већ давно одскочило. Бернар стиже до кеја. Осећа се лак; кад би потрчао, осећа да би полетео. Мисао му страсно заигра у глави. Он помисли:

— Тешко је у животу дуже времена узимати озбиљно једну исту ствар. Тако, на пример, љубав моје мајке према ономе кога сам називао својим оцем — у ту љубав веровао сам петнаест година; још јуче сам веровао у њу. Ама ни она, богами, није могла дуго узимати озбиљно ту своју љубав. Збиља бих волео знати да ли је презирем или је још више ценим зато што је од свог сина начинила копице? ... Уосталом, није ми у ствари баш ни стало толико до тога да то знам. Осећања према родитељима спадају у оне ствари за које је боље не трудити се да их изведемо на чистину. Што се тиче рогоње, то је сасвим просто: откако га се сећам, увек сам га мрзео; додуше, треба данас себи да признам да у томе није било неке велике моје заслуге — и то је све што сада жалим. Кад само помислим: да нисам обио ону фиоку, могао сам целог живота веровати да према свом оцу гајим изопачена осећања! Какво олакшање кад човек зна! ... У ствари, нисам ја баш ни обио фиоку; нисам ни помишљао да је отворим ... А онда, било је олакшавајућих околности: најпре, ужасно сам се досађивао тога дана. А после, та радозналост, та „кобна радозналост“ како рече Фенелон, њу сам сасвим сигурно наследио од свог правог оца, јер њој нема ни трага у породици Профитандје. Никада нисам видео некога мање радозналост него што је господин муж моје мајке; осим децу коју је с њом изродио. Треба да опет поразмислим о њима пошто будем вечерао ... Подићи мраморну плочу са сточића и приметити да фиока зјапи, па то ипак није исто што и обити браву. Нисам ја никакав обијач. Сваком се то може десити, да дигне плочу на једном сточићу. Тезеј треба да је био мојих година кад је подигао стену. У случају сточића обично смета сат. Не бих ни помислио да подигнем мраморну плочу, да нисам хтео да оправим сат ... Само што се не догађа свакоме да испод ње нађе оружје; или грешна љубавна писма! Па шта! главно је било да сазнам. Не може свако допустити себи тај луксуз, као

Хамлет, да му неки дух открива тајне. Хамлет! Занимљиво је како се гледиште мења према томе да ли је човек рођен у греху или у законитом браку. Враћићу се на то кад будем вечерао... Да ли је ружно од мене што сам прочитао та писма? Кад би било ружно... не, осећао бих грижу савести. А да нисам прочитао, морао бих продужити да живим у незнању, лажи и покорности. Хајд'мо на чист ваздух. Напред, на пучину! „Бернаре! Бернаре, та свежа младост...“ како каже Босије; посади је на ову клупу, Бернаре. Како је лепо данас ујутро! Има дана кад заиста изгледа као да сунце милује земљу. Кад бих могао мало да се заборавим, сигурно бих певао песму.

Пруживши се по клупи он се толико заборави да заспа.

VII

Већ високо сунце, кроз отворен прозор, милује голу ногу Венсанову на широком кревету где почива крај Лилијане. Не знајући да је он будан, она се подиже, гледа га и изненађује се што види да му је израз лица брижан.

Леди Грифит је можда волела Венсана; али она је у њему волела успех. Венсан је био висок, леп, витак, но није умео да се држи, ни да седне, ни да устане. Лице му је било изражајно, али се рђаво чешљао. Нарочито се дивила смеоности, чврстости његове мисли; он је јамачно био врло учен; њој је, међутим, изгледао необразован. С нагоном љубавнице и мајке надносила се над то велико дете које је узела на себе да образује. Хтела је да начини од њега своје дело, своју статуу. Учила га је да негује нокте, да дели косу са стране, док ју је он раније забацивао уназад, и његово чело, упола покривено косом, изгледало је блеђе и више. Најзад, скромне мале готове машине које је носио заменила је пристојним краватама. Зацело, леди Грифит је волела Венсана, али није подносила да буде ћутљив, или „кисео“, како је говорила.

Благо прелази прстом преко Венсановог чела, као да би да збрише једну бору, двоструки набор који, прелазећи од обрва, издубљује две усправне бране и изгледа готово болан.

— Ако треба да ми донесеш жаљења, бриге, грижу савести, боље немој долазити, — шапуће она нагињући се к њему.

Венсан затвара очи као пред сувише јаком светлошћу. Ликовање Лилијаниних погледа га засењује.

— Овде је као у мошејама; улазећи скидају се ципеле, да се не би донело блато споља. Верујеш ли ти да не знам на шта мислиш? — Потом, како Венсан хоће да јој стави руку на уста, јогунасто се отима:

— Не, пусти ме да говорим с тобом озбиљно. Много сам размишљала о оном што си ми рекао ономад. Увек се сматра да жене не знају да мисле, али видећеш да то зависи од тога која је у питању... Оно што си ми рекао о плодовима укрштања... и да се ништа честито не добива мешањем, него пре одабирањем... Ха! добро сам упамтила лекцију?... Е па, јутрос, чини ми се да одгајаш једно чудовиште, нешто сасвим смешно, што нећеш моћи одбити од себе: неко укрштање баханткиње и светог духа. Није ли тако?... Гадиш се себе што си оставио Лору: читам то из боре на твом челу. Ако хоћеш да јој се вратиш, реци то одмах и иди од мене; то би значило да сам се преварила у теби, и пустила бих те без жаљења да одеш. Али ако мислиш да останеш са мном, мани се тог погребног израза. Подсећаш ме на неке Енглеze: што им се више мисао еманципује, то се чвршће држе морала; и то у толикој мери да нема већих пуританаца од неких њихових слободних мислилаца... Држиш да сам без срца? Вараш се: ја врло добро разумем да сажаљеваш Лору. Али шта ћеш онда овде?

Затим, пошто се Венсан окренуо од ње:

— Слушај: отићи ћеш у купатило и потрудићеш се да оставиш своје жаљење под тушем. Звоним за чај, а? А кад се вратиш, објаснићу ти нешто што изгледа да не разумеш добро.

Он устаде. Она скочи за њим.

— Немој се одмах обући. У орману десно од пећи наћи ћеш бурнусе, хаике, пижаме . . . ти ћеш већ изабрати.

Венсан се појави двадесет минута касније покривен једним целабахом од свиле зелене као тришља.

— Ох! чекај! чекај да те удесим, — повиче Ли-лијан, очарана. Она извади из једног источњачког сандука два широка модра појаса, опасав Венсана тамнијим, а од другог му направи турбан.

— Моје мисли су увек оне боје које ми је и одећа (обукла је била пурпурну пижаму проткану сребром). Сећам се једног дана кад сам била у Сан-Франциску; хтели су да ме обуку у црно, под изговором да је умрла једна од сестара моје маме, нека стара тетка коју нисам никада ни видела. Целога сам дана плакала, била сам тужна, тужна; замишљала сам да сам много ојађена, да неизмерно жалим тетку . . . а све само због црнине. Што су људи данас озбиљнији него жене, то је зато што су тамније обучени. Кладим се да већ немаш више оне малопређашње мисли. Седи ту, крај кревета; а кад попијеш чашу водке, шољу чаја, и поједеш два-три сендвича, испричаћу ти једну причу. Рећи ћеш ми кад могу да почнем.

Села је на ћилим пред креветом, између Венсанових ногу, као неки египатски кип, склупчана, с брадом на коленима. Пошто је и сама пила и јела, она отпоче:

— Била сам на Бургоњи, знаш, онога дана кад је потонула. Имала сам седамнаест година. Сад знаш колико ми је данас. Била сам одлична пливачица, а, да ти докажем да немам сувише неосетљиво срце, рећи ћу ти да, ако ми је прва мисао била да се сама спасем, друга ми је била да спасем некога. Чак нисам баш сигурна да ли то није била и прва. Или, боље речено, чини ми се да нисам ништа ни мислила; али нико ми се не гади толико као они који у тим тренуцима мисле само на себе; ипак: жене које вриште. Први чамац за спасавање напунили су женама и децом. А неке од њих су тако уртале да је већ од

тога човек могао да изгуби главу. Маневар је био тако рђаво изведен да се чамац, место да се спусти пљоштимице на воду, стрмоглавио с кљуном надоле и изручио све који су били у њему још пре но што се и напунио водом. Све се то одиграло под светлошћу буктиња, фењера и рефлектора. Не можеш замислити како је то било жалосно. Таласи су били прилично велики, и све што није било на светлости ишчезавало је с друге стране воденог брда, у помрчини. Никада нисам живела интензивнијим животом; али била сам, мислим, исто толико неспособна да размишљам као пас кад га бацимо у воду. Чак и не схватам сасвим добро шта се све могло одиграти знам само да сам приметила, у чамцу, једну девојчицу од пет или шест година, срце од детета. И сместа, чим сам видела да се чамац преврнуо, одлучила сам да њу спасем. Била је најпре с мајком, али ова није знала добро пливати, а онда, сметала јој је и сукња, као што обично бива у тим случајевима. Што се мене тиче, мора да сам се махинално свукла; звали су ме да заузем место у следећем чамцу. Морала сам да се укрцам, а после сам, без сумње, скочила из самог чамца у море. Сећам се само да сам доста дуго пливала с дететом које ми се грчевито држало за врат. Било је престрављено и стезало ми је грло тако јако да нисам више могла да дишем. Срећом, видели су нас из чамца и причекали нас, или су веслали к нама. Али не причам ти зато ову причу. Сећање које ми је остало најживље, оно које ништа неће моћи избрисати из памети ни из срца: у чамцу нас је било, једно преко другог, четрдесетак, пошто смо покупили многе очајнике пливаче, као што су и мене примили. Вода је допирала скоро до ивице чамца. Била сам позади и стискала сам уза се девојчицу коју сам спасла, да бих је угрејала, и да бих спречила да види оно што ја нисам могла да не видим: два морнара, један наоружан секиром а други кухињским ножем, знаш ли шта су радили? ... Секли су прсте, шаке неких пливача који су се, уз помоћ ужади, упињали да се попну у чамац. Један од те двојице морнара (други је био црнац) окренуо се мени, којој су зуби цвоко-

тали од зиме, ужаса и гнушања: „Ако се попне само још један, сви смо пропали. Барка је пуна.“ Додао је да у свим бродоломима мора тако да се ради; али да се, природно, о томе не говори.

— Мислим да сам се тада онесвестила. У сваком случају, не сећам се ничег више, као што човек остане глув задуго после неког страшног треска. И кад сам, на палуби Н-а, који нас је прихватио, дошла к себи, схватила сам да нисам више, да никада више нећу моћи бити она осећајна девојка каква сам била раније. Схватила сам да је један део мене потонуо са Бургоњом и да ћу многим нежним осећањима одсећи убудуће прсте и шаке да бих их спречила да уђу у мене и да ми потопе срце.

Гледала је Венсана испод ока, и, испривши се:

— На то се треба навићи.

Потом, пошто јој се слабо прихваћена коса расплела и пала по раменима, она устаде, приђе огледалу и, говорећи непрестано, позабави се чешљањем.

— Кад сам ускоро после тога напустила Америку, чинило ми се да сам златно руно и да полазим у потрагу за неким освајачем. Можда сам се неки пут и преварила; можда сам чинила грешке... а можда и данас грешим што ти тако говорим. Али, ти, ти немој да уобразиш, пошто сам ти се дала, да си ме освојио. Треба да се убедиш у ово: ја се гнушам осредњих људи и могу да волим само победника. Ако ме желиш, нека ти то помогне да побеђујеш. Али ако желиш да те жалим, тешим, мазим... боље је да ти одмах кажем: не, драги мој Венсане, нисам ти ја потребна, већ Лора.

Она то све рече не осврнувши се, настављајући да удешава непослушну косу, али Венсан сrete њен поглед у огледалу.

— Допустићеш ми да ти одговорим тек вечерас, — рече устајући и одлажући источњачку одећу да би поново обукао грађанско одело. — Сад треба брзо да се вратим кући, пре но што мој брат Оливје оде од куће; имам нешто хитно да му кажем.

Он то рече као извињење, а и да би оправдао свој одлазак. Али кад се приближи Лилијани, она се окрете, насмејана и тако лепа да се он поколеба:

— Сем кад бих му оставио писамце које би за-текао о ручку, — додаде он.

— Разговарате ли ви често?

— Не, скоро никада. Него ради се о једном позиву за вечерас, који имам да му пренесем.

— Од стране Робера... Oh! I see... — рече она чудно се смешећи. — О њему такође треба још да разговарамо... Онда, иди брзо. Али врати се у шест, јер у седам ће доћи његов ауто да нас одвезе на вечеру у Шуму.

Венсан је размишљао у ходу. Осетио је да из за-сићености пожуде може да се изроди, пратећи радост и као заклањајући се иза ње, нека врста очајања.

VIII

Треба изабрати: или волети жене или их упознати; средине нема.

Шанфор

У париском брзом Едуар чита тек изишлу Пасаванову књигу В р а т и л о, коју је купио на станици у Дијепу. Та га књига без сумње чека у Паризу, али Едуар је нестрпљив да је упозна. О њој се свуда говори. Никада ниједна његова књига није имала част да се продаје по станичним књижарама. Толико су му говорили о корацима које је довољно предузети па да се добије одобрење; али њему није стало до тога. Он понавља себи да га је врло мало брига да ли ће његове књиге бити изложене по станичним књижарама, али мора да понови себи то видећи Пасаванову књигу. Онерасположава га све што Пасаван чини, као и све што се чини око Пасавана: на пример чланци, у којима се његова књига диже у небеса. Да, баш као да је намерно удешено: сва три листа која је купио тек што се искрцао садрже похвале

Вратиљу. Четврти садржи писмо Пасаваново, одговор на један чланак који је био нешто мање похвалан од осталих, а који се био појавио у претходном броју тога листа. Пасаван у писму брани и објашњава своју књигу. То писмо раздражује Едуара још више него чланци. Пасаван тежи да обавести јавно мњење; то ће рећи да га он вешто приклања на своју страну. Никада ниједна Едуарова књига није изазвала толико чланака. Едуар и иначе није учинио ништа да би придобио наклоност критичара. Шта га се тиче што су они према њему хладни. Али читајући чланке о књизи свог супарника, потребно му је да понови себи да га се то не тиче.

Није то зато што би мрзео Пасавана. Сретао се покатакд с њим и налазио је да је мио. Пасаван се уосталом показивао према њему најљубазнији. Али Пасаванове књиге му се не свиђају. Пасаван му изгледа више занатлија него уметник. Доста о њему...

Из џепа капута Едуар вади Лорино писмо, оно које је читао на палуби брода. Чита га поново:

Пријатељу мој,

Последњи пут када сам вас видела — било је то, сећате ли се, у Сент-Џејмс парку, другога априла, уочи мог одласка на Југ — ви сте тражили да вам обећам да ћу вам писати ако будем у неприлици. Испуњавам обећање. На кога бих се другог, ако не на вас, обратила? Од оних на које бих желела да се ослоним, нарочито од њих морам да кријем свој јад. Пријатељу мој, у великој сам невољи. Какав је био мој живот откако сам оставила Феликса, можда ћу вам једног дана испричати. Он ме је отпратио до Поа, па се сам вратио у Кембриџ, пошто је имао предавања. Шта је било тамо са мном, самом и препуштеном самој себи, опоравку, пролећу... Да ли да вам признам, вама, оно што Феликсу не могу да кажем? Дошао је час кад је требало да му се вратим. Авај, ја више нисам достојна да се видим с њим. Писма која му од пре неког времена пишем лажљива су, она која од њега примам говоре само о ње-

говој радости што чује да се осећам боље. Што нисам остала болесна! што нисам умрла тамо!... Пријатељу мој, морала сам да увидим истину: ја сам трудна, а дете које чекам није од њега. Са Феликсом сам се растала пре више од три месеца. На сваки начин, њега бар нећу моћи обманути. Не усуђујем се да му се вратим. Не могу. Нећу. Он је сувише добар. Он би ми без сумње опростио, а ја не заслужујем, ја нећу да ми опрости. Не усуђујем се да се вратим родитељима, који верују да сам још у Поу. Мој отац, кад би сазнао, кад би схватио, био би у стању да ме прокуне. Одгурнуо би ме. Како да станем пред његову врлину, пред његово гнушање од зла, лажи, од свега што је нечисто? Бојим се исто тако да не ражалостим мајку и сестру. Што се тиче онога који је... али нећу да га оптужујем. Кад је обећао да ће ми помоћи, био је у могућности да то учини. Али, да би имао још веће могућности да ми помогне, он је, на несрећу, почео да се коцка. Изгубио је своту која је била намењена мом издржавању, порођају. Изгубио је све. Мислила сам најпре да пођем с њим, било куда, да живим с њим, бар неко време, јер нисам желела да му сметам ни да му будем на терету. Сигурно бих најзад успела да зарађујем, али не могу одмах. Заиста видим да пати што ме оставља, али не може другачије да поступи, па га стога не оптужујем. Али ме он ипак напушта. Ја сам овде без новца. Живим на вересију, у једном малом хотелу. Али то не може тако дуго. Не знам шта ћу. Авај! тако слатки путеви могли су да воде само у понор. Пишем вам на лондонску адресу коју сте ми дали, али када ће вам стићи ово писмо? А ја сам толико желела да постанем мајка! По читаве дане само плачем. Притеците ми у помоћ, само се у вас још уздам. Помозите ми, ако вам је могуће, а ако не... Ох, у друга времена имала бих више храбрости, али сада не бих умрла само ја. Ако не дођете, ако ми напишете: „Не могу вам ништа“, нећу вам ништа пребацивати. Упућујући вам последње збогом, трудићу се да не жалим сувише за животом, али мислим да ви нисте никада сасвим добро разу-

мени да ваше пријатељство остаје најлепше што сам упознала — и да нисте добро схватили да је оно што сам звала својим пријатељством према вама носило у мом срцу једно друго име.

Лора Феликса Дувјеа

P. S. Пре но што бацим ово писмо на пошту, отићи ћу да се видим с њим последњи пут. Чекаћу га код куће вечерас. Ако примите ово, то значи да заиста... збогом, збогом, не знам више шта пишем.

Едуар је примио то писмо ујутро онога дана кад је кренуо на пут. Значи да се решио да отпутује чим га је примио. У сваком случају, није намеравао да још много продужи свој боравак у Енглеској. Не мислим да подмећем да он не би био кадар да се врати у Париз нарочито зато да би притекао Лори у помоћ; само кажем да је срећан што се враћа. Био је страховито лишен уживања у последње време, у Енглеској; у Паризу, прво што ће учинити, то ће бити да оде у неки сумњив локал, а како неће да носи тамо своје личне хартије, дохвата из мреже кофер, отвара га и ставља у њега Лорино писмо.

Томе писму није место између одела и кошуља. Налази, испод одела, укоричену свеску допола испуњену његовим рукописом. Тражи у њој, сасвим на почетку свеске, неке странице написане лане, које чита поново и међу којима ће и Лорино писмо заузети место.

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

18. октобар — Лора изгледа и не слуги своју моћ. Што се мене тиче, ја који продишем у тајну свог срца знам добро да до данашњег дана нисам написао ни један једини ред који није она непосредно надахнула. Кад је крај мене, осећам да је још детињаста, и сву вештину говора дугујем тада само сталној жељи да је поучим, убедим, очарам. Ништа не видим, ни-

шта не чујем, а да не помислим одмах: шта би она о томе рекла? Напуштам своје узбуђење, и сада познајем само њено. Чини ми се чак, кад не би било ње да ме тачно одреди, да би се моја личност изгубила у сувише неодређеним контурама; ја се само крај ње прибирам и постајем онакав какав јесам. Каква је то била илузија што сам до данас веровао да ја њу уобличавам по свом лику? Док сам, у ствари, ја тај који се поводи за њеним; а нисам то ни примећивао! Или, боље речено: неким чудним укрштањем љубавних утицаја наша су се два бића узајамно преобличавала. Нехотице, несвесно, свако од два бића која се воле образује се према захтевима другог, ради на томе да личи на оног кога види у срцу другог... Ко год истински воли одриче се искренности.

Тако ме је она преварила. Њена је мисао свуда пратила моју. Дивио сам се њеном укусу, њеној радозналости, њеној култури, а нисам знао да се она само из љубави према мени тако страсно занимала за све за шта је видела да се ја одушевљавам. Јер она није умела ништа да пронађе. Свака њена задивљеност, данас то разумем, била је за њу само постеља на коју ће опружити своју мисао уз моју; ништа у свему томе није одговарало дубоким захтевима њене природе. „Украшавала сам се и китила само тебе ради“ — рећи ће она. А ја бих управо хтео да је то било ње ради и да је она, чинећи то, попустила некој дубокој личној потреби. Али од свега тога што је додавала себи мене ради неће остати ништа, чак ни жаљење за тим, чак ни осећај губитка. Дође дан кад се опет појави оно право биће, са кога време полако свуче све позајмљено одело; и ако се онај други заљубио у те украсе, он притискује на срце само празан накит, само успомену... само жалост и очајање.

Ах! коликим сам је врлинама, коликим савршенствима украсио!

Како то питање искренности раздражује! Искреност! Кад говорим о томе, мислим само на њену искреност. Кад се окренем себи, престајем да разу-

мевам шта та реч треба да значи. Ја сам увек само оно што верујем да јесам — а то се без престанка мења, тако да често, да нисам ту да их здружим, моје јутрошње биће не би препознало ово од вечерас. Ништа не би могло да буде различније од мене до ја сам. Само у самоћи ми се понекад прикаже подлога, и онда постижем извесну основну сталност; али тада ми се чини да ми се живот успорава, зауставља, и да ћу заправо престати да живим. Моје срце куца само у сродности душа. Живим само помоћу другог бића, путем пуномоћи, могао бих рећи, путем венчавања, и никада не осећам да живим интензивније него кад умакнем себи да бих постао било ко.

Та антиегоистична моћ децентрализације толика је да уклања из мене смисао за својину — и, следствено томе, за одговорност. Таква особа није од оних за које се неко може удати. Како да учиним да Лора разуме то?

26. окт. — За мене све има само поетично постојање (а ја тој речи дајем њено пуно значење) — почевши од самог себе. Неки пут ми се чини да уистину и не постојим, већ да просто уображавам да постојим. Оно у шта најтеже успевам да верујем јесте моје сопствено постојање. Ја стално себи измичем и не могу да разумем, кад посматрам себе како дела, да је онај кога видим да дела исти онај који и посматра, и који се чуди и сумња да може бити и учесник у радњи и посматрач у исто време.

Психолошка анализа изгубила је за мене сваку занимљивост од дана када сам нашао да човек осећа оно што замишља да осећа. По томе се може помислити и да он само замишља да осећа оно што осећа... Видим то добро у својој љубави: између волети Лору и замишљати да је волим — између замишљати да је волим мање и волети је мање, који би бог видео разлику? У области осећања стварно се не разликује од замишљеног. И, ако је довољно да замислимо да волимо, да бисмо заволели, довољно је да кажемо себи да замишљамо да волимо, кад волимо, па да

одмах волимо мало мање, и да се чак отуђимо од онога што волимо — или да одвојимо од тога по неки кристал. Али, да бисмо то рекли себи, није ли потребно да већ мало мање волимо?

Таквим ће се расуђивањем трудити М., у мојој књизи, да се удаљи од Н-е и, нарочито, трудити се да њу одвоји од себе.

28. октобар — Непрестано, се говори о наглој кристализацији љубави. Полагана декристализација, о којој никада не чујем да се говори, јесте психолошка појава која ме много више занима. Држим да се она може видети, после више или мање дугог времена, у свим браковима из љубави. Неће бити потребно плашити се тога у погледу Лоре, свакако (и утолико боље), ако се уда за Феликса Дувјеа, као што јој саветује разум, њена породица и ја сам. Дувје је веома честит професор, пун вредности и врло способан у својој струци (пада ми на ум да га ђаци веома цене) — у њему ће Лора открити, временом, утолико више врлина уколико унапред има мање илузија; кад говори о њему, налазим чак да су њене похвале недовољне. Дувје вреди више него што она мисли.

Какав диван мотив за роман: после петнаест, двадесет година супружанског живота, све већа и обострана декристализација супружника! Докле год воли и хоће да буде вољен, заљубљени не може да се покаже какав је уистину, и, штавише, он не види особу коју воли — већ, уместо ње, идола кога он украшава, ставља у ред богова, ствара.

Опоменуо сам, дакле, Лору да се чува и себе и мене. Потрудио сам се да је убедим да наша љубав не би могла да нам осигура, ни једноме ни другоме, трајну срећу. Надам се да сам је приближно уверио.

Едуар слеже раменима, склопи дневник и писмо у њему, и врати све у кофер. Стави у њега исто тако и новчаник, пошто је извадио новчаницу од стотину франака, која ће му свакако бити довољна док не

оде да преузме кофер, који мисли да остави у гардероби кад буде стигао. Незгодно је што се тај његов кофер не може закључати; или, бар, он нема више кључ да га закључа. Увек губи кључеве од кофера. Којешта! службеници гардеробе су сувише запослени преко дана, и никада нису сами. Подићи ће кофер око четири сата, однеће га кући, потом ће отићи да утеши Лору и да јој помогне. Настојаће да је поведе на вечеру.

Едуар дрема. Мисли му непрестано полазе другим правцем. Пита се да ли би погодио, на основу самог читања Лориног писма, да она има црну косу? Говори себи да романсијери, сувише тачним описивањем својих личности, више сметају уобразиљи него што јој служе, и да би требало да пусте сваког читаоца да представи себи сваку личност онако како му се свиди. Помишља на роман који припрема, који неће личити ни на шта од онога што је досада написао. Није уверен да су Ковачи лажног новца добар наслов. Погрешно је што га је објавио. Глуп је тај обичај да се наговести оно што је „у припреми“, како би се примамили читаоци. То никога не примамљује, а вас обавезује... Исто тако није уверен ни да је мотив баш веома добар. Стално и одавно мисли на тај роман, али није написао још ни један ред. Но зато уписује у бележницу прибелешке и размишљања.

Узима из кофера ту бележницу. Из џепа вади налив-перо. Пише:

Личити роман свих елемената који не припадају специфично роману. Као што је фотографија недавно ослободила сликарство бриге за извесне подударности, фонограф ће без сумње очистити сутра роман од верно пренетих дијалога којима се реалисти поносе. Спољни догађаји, разни случајеви, последице повреда, припадају филму; роман треба да му их пропусти. Чак ни опис личности не чини ми се да припада у правом смислу овом роду. Да, заиста, не чини ми се да чист роман (а у уметности, као и свугде, само ми је чистота важна) има тиме да се бави. Као

што ни драма то не чини. И нека ми се не каже да драматург не описује своје личности зато што је гледалац позван да их види пренете сасвим живе на сцену; јер колико ли нам је пута сметао у позоришту глумац, и колико смо трпели зато што је тако мало лично на онога кога смо, без њега, тако добро замисљали. — Романсијер обично нема уопште довољно поверења у читаоца.

Која је то станица прометела као ветар? Анјер. Ставља опет бележницу у кофер. Али, збиља, сећање на Пасавана га мучи. Поново вади бележницу. Уписује још:

Пасавану уметничко дело није толико циљ колико средство. Уметничка убеђења која он излаже показују се тако ватрена само зато што нису дубока; њих не изискује никакав потајни захтев темперамента; она одговарају диктату времена; њихова лозинка је: опортунизам.

В р а т и л о. Ускоро ће изгледати највише старо баш оно што буде испрва изгледало највише савремено. Свака попустљивост према општем укусу, свака извеситаченост, јесте залога једне боре старости. Али по томе се Пасаван свиђа младима. Мало му је стало до будућности. Данашњем нараштају се обраћа он (што је свакако боље него да се обраћа јучерашњем) — али, како се само њему обраћа, оно што он пише излаже се опасности да с тим нараштајем и прође. Он то зна и не очекује да ће га надживети; а то чини да се он тако огорчено брани, не само кад га неко напада, него и да се буни чак против сваке оградe критике. Кад би осећао да му је дело трајно, пустио би га да се само брани, и не би непрестано настојао да га оправда. Та шта говорим? Честитао би себи за сва несхватања, неправде. Утолико ће више пређе имати да премотавају сутрашњи критичари.

Он погледа на сат. Једанаест и тридесет и пет. Требало је да већ стигну. Претпостављајући немогуће, радознао је да ли га Оливје чека на изласку из

воза? Он уопште не рачуна на то. Како да се чак и претпостави да је Оливје могао да зна за карту којом је његовим родитељима јавио свој повратак — и на којој је као случајно, немарно, расејано на изглед, означио дан и сат — као што би човек судбини поставио замку, из чисте љубави за клопке.

Воз се зауставља. Брзо, носача! Не, кофер му није тако тежак, а гардероба није тако далеко!... Претпоставимо и да је ту, да ли ће моћи, у томили, да се препознају? Тако су се мало виђали. Само да се није сувише променио!... Ах! боже! је ли то он?

IX

Не бисмо имали да жалимо ни за чим што се доцније догодило, само да је радост коју су осећали Едуар и Оливје што су се поново састали била израженија. Али нека јединствена неспособност да оцене своју сопствену вредност у срцу и души другог била им је заједничка и паралисала их је обојицу, тако да се и један и други, верујући да је само он узбуђен, сав заузет властитом радощћу и као збуњен што је осећа тако живом, бринуо само да не дозволи да се сувише види њена претераност.

То је учинило да је Оливје, далеко од тога да помогне Едуаровој радости тиме што би му рекао са колико му је жара дошао у сретање, помислио да се пристоји да каже како је имао нека посла управо у тој четврти тога јутра, као да би да се извини што је дошао. Претерано скрупулозна, његова се душа лако убедила да је Едуару његово присуство можда досадно. Још није честито ни слагао, а већ је поцрвенео. Едуар примети то, и, како је испрва страшно стегао Оливјеову мишицу, помисли, из скрупула такође, да је то учинило да Оливје поцрвени.

Најпре је рекао:

— Усиљавао сам се да верујем да нећеш бити ту. Али, у ствари, био сам сигуран да ћеш доћи.

Могао је помислити да ће Оливје видети уображеност у тој реченици. Чувши га како одговара на

изглед неусиљено: — Имао сам баш неког посла у овом крају, — он пусти Оливјеову руку, и његов занос намах спласну. Радо би питао Оливјеа да ли је разумео да је за њега написао ону карту упућену његовим родитељима; у тренутку кад је хтео да га запита недостојало му је храбрости. Оливје, бојећи се да би досађивао Едуару или да би учинио да овај о њему погрешно суди, ћутао је. Гледао је Едуара и изненађивало га је извесно подрхтавање његове усне, па је одмах обарао очи. Едуар је у исто време и желео тај поглед и бојао се да ће га Оливје сматрати сувише старим. Нервозно је вртео међу прстима парче хартије. То је била потврда коју су му малочас дали у гардероби, али он није обратио пажњу на то.

— Да му је то потврда за гардеробу, — помисли Оливје кад виде како је гужва и затим расејано баца, — не би је тако бацио. — И он се само на часак осврте и виде како ветар понесе то парче хартије далеко по тротоару. Да је дуже гледао, могао је видети како га подиже један младић. То је био Бернар, који их је пратио откако бежу изишли из станице... Међутим, Оливје се жалостио што не може да пронађе ништа што би рекао Едуару, и њихово ћутање постајаше му неподношљиво.

— Кад будемо стигли пред Кондорсеову гимназију, — понављао је у себи, — рећи ћу му: Сад треба да се вратим кући, до виђења! — Затим, пред гимназијом, он даде себи рок до угла улице де Прованс. Али Едуар, кога је то ћутање исто тако тиштало, није могао допустити да се тако растану. Он поведе свог друга у једну кафану. Можда ће им порто којим ће их послужити помоћи да савладају осећање неагодности.

Куцнуше се.

— За твој успех, — рече Едуар дижући чашу. — Кад имаш испит?

— Кроз десет дана.

— А осећаш ли се спреман?

Оливје слеже раменима.

— Ко би то знао? Довољно је да тога дана не будем расположен...

Није се усудио да одговори — „Да“, из страха да не покаже сувише самоуверености. Сметала му је исто тако и жеља и бојазан истовремено да каже Едуару „ти“. Задовољавао се да свакој својој реченици да посредан обрт, из кога је бар „ви“ било искључено, тако да је управо тиме одузео Едуару могућност да захтева да буду на „ти“, што је овај желео; међутим, он је то већ био постигао, као што се добро сећао, неколико дана пред свој одлазак.

— Јеси ли радио довољно?

— Прилично. Али не толико колико сам могао.

— Добри радници увек имају осећај да би могли и више радити, — рече Едуар пословично.

Рекао је то против своје воље, па је одмах нашао да му је реченица смешна.

— Пишеш ли још увек стихове?

— С времена на време... Јако би ми били потребни савети. — Подигао је очи к Едуару — хтео је рећи „ваши савети“, „твоји савети“. И поглед, у одсуству речи, говорио је то тако добро да Едуар помисли да је он то рекао из поштовања или из љубазности. Али шта му је требало да одговори с толико плаховитости:

— Ох! што се тиче савета, човек треба да зна сам себи да их да, или да их тражи од других. Савети старијих не вреде ништа.

Оливје помисли: — Нисам их ни тражио од њега, што се брани?

Обојица су се једили што не могу да извуку из себе ништа друго до суве и усиљене речи, и сваки је, осећајући нелагодност и раздраженост оног другог, веровао за себе да је и предмет и узрок тога. Такви разговори не могу дати ништа добро, ако ништа не дође у помоћ. А није дошло ништа.

Оливје је јутрос устао зловољан. Туга коју је осетио кад се пробудио што не види више Бернара крај себе, што га је пустио да оде без збогом, та туга, коју је на тренутак надјачавала радост што ће поново видети Едуара, расла је у њему као мрачан вал, преплављујући све његове мисли. Хтео је да говори

о Бернару, да исприча Едуару све и не знам шта, да га заинтересује за свог пријатеља.

Али и најмањи Едуаров осмех увредио би га, а његов израз лица одао би страсна и бурна осећања која су га узбуђивала, ако само не би изгледала и претерана. Ћутао је осећајући како му црте лица постају тврде. Радо би се бацио у наручје Едуару и заплакао се. Едуар је погрешно разумео то ћутање, израз тог згрченог лица. Сувише га је волео да би могао да сачува неусиљеност. Једва се усуђивао да погледа Оливјеа, а желео је да га загрли и да га мazi као дете. И кад сретете његов суморан поглед:

— Тако је, — помисли он. — Досадан сам му... Замарам га, изнуравам. Јадни мали! чека само једну моју реч, па да оде. — И ту реч изрекче Едуар, недољиво, из сажаљења према Оливјеу:

— Сада треба да ме оставиш. Сигуран сам да те родитељи чекају на ручак.

Оливје, који је исто тако мислио, превари се такође. Он нагло устаде, пружи руку. Хтео је, да каже Едуару бар: — Када ћу те опет видети? Када ћу вас опет видети? Када ћемо се опет видети?... — Едуар је чекао ту реч. Ништа није дошло, сем једно обично: — Збогом.

Х

Сунце је пробудило Бернара. Дигао се с клупе са жестоком главобољом. Његова лепа јутрошња храброст напустила га је. Осећао се грозно усамљен, а срце му је било препуно нечега горког, што је одбијао да назове тугом, али што му је очи испуњавало сузама. Шта да ради? и куда да пође?... Што се упутио станици Сен-Лазар у време када је знао да ће Оливје бити тамо, то је учинио без одређене намере и без друге жеље до да се нађе с пријатељем. Пребацивао је себи јутрошњи свој нагли одлазак; то је Оливјеа могло ражалостити. Није ли он био биће које је Бернар волео највише на свету... Када га је видео руку под руку с Едуаром, неко чудно осећање

га наведе да пође за њима и задржа га да им се не јави. Мучно му је било што се осећао сувишан, а ипак би се радо умешао међу њих. Едуар му је изгледао диван, једва нешто виши од Оливјеа, хода тек нешто мање младог. Одлучио се да га ослови и чекао је да га Оливје остави. Али под којим изговором да га ослови?

У том тренутку спазио је како мало парче хартије испаде из расејане Едуарове руке. Кад га је подигао, кад је видео да је то потврда за гардеробу... забога, па ево траженог изговора!

Он виде како два пријатеља уђоше у кафану. Остаде за тренутак у недоумици; затим, настављајући свој монолог:

— Неком нормалном дебелку не би ништа било хитније него да врати ову хартију, — рече он у себи.

How weary, stale, flat and unprofitable
Seems to me all the uses of the world!*

чуо сам како Хамлет каже. Бернаре, Бернаре, Бернаре, каква те се мисао коснула? Јуче си већ претурао по туђој фиоци. Каквим путем полазиш? Припази, младићу мој... Припази, у подне ће службеник у гардероби, коме је Едуар предао пртљаг, отићи да руча, и смениће га други. И, ниси ли обећао свом пријатељу да ћеш се усудити на све?

Он ипак помисли да би га претерана журба изложила опасности да све доведе у питање. Чиновнику који би тек био дошао могла би та журба бити сумњива; пошто би прегледао регистар спремишта, могао би наћи да је неприродно да се пртљаг, предат неколико минута пре дванаест, преузима одмах после тога. Напослетку, ако га је неки пролазник, неки наметљивац видео како је подигао хартију... Бернар

* Што јадан, празан, бљутав, бескористан
Изгледа мени сав рад овог света.

Шекспир: Хамлет, I, 2 (По прев.
Симе Пандуровића). — Прим. прев.

се одлучи да оде до трга Конкорд, не журећи се; за то време би други ко могао ручати. То се често ради, зар не, да се кофер преда у гардеробу за време ручка, па да се после подигне? Није више осећао мигрену. Пролазећи поред терасе неког ресторана без устручавања дохвати једну чачкалицу (лежале су у снопцима по столовима), да би је грицкао пред гардеробом као да се сит најео. Срећом је имао за себе свој добар изглед, елеганцију одела, отменост држања, искреност осмеха и погледа, најзад оно неодређено у покретима по чему се познају они којима, одраслим у благостању, није потребно ништа пошто имају све. Али све се то похаба спавањем по клупама.

Престравио се кад му службеник затражи да плати десет сантима. Није више имао ни суа. Шта да ради? Кофер је био ту, пред њим. И најмањи недостатак убедљивости могао је побудити сумњу; а исто тако недостатак новца. Али демон неће допустити да пропадне; он гурну међу Бернарове престрашене прсте, који преврћу по џеповима у очајничком тобожњем тражењу, мали новчић од десет суа заборављен ту још од богзна кад, у џепу од прслука. Бернар га пружи службенику. Није дозволио да се уопште примети да је збуњен. Он дохвати кофер, и једноставним и учтивим покретом стрпа у џеп суе које је добио као кусур. Ух! Врућина му је. Куда да пође? Ноге му клецају, а кофер му се чини тежак. Шта да ради с њим? ... Он се одједном сети да нема кључа. А не, не, и не, неће обити браву; није он лопов, до ђавола! ... Кад би бар знао шта је унутра. Једва га носи. Купа се у зноју. Застаје за тренутак, спушта терет на тротоар. Свакако, он мисли да врати кофер, али хтео би најпре да га прегледа. За сваки случај притискује браву. О, чуда! шкољка се отвори и показа овај бисер: лисницу из које виरे новчанице. Бернар зграби бисер и сместа затвори шкољку.

А сад, кад има чиме да плати, брзо, у хотел. Зна један, сасвим близу, у Амстердамској улици. Гладан је као вук. Али пре но што седне за сто, хоће да остави кофер на сигурно место. Момак који га носи пење се степеницама испред њега. Три спрата. Ход-

ник. Врата која закључа за својим благом... Си-лази.

Док је седео и јео бифтек, Бернар се није усу-ђивао да извади новчаник из џепа (богзна ко га по-сматра?), али, на дну унутрашњег џепа, он га је за-љубљено опипавао левом руком.

— Објаснити Едуару да нисам лопов, — говорио је себи, — ту је чвор. Какав је тај Едуар? Можда ће ми кофер то открити. Да очарава, то је чињеница. Али има толико очаравајућих типова који не разу-меју шалу. Ако мисли да му је кофер украден, без сумње неће моћи да не буде задовољан кад га поново угледа. Биће ми захвалан што му га враћам, ако није гад. Знаћу да га заинтересујем за себе. Брзо, да завршим ручак, па да се попнем у собу да испитам си-туацију. Рачун, а келнеру дајмо дирљиву напојницу.

Неколико тренутака касније био је опет у соби.

— А сад, коферу, да се огледамо!... Потпуна преобука, нешто предугачка за мене, свакако. Штоф је пристојан и укусан. Рубље, прибор за тоалету. Ни-сам баш сасвим сигуран да ћу му икада све ово вратити. Али оно што доказује да нисам лопов, то је да ће ме ове хартије занимати много више. Прочитајмо прво ово.

То је била свеска у коју је Едуар ставио Лорино писмо. Знамо већ прве странице. Ево шта је долазило после тога:

XI

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

1. новембар — Пре петнаест дана... — погрешно сам што нисам то одмах забележио. Није да ми је недостајало времена, али срце ми је још било пуно Лоре — или, тачније, нисам хтео да одвајам мисли од ње; а онда, не волим да бележим овде ништа епи-зодно, случајно, а није ми још изгледало да ће се оно што ћу сад испричати даље развити, нити да ће, како се то каже, имати последица; одбијао сам бар да то

допустим, и, да бих у неку руку доказао себи да сам у праву, уздржао сам се да говорим о томе у дневнику. Али знам добро — и узалуд се тога браним — да Оливјеов лик привлачи данас моје мисли, скреће њихов правац, и да, кад не бих водио рачуна о њему, не бих могао ни да се сасвим добро изразим ни да самог себе сасвим добро разумем.

Враћао сам се ујутро од Перена, где сам био да прегледам рад на штампању поновног издања моје старе књиге. Како је време било лепо, лутао сам дуж кеја, очекујући време ручка.

Нешто пре но што стигох до Вањеа, зауставих се пред једном полицом са изложеним антикварним књигама. Књиге ме нису толико занимале колико један мали гимназиста од отприлике тринаест година. Претурао је по полици која је била на отвореном простору, под спокојним погледом продавца који је седео на сламној столици у вратима дућана. Правио сам се да гледам изложене књиге, али, испод ока, и ја сам мотрио на малог. Био је обучен у сасвим похабан капут чији су рукави били краћи од рукава одела. Велики спољни џеп био је разјапљен, мада се осећало да је празан; с краја, штоф је био поцепан. Помислих да је капут морао служити раније осталој браћи, и да су браћа и он имали обичај да стављају исувише ствари у џепове. Помислих и то да му је мати збиља немарна или врло заузета, кад није окрпила то. Али, у том тренутку, пошто се мали окренуо, видех да је други џеп сав искрпљен, грубо, дебелим, јаким црним концем. Као да сам одмах чуо и мајчине опомене: „Та немој стављати по две књиге у џеп; упропастићеш капут. Џеп ти је опет поцепан. Идући пут, да знаш, нећу ти га закрпити. Погледај, на шта личиш...“ Све оно што је и мени исто тако говорила моја сирота мати и на шта се ни ја нисам освртао. Испод откопчаног капута видело се одело, и мој поглед привуче нека врста малог одликовања, парче траке или, боље речено, жута розета коју је носио у рупици ревера. Бележим све то из дисциплине, и баш зато што ми је досадно да то бележим.

У једном тренутку продавац је био позван у дућан. Он остаде унутра само за тренутак, па се врати и седе на своју столицу. Али тај тренутак био је довољан дечаку да стрпа у џеп капута књигу коју је држао у руци. Потом, сместа, продужи да претура по полици, као да се ништа није догодило. Ипак је био узнемирен; он подиже главу, примети мој поглед и разумеде да сам га видео. Или бар помисли да сам га могао видети. Без сумње није био сасвим сигуран, али, у сумњи, он изгуби свако самопоуздање, поцрвене и поче да се претвара, трудећи се да покаже како му је сасвим лагодно, али се запажало да је крајње збуњен. Нисам га пуштао из очију. Он извади из џепа књигу коју је био смотао, па је опет врати у џеп. Удаљи се неколико корака, извади из унутрашњег џепа одела један мали искрзан новчаник у коме тобоже потражи новац, за који је врло добро знао да га нема. Начини гримасу пуну израза, крикће уста као глумац, очигледно мене ради, чиме је хтео рећи: „Гле! немам чиме да платим“, с том малом нијансом још: „Чудно, мислио сам да имам“, све то мало претерано, као глумац који се боји да га гледаоци неће разумети. Па, напослетку, готово бих могао рећи: под притиском мог погледа, приђе опет полици, извади најзад књигу из џепа и нагло је врати на место које је раније заузимала. То је било учињено тако природно да продавац не примети ништа. Затим дечко диже главу, надајући се да је сад слободан. Али не: мој поглед је још увек био ту, као Каиново око; само што се моје око смешило. Хтео сам да поразговарам с њим. Чекао сам да се удаљи од полице па да му приђем, али он се није мицао, већ је остао пред књигама, и ја схватих да се неће помаћи све док га ја будем тако непомично посматрао. Онда, као што се чини у игри „четири угла“ да би се намамила замишљена дивљач да промени легло, ја се удаљих неколико корака, као да сам довољно видео. И он са своје стране пође, али, тек што се отиснуо, ја га сустигох.

— Каква је то књига била? — упитах га изнебуха, дајући тону свог гласа и изразу лица што сам могао више блакости.

Он ме погледа у лице и ја осетих како његово неповерење ишчезе. Можда и није био леп, али како је диван поглед имао! Видео сам у њему сва могућна осећања како се таласају као трава на дну потока.

— Водич по Алжиру. Али сувише је скуп. Нисам довољно богат.

— Колико?

— Два и по франка.

— А да ниси видео како те гледам, ти би отперјао с књигом у џепу.

Мали учини покрет као да се буни, и, опирајући се, рече веома простачким тоном:

— Не, али... зар сматрате да сам лопов?... — с таквом убедљивошћу да сам посумњао у оно што сам видео. Осетих да ће ми измаћи ако будем упоран. Извадих из џепа три франка:

— Хајде! иди купи. Чекам те.

Два минута касније изиђе он из дућана прелиставајући предмет својих жудњи. Узех му га из руку. То је био један стари Жоанов водич из 1871.

— Шта ће ти то? — рекох враћајући му га. — Сувише је стар. Не може више да послужи.

Он се бунио да може; да, уосталом, новији водичи коштају сувише много, а да „за оно за шта су њему потребни“ мапе из овога могу исто тако добро да му послуже. Не трудим се да пренесем његове сопствене речи, јер би оне изгубиле своје одлике кад би биле лишене чудноватог периферијског нагласка који је уносио, а који ме је утолико више забављао што му фразе нису биле без елеганције.

Неопходно је да много скратим ову епизоду. Тачност не треба да се добије помоћу појединости причања, него, у читаочевој уобразиљи, помоћу две или три црте које би биле баш на правом месту. Мислим,

уосталом, да би било занимљиво дати дечку да исприча све то: његова тачка гледишта је много изразитија него моја. Маломе је у исто време и непријатна а и ласка му пажња коју му указујем. Али тежина мог погледа изопачила је његово држање. Нежна и још несвесна личност брани се и прикрива иза једног подешеног држања. Ништа није теже посматрати него бића која се тек обликују. Требало би да човек може да их гледа само искоса, са стране.

Мали одједном изјави да је „земљопис“ оно „што он највише воли“. Посумњао сам да ли се иза те љубави не крије нагон за лутањем по свету.

— Би ли желео да одеш тамо? — упитах га.

— Па дабогме! — рече он слежући малко раменима.

Паде ми на ум да можда није срећан код својих. Упитах га да ли живи с родитељима. — Да. — Па зар не воли што је с њима? — Он је млако потврђивао. Изгледао је нешто мало узнемирен што се малочас сувише исповедио. Он додаде:

— Зашто ме то питате?

— Низашто, — рекох одмах. Па, дотакавши врхом прста жуту траку у рупици његовог капута:

— Шта ти је то?

— Трака, видите и сами.

Моја су му питања очигледно досађивала. Он ми се нагло окрете, као непријатељски, и, подруљивим и безобразним тоном, за који га никада не бих сматрао способним и који ме је просто пренерazio:

— Кажите... је л' вам се то често дешава да меркате гимназисте?

И, док сам збуњено муцао нешто налик на одговор, он отвори торбу коју је носио под мишком, да би стрпао у њу књигу коју је купио. Ту су биле школске књиге и неколико свезака подједнако увијених у плаву хартију. Узех једну. Биле су то белешке из историје. Мали је на њој исписао крупним словима своје име. Срце ми задрхта кад препознах име мог сестрића:

(И Бернарово срце исто тако уздрхта кад прочита те редове, и читава та прича поче га изванредно занимати.)

Тешко ће бити, у Ковачима лажног новца, учинити да читалац прими да је онај који ће овде представљати моју личност могао, одржавајући добре односе са својом сестром, да уопште не познаје њену децу. Увек ми је највише муке задавало изопачавање стварности. Чак и променити боју печије косе изгледа ми као подвала која чини да истина изгледа мање вероватна. Све је повезано, и ја осећам, између чињеница које ми пружа живот, тако танане зависности да ми увек изгледа да се не може променити ни једна а да се не измени читава целина. Али ипак не могу испричати да је мати тог детета мени само полусестра, рођена у првом браку мог оца; да је нисам видео све док су моји родитељи били живи; да су питања наследства појачала наше везе... А све је то ипак неопходно, и не видим шта бих друго могао измислити да бих избегао индискрецију. Знао сам да моја полусестра има три сина. Познавао сам само најстаријег, студента медицине; па и њега сам тек једном видео, јер је, пошто је оболео од туберкулозе, морао прекинути студије, и лечио се негде на Југу. Остала двојица нису никада била код куће кад сам одлазио Полини. Овај који је стајао преда мном био је сигурно најмлађи. Нисам дозволио да се ишта од мог изненађења примети, али сам, оставивши нагло Жоржа пошто сам сазнао да се враћа кући на ручак, ускочио у један такси да бих пре њега стигао у улицу Нотр-Дам-де-Шан. Мислио сам да ће ме Полина, пошто будем стигао у то доба, задржати на ручку, што се и догодило. Моја књига, чији сам један примерак понео од Перена и који ћу јој моћи поклонити, послужиће ми као изговор што је посећујем у то незгодно време.

То је било први пут да сам ручао код Полине. Грешно сам што сам био уздржљив према мом зету.

Сумњам да је он нарочито значајан правник, али он уме да не говори о својој струци, као што ни ја не говорим о својој кад смо заједно, тако да се врло добро слажемо.

Природно, кад сам то преподне стигао тамо, нисам рекао ни речи о сусрету који сам имао малочас:

— То ће ми, надам се, омогућити да се упознам са мојим сестрићима, — рекох кад ме Полина замоли да останем на ручку. — Јер знате да двојицу од њих још не познајем.

— Оливје ће се вратити тек касније, — рече ми она, — јер је на часу. Сепћемо за сто без њега. Али сам управо чула Жоржа да је дошао. Позваћу га. — И, притрчавши вратима суседне собе, она викну:

— Жорж! Дођи да се поздравиш с ујаком.

Мали приђе, пружи ми руку. Ја га пољубих... Дивим се снази претварања код деце: он не показа ни најмање изненађење; помислио би човек да ме не препознаје. Само је јако поцрвенео, али његова је мати могла помислити да је то из стидљивости. Ја помислих да му је непријатно што се поново срео с малопређашњом уходом јер нас он готово одмах остави и врати се у суседну собу. То је била трпезарија, која је, разумедох одмах, служила деци између обеда као соба за учење. Он се међутим ускоро поново појави кад му отац уђе у салон, и, кад смо прелазили у трпезарију, искористи тренутак да ми приђе и да ме ухвати за руку, а да га родитељи не виде. Помислих најпре да је то знак другарства, што ме је забављало. Али не: он ми отвори руку којом сам и ја држао његову, и тутну ми у њу цедуљицу коју је сигурно малочас написао, па ми онда склопи прсте, стегавши ми снажно целу шаку. Не треба ни да кажем да сам се упустио у ту игру. Сакрих цедуљицу у џеп, одакле сам је могао извадити тек после ручка. Ево шта сам на њој прочитао:

„Ако испричате мојим родитељима о оној књизи, ја ћу (прецртао је: вас омрзнути) рећи да сте ме ви заводили.“

А ниже:

„Излазим из гимназије сваког дана у 10 сати.“

Јуче ме је прекинула у писању посета Н-а. Разговор с њим оставио ме је у стању узнемирености.

Много сам размишљао о ономе што ми је Н. рекао. Он не зна ништа о мом животу, али сам му надугачко изложио нацрт Ковача лажног новца. Његов савет ми је увек користан, јер он заступа гледиште различито од мога. Он се боји да не упаднем у извештаченост и да не испустим прави предмет романа ради сенке тог предмета у мом мозгу. Оно што ме узнемирује, то је што осећам да се живот (мој живот) одваја овде од мог дела, да ми се дело удаљује од живота. Али то му нисам могао рећи. Досада, као што и треба, моја осећања, моја лична искуства напајала су све моје списе; у најбоље сазданим фразама још сам осећао како бије моје срце. Одсада ће бити прекинута веза између онога што мислим и онога што осећам. И бојим се да ли не осећам управо као препрску то што пуштам да ми данас проговори срце, које управља моје дело ка апстрактном и вештачком. Док сам размишљао о томе, одједном ми се указало значење мита о Аполону и Дафни: срећан ли је онај, помислих, који може да обухвати једним загрљајем и ловор и сам предмет своје љубави.

Испричао сам свој сусрет са Жоржом тако надугачко да сам морао да се зауставим код тренутка кад је Оливје ушао на сцену. Почео сам ову причу само да бих говорио о њему, а успео сам да говорим само о Жоржу. Али, у тренутку кад треба да проговорим о Оливјеу, разумем да је жеља да одгодим тај тренутак била узрок моје спорости. Чим сам га угледао, тог првог дана, чим је сео за породични сто, од мог првог погледа, или, тачније, од његовог првог погледа, осетио сам да ме је тај поглед освојио и да не располажем више својим животом.

Полина наваљује да је чешће посетим. Она ме упорно моли да се позабавим мало њеном децом. Даје ми до знања да их њихов отац слабо познаје. Што више разговарам с њом, све ми се више чини дивна. Не разумем више како сам могао да се тако дуго не

виђам с њом. Деца су одгојена у католичком духу. Али она се још сећа свог првог, протестантског васпитања, и, мада је напустила дом нашег заједничког оца кад је у њега ушла моја мајка, осећам између ње и мене много сличних црта. Она је дала децу у завод Лориних родитеља, у коме сам и ја сâм тако дуго становао. Завод Азаи, уосталом, тежи да нема никакву посебну вероисповедну боју (у моје време виђали су се у њему чак и Турци), мада је стари Азаи, некадашњи пријатељ мога оца, који је основао завод и још управља њиме, најпре био пастор.

Полина добива доста добре вести из лечилишта у коме Венсан завршава лечење. Она му говори о мени, као што ми рече, у својим писмима, и желела би да га боље упознам, јер сам га ја једва и видео. Велике наде полаже у најстаријег сина. Породица се сасвим истрошила да би му обезбедила да се ускоро осамостали — хоћу рећи да може да има посебан стан где би примао пацијенте. У међувремену, нашли су начина да му обезбеде један део малог стана који сада заузимају, тиме што су сместили Оливјеа и Жоржа испод тог стана, у издвојену собу која се наша слободна. Важно је питање знати да ли ће, из здравствених разлога, Венсан морати да одустане од клиничког стажа.

Истину да кажем, Венсан ме уопште не занима, и ако говорим много о њему с његовом мајком, то је само из љубазности према њој и да бисмо се могли после тога дуже позабавити Оливјеом. Што се тиче Жоржа, он ме сусреће хладно, једва ми одговара кад му се обратим, и стреља ме, кад ме сретне, необјашњиво подозривим погледом. Изгледа ми да је киван на мене што нисам хтео да одем да га дочекам пред гимназијом — или је киван на себе због својих предлога.

Не виђам више Оливјеа. Кад одем његовој мајци, не усуђујем се да га потражим у соби у којој знам да ради; кад га случајно сретнем, тако сам неспретан и збуњен да не умем ништа да му кажем, а то ме чини тако несрећним да радије посећујем његову мајку у време кад знам да он није код куће.

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

(Наставак)

2. новембар — Дуг разговор с Дувјеом, који је изишао са мном од Лориних родитеља и отпратио ме до Одеона, кроз Луксембуршки парк. Спрема докторску тезу о Вордсворту, али по оно неколико речи што ми је рекао, осећам да он не може да осети највише својствене особине Вордсвортове поезије. Боље би учинио да је узео Тенисона. Осећам не знам шта недовољно код Дувјеа, нешто апстрактно и наивно. Он увек мисли да су ствари и људи оно за шта се издају; можда је то зато тако што се он увек издаје за оно што стварно јесте.

— Ја знам, — рекао ми је, — да сте ви најбољи Лорин пријатељ. Требало би без сумње да будем помало љубоморан на вас. Али, напротив, све што ми је она о вама рекла учинило је истовремено и да њу боље разумем и да зажелим да постанем ваш пријатељ. Питао сам је ономад да ли се не љутите на мене што се женим њоме. Она ми рече да сте јој ви, напротив, саветовали да то учини (мислим збиља да ми је то тако просто рекао). — Хтео бих да вам се захвалим за то — и да вам ово не буде смешно, јер ја то чиним искрено — додао је усиљавајући се да се осмехне, али дрхтавим гласом и са сузама у очима.

Нисам знао шта да му кажем, јер сам осећао да сам много мање узбуђен него што би требало да будем, и потпуно неспособан за узајамне изливе осећања. Мора бити да сам му изгледао помало сув, али он ме је доводио у стање раздражености. Ипак сам му, што сам могао топлије, стегао руку коју ми је пружио. Ти призори у којима неко нуди много више срца него што му се тражи увек су мучни. Без сумње је мислио да изнуди моје симпатије. Да је био оштроумнији, он би се осећао покраденим, али већ сам видео како ми је захвалан за свој властити гест, чији је одблесак веровао да види у мом срцу.

Како ја нисам ништа говорио, и пошто му је можда било непријатно моје ћутање:

— Ја рачунам, — додао је наскоро, — да ће њен живот у туђини, у Кембриџу, спречити упоређења с њене стране, која би била на моју штету.

Шта је тиме хтео рећи? Потрудио сам се да не разумем. Можда се надао да ћу га разуверавати. Али тиме бисмо се само још више запетљали. Он је од оних људи чија бојажљивост не може да поднесе ћутања и који мисле да треба да их испуне претераним понудама пријатељства; од оних који вам после кажу: „Ја сам увек био искрен с вама.“ Ех! забога, није толико важно бити искрен, колико допустити другоме да то буде. Требало је да помисли да бан његова искреност спречава моју.

Али ако и не могу да се спријатељим с њим, верујем бар да ће он бити одличан муж за Лору; јер, све у свему, ја му овде пребацујем нарочито његове врлине. Напоследку смо говорили о Кембриџу, и обећао сам да ћу их посетити.

Какву је глупу потребу имала Лора да му говори о мени?

Дивна склоност ка привржености, код жена. Човек кога воли најчешће је за њу само нека врста куке на коју може да окачи своју љубав. С каквом простодушном лакоћом врши Лора замењивање! Разумем што се удаје за Дувјеа. Ја сам био један од првих који јој је то саветовао. Али имао сам права да се надам да ће бар мало жалити. Венчање ће бити кроз три дана.

Неколико чланака о мојој књизи. Особине које ми најрадије признају јесу од оних које су ми управо најмрскије... Да ли сам имао право што сам допустио да се поново издаду те старудије? Оне не одговарају ничему што сада волим. Али ја то тек сад примећујем. Не чини ми се да сам се заправо ја променио, него да збиља тек сад постајем свестан самога себе; досада нисам знао ко сам. Може ли бити да ми је увек потребно да ми неко друго биће, уместо мене,

служи као откривач! Та књига се искристалисала око Лоре, и зато нећу више да препознам себе у њој.

Зар нам је ускраћена та оштроумност, сачињена од симпатије, која би нам дозволила да идемо испред времена? Који ће проблеми узнемиравати сутра оне који долазе? За њих ја хоћу да пишем. Пружити хране још нејасним радозналостима, задовољити захтеве који још нису одређени, тако да се онај који је данас још дете изненади сутра када ме сретне на свом путу.

Колико волим да осетим код Оливјеа толико радозналости, нестрпљивог незадовољства прошлости...

Неки пут ми изгледа да је поезија једина ствар која га занима. И осећам, поново их читајући кроз њега, колико су ретки они наши песници који су се препустили да их више води осећање за уметност него срце или дух. Чудно је то што сам ја, када ми је Оскар Молинје показао Оливјеове стихове, саветовао овоме да више настоји да се препусти да га речи воде него да он њих потчињава. А сада, чини ми се да он мене, посредно, томе поучава.

Како ми све оно што сам раније написао изгледа данас жалосно, досадно, смешно разумно!

5. новембар — Венчање је обављено у малој капели у Улици Мадам, у коју већ одавно нисам враћао. Читава породица Ведел-Азаи: Лорин дед, отац и мати, њене две сестре и млађи брат, затим многобројни ујаци, тетке и рођаци. Породицу Дувје представљале су три тетке у дубокој црини, од којих би католичанство начинило три калуђерице, које, по ономе што су ми рекли, живе заједно, и са којима је исто тако живео и Дувје после смрти своје мајке. На хору, ђаци из завода. Остали породични пријатељи испуњавали су дворану, а ја сам стао у дну; недалеко од мене видео сам моју сестру с Оливјеом; Жорж је свакако био на хору са својим друговима, вршњацима. Стари Ла Перуз за хармонијумом; лице му остарело, лепше, племенитије него икад, али око му

нема више онај дивни пламен који је преносио на мене његов жар, у време када ми је давао часове клавира. Наши су се погледи срили и ја сам осетио толико туге у осмеху који ми је упутио да сам се зарекао да ћу га потражити на изласку. Неки су се помакли и једно место крај Полине остало је слободно. Оливје ми је одмах махнуо, померио је своју мајку да бих могао сести до њега; затим ме је узео за руку и дуго ју је задржао у својој. Први пут се понашао тако присно са мном. Држао је очи затворене скоро цело време бескрајне пасторове проповеди, што ми је дозволило да га дуго посматрам; личио је на оног заспалог пастира на барелефу из напуљског музеја, чија фотографија стоји на мом писаћем столу. Поверовао бих да и он спава, да није било оног подрхтавања његових прстију; рука му је у мојој руци трептала као птица.

Стари пастор је сматрао да треба да изложи прошлост читаве породице, почев од деда Азаија, с којим је био школски друг у Стразбуру пре рата, затим колега на теолошком факултету. Помислио сам да неће изићи накрај с једном компликованом реченицом у којој је покушао да објасни да његов пријатељ, преузимајући управљање једним заводом и посвећујући се васпитању деце, није, тако рећи, напустио пасторски позив. Затим је дошло на ред друго поколење. Говорио је такође поучно и о породици Дувје, о којој очигледно није знао богзна шта. Изврсност осећања ублажавала је говорничку немоћ, и чуло се како се многи усећују. Хтео сам да знам шта мисли Оливје. Помислио сам, пошто је одгајен као католик, да протестантско богослужење мора бити ново за њега и да без сумње први пут долази у овај храм. Јединствена способност деперсонализације, која ми допушта да туђе узбуђење осетим као своје, присиљавала ме је готово да прихватим Оливјеове осећаје, оне које сам замишљао да вероватно има; и мада је држао очи затворене, или можда баш због тога, чинило ми се да уместо њега видим први пут те голе зидове, апстрактну и бледу светлост у којој су се купали слушаоци, сурову одвојеност предикаонице

од белог зида у позадини, праве линије, крутост стубова који подржавају хор, сам дух те угласте и безбојне архитектуре, чију сам немилу незграпност, непомирљивост и шкртост први пут сада сагледао. Био сам навикнут на то још од детињства, па то раније нисам ни осетио... Сетио сам се одједном мог религиозног буђења и моје прве верске ревности; па Лоре и недељне школе где смо се налазили пошто смо обоје поучавали млађе ученике; били смо пуни жара и слабо смо разликовали, у тој ревности која је у нама уништавала све нечисто, шта припада оном другоме, а шта богу. И одмах зажалих што Оливје није упознао то прво лишавање чулнога, које баца душу тако опасно далеко изнад привиднога, што нема успомена сличних мојима; али то што сам осетио да је њему туђе све ово, помогло ми је да се и сам тога ослободим. Страсно сам стиснуо ту руку коју је оставио у мојој, али коју он у том тренутку нагло извуче. Он поново отвори очи и погледа ме, па са осмехом сасвим детињег враголанства које је умеравала изванредна озбиљност његова чела, прошапта, нагнувши се к мени — док је пастор, подсећајући на дужности свих хришћана, управо делио новим супружницима савете, заповести и побожне укове:

— Ја не хајем за то, ја сам католик.

Све ме у њему привлачи и остаје ми тајанствено.

На вратима сакристије нашао сам старог Ла Церуза. Рекао ми је мало тужно, али тоном у коме није било никаквог пребацивања:

— Ви ме помало заборављате, изгледа.

Изговорио сам се не знам каквим пословима да бих се оправдао што тако дуго нисам био код њега. Обећао сам да ћу га прекосутра посетити. Покушао сам да га поведем Азајјевима, пошто сам и сам био позван на чај који су приредили после обеда, али ми је он рекао да се осећа сувише мрачно расположен и да се боји да ће срести одвише много људи са којима би морао а не би могао разговарати.

Полина је одвела Жоржа оставивши ме с Оливјеом:

— Поверавам га вама, — рекла ми је смејући се, што је изгледа мало разљутило Оливјеа, и он нам окрете леђа. Одвукао ме је на улицу:

— Нисам знао да тако добро познајете Азаијеве.

Веома сам га изненадио кад сам му рекао да сам провео код њих у заводу читаве две године.

— Како сте могли више да волите то него ма које друго уређење независног живота?

— Нашао сам у томе извесне удобности, — одговорио сам му неодређено, не могући му рећи да је у то време Лора испуњавала моје мисли и да бих прихватио најгори начин живота ради задовољства да га подносим крај ње.

— И нисте се гушили у атмосфери те кутије?

Затим, како нисам ништа одговорио:

— Уосталом, не знам заиста како је и ја сам подносим, нити како то да сам ту... Али само као спољни питамац. А и то је сувише.

Морао сам му објаснити какво је пријатељство везивало директора те „кутије“ за његовог деду, чијом се успоменом руководила касније у избору његова мати.

— Уосталом, — додаде он, — немам са чиме да је упоредим; а без сумње су сви ти казамати једнаки. Радо бих чак поверовао, по ономе што ми говоре, да је већина осталих и гора. Ипак ћу бити задовољан када будем изишао одавде. Не бих уопште ни долазио овамо да нисам имао да надокнадим оно време када сам био болестан. А већ дуже времена навраћам овамо само из пријатељства према Арману.

Тада сазнадох да је тај млади Лорин брат његов школски друг. Рекох Оливјеу да га скоро и не познајем.

— А он је, међутим, најинтелигентнији и најзанимљивији у читавој породици.

— То јест онај за кога се ти највише занимаш.

— Не, не; уверавам вас да је врло занимљив. Ако хоћете, отићи ћемо да поразговарамо мало с њим у његовој соби. Надам се да ће се усудити да говори пред вама.

Били смо стигли пред завод.

Ведел-Азајијеви су заменили традиционални свадбени ручак обичним чајем, који није био тако скуп. Соба за примање и радна соба пастора Ведела биле су отворене мноштву званица. Само неколико ретких присних пријатеља имало је приступа у мајушни салон пасторове жене; али, да би избегли навалу, били су закључали врата између собе за примање и тог салона, због чега је Арман одговарао свима који би га питали како се може стићи до његове мајке:

— Кроз оџак.

Била је сила света. Гушило се од врућине. Изузев неколико „чланова наставничког збора“, Дувјевих колега, готово искључиво протестантско друштво. Одисало је веома својственим пуританством. Тај задах је исто тако јак, а можда још и загушљивији, на католичким или јеврејским скуповима, чим се, кад су сами међу собом, занесу; али се код католика чешће наилази на цењење, а код Јевреја на потцењивање самога себе, за шта ми протестанти тек веома ретко изгледају способни. Ако Јевреји имају сувише дуг нос, протестантима је, опет, нос запушен; то је чињеница. И ја сам нисам опазио ту својствену особину атмосфере докле год сам био у њој. Нешто неисказано алпско, рајско и глупо.

У дну дворане био је сто постављен као бифе. Рашела, Лорина старија сестра, и Сара, млађа, којима је помагало неколико младих удавача, њихових пријатељица, служиле су чај...

Чим ме је видела, Лора ме је одвукла у радну собу свога оца, где се већ налазио читав синод. Нагнувши се кроз један прозор, могли смо да разговарамо а да нас нико не чује. На ивици дрвене оплате били смо једном записали своја имена.

— Дођите да видите. Још су ту, — рече ми она. — Верујем да их нико није приметио. Колико вам је тада било година?

Испод имена записали смо били датум. Израчунах:

— Двадесет осам.

— А мени шеснаест. То је било пре десет година.

Тренутак није баш био погодан да се буде те успомене. Трудио сам се да скренем разговор, док ме је она стално враћала на то с немирном упорношћу. А онда, одједном, као да се плашила да се не разнежи, упита ме да ли се још сећам Струвилуа.

Струвилу је био питомац који је само становао у заводу и који је у своје време јако намучио Лорине родитеље. Сматрало се да прати нека предавања, али, кад би га запитали која, или које испите спрема, одговарао је немарно:

— Мењам.

У прво време су се претварали да његову дрскост узимају за шалу, да би јој тиме тобоже отупели оштрицу, а и он сам ју је пропраћао грохотним смехом; али тај је смех ускоро постао саркастичан, а његови испади бивали су све насртљивији, и ја збиља нисам могао да разумем како и зашто је пастор трпео таквог питомца, сем ако то није чинио из финансијских разлога и зато што је сачувао према Струвилуу неку врсту љубави помешану са сажаљењем и, можда, неодређену наду да ће успети да га убеди, хоћу рећи: да га преобрати. А нисам исто тако могао да разумем ни зашто је Струвилу и даље становао у заводу, кад је лепо могао да оде другде; јер није изгледало да га, као мене, задржава неки сентиментални разлог; него можда заиста задовољство које је очигледно налазио у тим окршајима с јадним пастором, који се тако рђаво бранио и препуштао му увек лепу улогу.

— Сећате ли се кад је питао тату да ли он, кад држи проповед, облачи капут испод мантије?

— Наравно! Питао је то тако нежно, да ваш сироти отац није видео никакве злобе у томе. Било је то за столом, тако се добро сећам...

— А тата му је безазлено одговорио да му мантија није доста топла и да се боји да ће без капута нацепсти.

— А како је жалосно лице направио онда Струвилу! И колико су морали наваљивати док није најзад изјавио да „то очигледно нема велике важности“, али да, кад ваш отац чини крупне покрете, рукави

капута вире испод мантије и да то делује непријатно на неке вернике.

— После чега је јадни тата изговорио читаву једну проповед с рукама припијеним уз тело и упропастио дејство своје речитости.

— А, идуће недеље, вратио се с прописном кјавицом, пошто је био скинуо капут. Ох! а расправљање о јаловој смокви из Јеванђеља и о дрвећу које не доноси плода... „Ја, ја нисам воћка. Мој је род сенка. Господине пасторе, покривам вас својом сенком.“

— И то је рекао за столом.

— Дабогме, виђао се само за време обеда.

— А то је било речено тако заједљивим тоном! Тада га је деда избацио. Сећате ли се како се одједном усправио, он који је обично држао нос у тањиру, и, испруживши руку, узвикнуо: „Напоље!“

— Изгледао је огроман, страшан. Био је огорчен. Заиста верујем да се Струвилу уплашио.

— Бацио је салвет на сто и нестао. Отишао је а да нам није ни платио. И никад га више нисмо видели.

— Било би занимљиво сазнати шта је могло бити с њим.

— Сиромах деда, — наставила је Лора помало тужно, — како ми је изгледао леп тога дана. Знате, он вас јако воли. Требало би да се на тренутак попнете да га посетите у његовој соби за рад. Сигурна сам да ћете му причинити велико задовољство.

Записујем све ово одмах, пошто сам искусио колико је тешко касније наћи прави тон једног разговора. Али од тога тренутка сам почео да слушам Лору расејаније. Управо сам био приметио, подаље од мене додуше, Оливјеа, кога сам изгубио из вида откако ме је Лора била одвукла у собу свога оца. Оливјеове очи су биле сјајне, а црте лица изванредно живахне. Касније сам сазнао да је Сари пало на памет да му да да попије једну за другом шест чаша шампања. С њим је био и Арман, и обојица су, између група гостију, јурили за Саром и једном младом Ен-

глескињом Сариних година, која је била у заводу Азаијевих већ више од годину дана. Сара и њена пријатељица изиђоше напоследку из собе, и ја видех, кроз отворена врата, како оба младића полетеше за њима на степениште. Хтедох изићи и ја, попуштајући Лорином наговору, али она начини покрет према мени:

— Слушајте, Едуаре, хтела бих још да вам кажем... — и одједном њен глас поста веома озбиљан — можда се дуго нећемо видети. Хтела бих да ми поновите... Хтела бих да знам да ли још увек могу рачунати на вас... као на пријатеља.

Никада ме није јаче обузела жеља да је пољубим него у том тренутку. Али се задовољих да јој пољубим руку, нежно и плаховито, и да прошапнем:

— Ма шта се догодило. — И, да бих скрио пред њом сузе које сам осећао како ми навиру на очи, утекох брзо да потражим Оливјеа.

Он је вребао када ћу изићи, седећи на степеницама поред Армана. Сигурно је био мало пијан. Устао је, повукао ме за руку:

— Ходите, — рече ми, — попушићемо по једну цигарету у Сариној соби. Она нас чека.

— Ево ме за тренутак. Треба прво да одем до Азаија. Али нећу никако умети да пронађем ту собу.

— Забога, знате је добро; то је некадашња Лорина соба, — повиче Арман. — Пошто је то једна од најбољих соба у кући, дали су да у њој спава питомица; али како она не плаћа довољно, дели собу са Саром. Наместили су им два кревета, реда ради. Али то је прилично непотребно...

— Не слушајте га, — рече Оливје смејући се и гурајући га; — опио се.

— Ти не причај ништа, — настави Арман. — Онда, доћи ћете, зар не? Чекамо вас.

Обећах им да ћу доћи за њима.

Откако носи косу кратко ошишану као четка, стари Азаи не личи више уопште на Витмана. Препустио је породици свог зета први и други спрат

зграде. Са прозора своје собе за рад (махагони, рипс и дифтин), он има одозго преглед над двориштем и надзирава одлазак и долазак ђака.

— Видите како ме мазе, — рече ми он показујући ми на столу огроман букет хризантема који је мати једног ђака, стара породична пријатељица, малочас донела. Атмосфера је у соби била тако строга да је изгледало да ће цвеће морати овде одмах свенути. — Оставио сам друштво на тренутак. Старим, и жагор разговора ме замара. Али ово цвеће ће ми правити друштво. Оно говори на свој начин и зна причати о слави господа боље него људи (или тако нешто).

Часни човек не може ни да замисли како је у стању да уљави ђаке таквим разговорима, с његове стране тако искреним да разоружавају сваку иронију. Несумњиво ми је најтеже да разумем једноставне душе, каква је Азаијева. Чим сте сами мало мање једноставни, принуђени сте пред њим на неку врсту комедије, не баш часне. Али шта да радите? Не можете сс ваљда препирати, исправљати, присиљени сте да одобравате. Азаи намеће око себе лицемерство чим се не дели његово мишљење. Био сам огорчен у прво време, док сам посећивао њихову породицу, што видим како га његова дечица лажу. Али сам морао да идем укорак с њима.

Пастор Проспер Ведел је сувише заузет; госпођа Ведел приглупа, утонула у неку поетично-религиозну сањарију у којој губи сваки смисао за стварност; зато је деда узео у своје руке васпитање и образовање младих. Једанпут месечно, у време док сам становао код њих, присуствовао сам бурном објашњавању које се завршавало патетичним изливима:

— Одсада ћемо рећи једно другом све. Улазимо у нову еру отворености и искрености. (Он радо употребљава више речи да каже исту ствар — стара навика која му је остала из времена када је био пастор) Нећемо крити задње мисли, оне подле скривене мисли. Моћи ћемо да се гледамо право у лице и очи у очи. Зар не? Слажемо се.

После тога би се заглибили још дубље, он у наивност а његова деца у лаж.

Те речи биле су посебно управљене једном Лорином брату, годину дана млађем од ње, кога је мучило бујање младости и који се тада огледао у љубави. (Отишао је да тргује по колонијама, па сам га изгубио из вида.) Једно вече када је стари поновио ту фразу, потражио сам га у његовој соби за рад. Трудио сам се да му објасним да његова нетрпељивост чини немогућном ту искреност коју захтева од свог унука. Азаи се тада скоро наљутио:

— Нека не чини ништа што би могло да буде стидно признати, — повикао је он тоном који није трпео поговора.

Уосталом, он је изврстан човек, чак више од тога: узор врлине, оно што се зове златно срце; али му је расуђивање детињасто. Његово велико поштовање према мени долази отуда што не зна ни за једну моју љубав. Није крио од мене да се надао да ћу се ја оженити Лором; он сумња да ће јој Дувје одговорати као муж, и поновио ми је више пута: — Њен избор ме изненађује. — Затим је додао: — Напоследку, верујем да је он честит момак... Како се вама чини?... — Нато сам ја рекао:

— Извесно.

Уколико душа више упада у побожност, она губи смисао, склоност, потребу, љубав за стварност. Исто сам то запазио код Ведела, иако сам с њим мало разговарао. Блештавост њихове вере чини их слепима за све што их окружује, па и за саме себе. Што се тиче мене, коме ништа не лежи толико на срцу као то да све јасно видим, ја остајем запањен пред огромношћу лажи у којој може да ужива један богомолац.

Хтео сам да наведем Азаија да говори о Оливјеу, али се он нарочито занимао за Жоржа.

— Немојте му показати да знате ово што ћу вам рећи, — поче он; — уосталом, то му све служи на част... Замислите, ваш мали сестрић и неколико његових другова образовали су неку врсту малог удружења, некакву лигу за међусобно такмичење. У њу

примају само оне које сматрају достојнима и који су дали доказа о својој врлини; нека врста дечје Легије части. Зар не налазите да је то дивно? Сваки од њих носи у рупици капута малу траку — доста слабо приметну додуше, али коју сам одмах запазио. Позвао сам дечка у своју собу, а кад сам затражио од њега објашњење о тој значки, он се најпре збунио. Драги малишан је очекивао да ће бити укорен. Потом ми је, сав црвен и веома сметен, испричао о оснивању тог малог клуба. То су, видите, ствари за које треба да се чувамо да им се не смејемо. Изложили бисмо се опасности да увредимо веома нежна осећања... Упитао сам га зашто он и његови другови не чине то сасвим отворено, јавно. Рекао сам му колику би дивну снагу пропаганде, преобраћања имали, какву би лепу улогу могли одиграти... Али у тим се годинама воли тајанственост... Да бих придобио његово поверење, рекао сам му са своје стране да сам, у своје време, то јест кад сам био његових година, ступио у једно удружење такве врсте, чији су чланови носили лепо име „витезова дужности“. Сваки од нас је добио од председника лиге бележницу у коју је уписивао своје слабости, недостатке, с потпуном искреношћу. Он се стао смешкати и видео сам добро да му је та прича о бележници дала неку идеју. Нисам наваљивао, али не бих био изненађен кад би он увео тај систем бележница међу своје такмаце. Видите ли, с том децом треба умети. А најпре им треба показати да их разумете. Обећао сам му да нећу рећи ни речи о томе његовим родитељима, наговарајући га у исто време да исприча све својој мајци, коју ће то учинити тако срећном. Али чини се да су његови другови дали један другом часну реч да неће о томе ништа говорити. Показао бих се неспретан да сам наваљивао. Али, пре но што смо се растали, заједно смо се помолили богу да благослови његову лигу.

Јадни драги стари чича Азай! Убеђен сам да му је мали подвалио и да нема ни речи истине у свему томе. Али, како је Жорж могао друкчије говорити?... Потрудићемо се да изведемо то на чистину.

Испрва нисам препознао Лорину собу. Променили су тапете, атмосфера је била сасвим измењена. Ни Сару исто тако нисам могао да препознам. Међутим, веровао сам да је добро познајем. Према мени се показивала увек веома поверљива. Ја сам одувек био за њу онај коме се све може рећи. Али већ више месеци нисам навраћао Веделовима. Хаљина јој је остављала откривене руке и врат. Седела је на једноме од два кревета, поред Оливјеа, уз њега, а он се без устручавања испружио и изгледао је као да спава. Свакако је био пијан, а ја сам свакако трпео што га видим таква. Али учинио ми се лепши него икада. Пијани су били, више или мање, све четворо. Мала Енглескиња смејала се на најглупље Арманове речи пискавим смехом који ми је парао уши. Арман је говорио макар шта, подстакнут, поласкан тим смехом и такмичећи се с њим у глупости и простоти. Правио се да хоће да запали цигарету на пурпурним образима своје сестре или на Оливјеовим, који су били исто тако зажарени, или да је на њих опекао прсте кад је безобразним покретом приближио и настојао да састави њихова чела. Оливје и Сара су се препуштали тој игри, и то ми је било крајње мучно. Али није још реч о томе...

Оливје се правио да спава кад ме је Арман изненада запитао шта мислим о Дувјеу. Седео сам у једној ниској наслоњачи, а њихово пијанство и разуданост забављали су ме и раздраживали у исто време, и били ми непријатни. Уосталом, био сам и поласкан што су ме позвали да дођем, мада баш нимало није изгледало да ми је место крај њих.

— Ове присутне госпођице... — настави он, пошто нисам умео ништа да му одговорим, задовољивши се само да се љубазно осмехнем да бих био у тону. У том тренутку га Енглескиња хтеде спречити да говори, и појури за њим да би му руком запушила уста. Он се ослободи и повиче: — Ове госпођице су огорчене на помисао да ће Лора морати да спава с њим.

Енглескиња га пусти, тобоже бесна:

— Ох! Немојте му веровати што говори. Он је лажов.

— Трудио сам се да им објасним, — настави Арман мирније, — да се са двадесет хиљада франака мираза нисмо могли надати да добијемо нешто боље, и да, као права хришћанка, она треба пре свега да води рачуна о одликама душе, како каже наш отац, пастор. Да, децо моја. А онда, шта би било с подмлатком, кад би се осудили на неженство сви они који нису Адониси... или Оливјеи, рећи ћемо, да се пренесемо у савременије доба.

— Идиот! — промрмља Сара. — Не слушајте га, он не зна шта говори.

— Говорим истину.

Никада нисам чуо Армана да тако говори. Веровао сам, и још увек верујем, да је нежне и осетљиве природе. Чинило ми се да је његова вулгарност потпуно извештачена, да долази делом од пијанства, а још више из потребе да забави Енглескињу. Она, неоспорно лепа, морала је збиља бити глупа кад је уживала у таквим неумесностима. Шта је ту Оливје могао наћи занимљивога?... Зарекох се, чим будем насамо с њим, да му нећу крити своје гнушање.

— Али ви, — продужи Арман окренувши се нагло мени, — ви коме није стало до позца и који га имате доста да можете себи допустити племенита осећања, хоћете ли да нам кажете зашто се ви нисте оженили Лором, кад сте је, како се чини, волели, и кад је она, што сви знају, чезнула за вама.

Оливје, који се до тог тренутка правио да спава, отвори очи. Наши се погледи сретосе, и, ако нисам поцрвенео, то је могло бити само зато што нико није био у стању да то примети.

— Армане, ти си неподношљив, — рече Сара, као да би да учини да ми не буде непријатно, јер нисам нашао шта да одговорим. Потом се испружи колико је дуга по кревету на коме је најпре седела, уз Оливјеа, тако да су им се главе додиривале. Арман сместа скочи, зграби један велик параван који је био

склопљен уза зид крај ногу кревета и расклопи га као неки комедијаш, да сакрије њих двоје, а затим, шегачећи се, нагнут према мени, али гласно:

— Ви можда нисте знали да је моја сестра дроља?

То је већ било сувише. Устадох, одгурнух параван иза кога се Оливје и Сара одмах дигоше. Коса јој се била расула. Оливје устаде, пође умиваонику и покваси лице.

Ходите овамо. Хоћу нешто да вам покажем, — рече Сара ухвативши ме за руку.

Она отвори врата собе и одведе ме на степе-ниште.

— Мислила сам да ће ово моћи занимати једног романисијера. То је бележница коју сам случајно нашла: татин интимни дневник. Не знам како је допустио да се тако повлачи овуда. Могао га је било ко прочитати. Узела сам га да га не би Арман видео. Немојте му рећи. Није много дугачко. Можете га прочитати за десет минута и вратити ми га пре но што поћете.

— Али, Сара, — рекох посматрајући је непо-мично, — то је ужасно индискретно.

Она слеже раменима.

— Ох! ако тако мислите, јако ћете се разочарати. Само на једном месту постаје занимљиво... па и тада... Ево, показаћу вам.

Она извади из недара једну сасвим малу бележ-ницу, писану пре четири године, стаде је за часак прелиставати, па ми је пружи отворену, показујући ми један одломак.

— Читајте брзо.

Угледах најпре, испод једног датума, између зна-кова навода, овај цитат из Јеванђеља:

„Онај који је веран у ситним стварима биће та-кав и у крупним“, па онда: „Зашто да стално одла-жем за сутра одлуку коју сам донео да не пушим више. Кад би то било само зато да не бих учинио нажао Меланији (то је била пасторова жена)! Боже, дај ми снаге да збацам јарам тог срамног робовања.“

(Мислим да тачно цитирам.) Следило је бележење борби, преклињања, молитви, напора, зацело узалудних, јер су се понављали из дана у дан. Преврнусмо још један лист, и одједном је била реч о другом нечем.

— То је прилично дирљиво, зар не? — упита Сара с неприметном ироничном гримасом кад сам завршио читање.

— То је много занимљивије него што мислите, — не могах се уздржати да јој не кажем, пребацујући истовремено себи што јој то говорим. — Замислите, пре једва десет дана питао сам вашег оца да ли је икада покушао да не пуши. Налазио сам да почињем и сам сувише да пушим и... Укратко, знате ли шта ми је одговорио? Најпре ми је рекао да он мисли да се штетно дејство дувана много преувеличава, да га, што се њега тиче, није никада на себи осетио; и, како сам ја наваљивао: „Да, — рекао ми је напоследку; — одлучио сам био уистину, два-три пута, да прекинем на неко време. — Па јесте ли успели? — Наравно, — рекао ми је као да се то само по себи разуме, — пошто сам одлучио.“ То је дивно! Можда се, на крају крајева, и не сећа, — додадох, не хотећи да покажем пред Саром колико сам лицемерства у томе подозревао.

— Или можда то збиља доказује, — прихвати Сара, — да „пушење“ ту значи нешто друго.

Зар је то збиља Сара тако говорила? Био сам пренеражен. Погледах је, једва се усуђујући да је разумем... У том тренутку изиђе Оливје из собе. Оче-шљао се, уредио одело и изгледао мирнији.

— Да пођемо? — рече он не обазирјући се на Сару. — Касно је већ.

Сиђосмо, и чим се нађосмо на улици:

— Бојим се да ме не схватите погрешно, — рече ми он. — Могли бисте поверовати да волим Сару. Али не... Ох! није ни да је мрзим... Али је не волим.

Ухватио сам га за мишицу и стегао је без речи.

— Исто тако не треба да судите о Арману по оном што вам је могао данас казати, — настави он. — То

он сад игра некакву улогу... против своје воље. У ствари, он је сасвим друкчији... Не могу вам објаснити. Он има неку врсту потребе да наружи све оно до чега му је највише стало. Није одавно такав. Мислим да је веома несрећан и да се зато изругује да би то сакрио. Врло је поносит. Родитељи га уопште не разумеју. Хтели су од њега да начине пастора.

Мото за једну главу Ковача лажног новца:
„Породица..., та ћелија друштва“.

ПОЛ БУРЖЕ (passim)

Наслов главе: ЋЕЛИЈСКИ РЕЖИМ

Јамачно, нема тамнице (интелектуалне) из које се снажан дух не би ослободио; и ништа што нагони на побуну није коначно опасно — мада револт може да изопачи карактер (он га сузбија, мења или га ражести и наводи на безбожно лукавство). Дете које не попусти утицају породице утрони у ослобађању од њега своју прву енергију. Али ипак, васпитање које противречи детету, тиме што му смета, јача га. Најјадније су жртве улагивања. Зар није потребна толика снага карактера да би се презрело оно што вам ласка? Колико сам видео родитеља (нарочито мајки) који уживају да утврде код своје деце, да у њима охрабре, њихова најглушља противљења, најпогрешнија предубеђења, несхватања, фобије... За столом: „Та остави то, видиш да је масно. Скини кожу. Није довољно печена...“ Напољу, увече: „Ох! Слепи миш... Стави брзо капу на главу; улетеће ти у косу.“ Итд... По њима, гундељи уједају, скакавци боду, глисте изазивају брадавице. Исте бесмислице у свим областима, интелектуалној, моралној, итд.

У возу којим сам се прекјуче враћао из Отеја чуо сам како једна млада мајка шапуће на уво девојчици од десет година, коју је мазила:

— Ти и ја, ја и ти. Брига нас за друге.

(Ох! знам добро да су биле из народа; али и народ има права на наше негодовање. Муж је у једном углу вагона читао новине, миран, равнодушан, — можда и није био рогоња.)

Може ли се замислити подлији отров?

Будућност припада копилади. — Какав значај има реч: „*un enfant naturel*!“* Само копице има права на природност.

Породична себичност... једва нешто мало мање одвратна него лична себичност.

6. нов. — Никада нисам ништа могао да измислим. Али ја сам пред стварношћу као сликар пред моделом, када му каже: дајте ми тај и тај покрет, направите такав и такав израз који ми одговара. Моделе које ми пружа друштво, ако познајем њихове побуде, могу да покрећем по својој вољи; или бар могу да ставим пред њихову неодлучност извесан проблем који ће они решити на свој начин, тако да ће ме њихово реаговање поучити. Као романијера, мучи ме потреба да се умешам, да делујем на њихову судбину. Да имам више маште, повезао бих интриге у фабулу; овако их изазивам, посматрам оне који делају, па онда радим по њиховом диктату.

7. нов. — Од свега што сам јуче написао ништа није истина. Остаје ово: стварност ме занима као каква пластична материја; много више пазим на оно што би могло бити, бескрајно више, него на оно што је било. Надносим се вртоглаво над могућности сваког бића и оплакујем све што поклопац обичаја угушује.

Бернар мораде на тренутак прекинути читање. Поглед му се мутио. Понестајало му је даха, као да је заборавио да дише за све време док је читао, толико му је пажња била жива. Он отвори прозор и удахну пуним плућима пре но што поново зарони.

Његово пријатељство према Оливјеу било је очигледно од највећих; он није имао бољег пријатеља

* *Enfant naturel* («природно дете») — ванбрачно дете. — Прим. прев.

и никога на свету није толико волео, пошто није могао волети своје родитеље; чак се његово срце везивало привремено за то пријатељство на скоро претеран начин; али Оливје и он нису једнако разумевали пријатељство. Уколико је више одмицао у читању, Бернар се све више чудео, све више дивео, али помало болно, за какве је различности способан тај пријатељ за кога је он веровао да га тако добро познаје. Оливје му није ништа говорио о свему ономе о чему прича овај дневник. Једва је наслућивао да постоје Арман и Сара. Како се Оливје показивао друкчији с њима, а друкчији с њим!... Да ли би Бернар препознао свог пријатеља у Сариној соби, на том кревету? С неизмерном радозналешћу, која је убрзавала читање, мешао се неки мучан немир: одвратност или јед. Нешто од оног једа који је осетио малочас кад је видео Оливјеа под руку с Едуаром: јед што и он није с њима. Тај јед може далеко да одведе, и да наведе на многе глупости; као и сваки јед, уосталом.

Идемо даље. Све што сам сада рекао речено је само да мало проветри стране овог дневника. А сад, пошто се Бернар добро надисао, вратимо му се. Ево га где је опет уронио у читање.

XIII

Слаба је вајда од стараца.

Вовнарг

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

(Наставак)

8. новембар — Стари супружници Ла Перуз опет су се преселили. Њихов је нови стан, који још нисам познавао, на полуспрату, у оној малој удолини коју чини предграђе Сент-Оноре пре но што пресече Булевар Осман. Зазвонио сам. Ла Перуз је изишао да ми отвори. Био је у кошуљи, а на глави је имао некакву

жућкастобелу капу, за коју сам најзад утврдио да је то нека стара чарапа (госпође Ла Перуз, без сумње) чије га је увезано стопало лупкало по образу као каква кићанка. У руци је држао некакав савијен жарач. Очевидно сам га затекао у неком послу око пећи; и, како је изгледало да му је помало непријатно:

— Хоћете ли да дођем касније? — рекох му.

— Не, не... уђите овамо. — И он ме угура у једну узану а подужу собу, чија су два прозора гледала на улицу, баш у висини светилки. — Управо сам чекао једну ученицу (било је шест сати), али ми је телеграфисала да неће доћи. Тако сам срећан што вас видим.

Ставио је жарач на округао сточић, и, као извињавајући се што није уредно обучен:

— Служавка госпође Ла Перуз пустила је да се угаси ватра, а пошто она долази само пре подне, морао сам да очистим...

— Хоћете ли да вам помогнем да опет запалите ватру?

— Не, не... Упрљаћете се... Него дозволите ми да одем да обучем капут.

Изишао је каскајући ситним корацима, па се готово одмах вратио, обучен у танак капут од алпагинске вуне са откинутим дугметима и проваљеним рукавима, који је био тако похабан да се човек не би усудио да га дâ просјаку. Седосмо.

— Налазите да сам се променио, зар не?

Радо бих порекао, али нисам умео ништа да му кажем, тако сам био болно дирнут изнуреним изразом тог лица које сам познавао као тако лепо. Он настави:

— Да, много сам остарио у последње време. Почињем помало да губим памћење. Кад понављам неку Бахову фугу, морам да прибегнем нотама...

— Колико би младих било задовољно вашим памћењем.

Он прихвати климајући главом:

— Ох! не слаби ми само памћење. Ето: кад идем, мени се чини да ходам још доста брзо; али, на улици, сада ме сви престижу.

— То је зато, — рекох му, — што се данас много брже иде.

— Ах! је л' те? ... То је као и са часовима које дајем: ученице сматрају да их моје подучавање задржава; хтеле би да испредњаче. Остављају ме ... Данас се свакоме жури.

Он додаде тако тихо да сам га једва чуо:

— Скоро их и немам више.

Осетио сам толико очајање у њему да се нисам усудио да га испитујем. Он настави:

— Госпођа Ла Перуз неће то да разуме. Говори ми да не радим како ваља, да не чиним ништа да бих их сачувао, а још мање да нађем нових.

— А ова ученица коју сте чекали ... — упитао сам неспретно.

— Ох! та, то је једна од оних које спремам за Конзерваторијум. Долази да ради сваки дан.

— То ће рећи да вам не плаћа ништа.

— Госпођа Ла Перуз ми то довољно пребацује! Она не разуме да ме само ти часови занимају, да само у њима уживам ... што их дајем. Од неког времена много размишљам. Чујте ... нешто сам хтео да вас питам: зашто се у књигама тако ретко говори о старцима? ... То долази, верујем, отуда што старци нису више у стању да пишу, а људи, док су млади, не баве се њима. Стар човек не занима више никога ... А било би ипак врло занимљивих ствари да се каже о њима. Ето: има извесних поступака у мом прошлом животу које тек сада почињем да разумевати. Да, почињем тек да схватам да они немају оно значење које сам некада веровао да имају, док сам тако поступао ... Тек сада схватам да су ми читавог мог живота подваљивали. Госпођа Ла Перуз ме је изиграла, син ме је изиграо, цео свет ме је изиграо, добри бог ме је изиграо ...

Слушало се вече. Скоро већ нисам више распознавао црте мог драгог учитеља; али одједном је блеснула светлост оближње уличне светиљке и указала

ми његово лице које се сијало од суза. Најпре ме је узнемирила нека чудна мрља на његовој слепоочници, као неко удубљење, некаква рупа; али, при малом покрету који је начинио, мрља се помакла и и ја разумедох да је то била само сенка од украса на огради прозора. Спустио сам руку на његову суву мишицу. Дрхтао је.

— Ви ћете озеисти, — рекох му. — Зар збиља нећете да заложимо? ... Хајде.

— Не... Треба се навићи.

— Шта? Је ли то стоицизам?

— Помало. Баш зато што ми је грло било осетљиво, нисам никада хтео да носим шал. Увек сам се борио против самога себе.

— То је добро док човек побеђује; али ако тело подлегне...

Ухватио ме је за руку, и врло озбиљним гласом, као да ми говори неку тајну:

— Онда би то била права победа.

Његова рука је испустила моју. Наставио је:

— Бојао сам се да не отпутујете а да не дођете до мене.

— Да отпутујем, куда? — упитао сам.

— Не знам. Ви сте тако често на путу. Хтео сам нешто да вам кажем... И ја такође мислим ускоро да одем.

— Шта! Имате намеру да путујете? — рекао сам невешто, чинећи се да га не разумем, и поред тајанствене и свечане озбиљности његовог гласа. Он је климнуо главом:

— Разумете ви врло добро шта хоћу да кажем... Да, да, знам да ће ускоро бити време. Почињем да зарађујем мање него што трошим. А то ми је неподношљиво. Има једна тачка за коју сам се за рекао да је не пређем.

Говорио је са заносом у гласу, што ме је узнемирило:

— Налазите ли и ви да је то рђаво? Никада нисам могао да схватим зашто нам вера то забрањује. Много сам размишљао у последње време. Док сам био

млад, живео сам веома строгим животом. Честитао сам себи чврстину карактера сваки пут кад год бих одбио нечије наваљивање. Нисам схватио да, док верујем да се ослобађам, ја све више и више постајем роб своје гордости. Сваки тај тријумф над самим собом био је окрет кључа у вратима моје тамнице. То сам хтео рећи малочас, када сам вам казао да ме је бог изиграо. Учинио је да моју гордост сматрам врлином. Бог ми се наругао. Он се забавља. Ја мислим да се он игра нама као мачка мишем. Шаље нам искушења за која зна да им нећемо моћи одолети; а, ако ипак одолимо, он нам се још више свети. Зашто нас мрзи? И зашто... Али ја вам досађујем тим старачким питањима.

Он стави главу међу руке, као дете када се дури, и ћутао је све док напослетку нисам посумњао да је заборавио на моје присуство. Седећи непомичан наспрам њега бојао сам се да не помутим његово размишљање. Упркос блиској вреви са улице, тишина у тој соби изгледала ми је необична, и упркос светлости уличног фењера који нас је чудновато обасјавао одоздо нагоре као рампа у позоришту, мрачне површине с обе стране прозора изгледале су као да расту, а помрчина око нас као да се згушњава, као што се, по великој зими, замрзава мирна вода; као да се згушњава усред мог срца. Хтедох најзад да се отресем мотре, уздахнух гласно и, помишљајући да пођем, спреман да се опростим, упитах, из учтивости и да бих разбио ту опчињеност:

— Је ли госпођа Ла Перуз добро?

Стари је изгледао као да се пробудио. Он најпре понови:

— Госпођа Ла Перуз... — упитно; рекло би се да су ти слогови изгубили за њега свако значење. Затим, одједном, нагињући се к мени:

— Госпођа Ла Перуз преживљава страшну кризу... због које јако патим.

— Какву кризу?... — запитах.

— Ох! никакву, — рече он слежући раменима као да се то само по себи разуме. — Сасвим је полудела. Не зна већ више шта да измисли.

Слутио сам већ одавно дубоку неслогу ових старих супружника, али се нисам надао да ћу шта подробније сазнати:

— Јадни мој пријатељу, — рекох сажаљевајући га. — А... откада то?

Он размисли за тренутак, као да није добро разумео моје питање.

— О! већ врло давно... откад је познајем. — Али, поправивши се готово одмах: — Не; истину речено, тек са васпитањем мог сина почело је да иде нагоре.

Ја се тргох од изненађења, јер сам мислио да Ла Перузови немају деце. Он диже чело, које је био спустио на руке, и, спокојнијим гласом:

— Нисам вам никада говорио о мом сину?... Слушајте, рећи ћу вам све. Треба данас све да сазнате. Ово што ћу вам испричати не могу никоме да кажем... Да, са васпитањем мог сина; видите да је одавно. Прво време нашег брака било је дивно. Ја сам био веома чедан кад сам се оженио госпођом Ла Перуз. Чедно сам је волео... да, то је најбоља реч, — и нисам пристајао да увидим ниједну њену ману. Али наши погледи на васпитање деце нису били исти. Сваки пут кад сам хтео мог сина да научим памети, госпођа Ла Перуз стала би на његову страну, против мене. По њој, све му је требало опростити. Удруживали су се против мене. Учила га је да лаже... Тек што му је било двадесет година, нашао је љубавницу. То је била моја ученица, једна млада Рускиња, врло добра музичарка, коју сам био јако заволео. Госпођа Ла Перуз знала је све, али се од мене све крило, као и увек. И, наравно, ја нисам ни приметио да је затруднела. Ништа, кажем вам, ништа нисам слутио. Једног лепог дана јаве ми да се моја ученица не осећа добро, да неко време неће долазити. Кад поменем да је обиђем, кажу ми да се преселила, да је на путу... Тек много доцније сазнао сам да је отишла

у Пољску да се породи. Мој син је отишао за њом... Живели су заједно више година, али је он умро пре но што се оженио њоме.

— А... она, јесте ли је видели поново?

Он као да је ударао челом о неку препреку:

— Нисам јој могао опростити што ме је преварила. Госпођа Ла Перуз се још дописује с њом. Када сам сазнао да је у великој беди, послао сам јој новаца... ради малог. Али о томе госпођа Ла Перуз не зна ништа. Ни она друга није знала да тај новац долази од мене.

— А ваш унук?

Чудан осмех му прелете преко лица. Он устаде.

— Причекајте један тренутак, показашу вам његову слику. — И он опет изиђе трчећи ситним корацима, погнуте главе. Кад се вратио, прсти су му дрхтали тражећи фотографију по једној великој лисници. Он се наже к мени пружајући ми је, и савим тихо:

— Узео сам је госпођи Ла Перуз, а да она није ни посумњала. Она мисли да ју је изгубила.

— Колико му је година? — упитах.

— Тринаест. Изгледа старији, зар не? Врло је нежан.

Очи су му се поново напуниле сузама. Он пружи руку ка фотографији, као да жели што пре да је узме натраг. Ја се окренух према слабој светлости уличног фењера. Учини ми се да дете личи на њга. Препознах велико испупчено чело, сањалачке очи старог Ла Перуза. Помислих да ћу му учинити задовољство ако му то кажем. Он стаде порицати:

— Не, не, личи на мога брата, на брата кога сам изгубио...

Дете је било чудно обучено у извезену руску блузу.

— Где живи?

— А откуда да знам? — повиче Ла Перуз у некој врсти очајања. — Кажем вам да се од мене све крије.

Узео је опет фотографију и, пошто ју је погледао начасак, вратио ју је у лисницу, коју је стрпао у џеп.

— Његова мати, кад дође у Париз, састаје се само с госпођом Ла Перуз, која ми одговара, кад је питам: „Ништа простије — питајте њу.“ Она тако каже, али, у ствари, било би јој криво да се нађем с њом. Она је увек била љубоморна. Увек је хтела да ми преотме све оне који би ме заволели... Мали Борис се васпитава у Пољској, у једном колежу у Варшави, мислим. Али често путује са својом мајком. — Затим, у наступу великог одушевљења: — Реците! бисте ли могли помислити да је могуће волети једно дете које нисте никада видели?... А, видите, тај мали је данас најдрагоценије што имам на свету... А он о томе ништа не зна!

Големи јецаји гушили су му речи. Он се диже са столице и баци ми се, готово паде, у загрљај. Учинио бих не знам шта да ублажим његово очајање. Али шта сам могао? Устао сам, јер сам осећао како се његово мршаво тело спушта, па сам помислио да ће пасти на колена. Придржао сам га, стегао у загрљај, уљуљкивао га као дете. Он се прибра. Госпођа Ла Перуз звала га је из суседне собе.

— Ући ће овамо... Није вам стало да се видите с њом, зар не?... Уосталом, она је сасвим оглувела. Идите брзо. — А кад ме је испратио на степениште: — Немојте да дуго не дођете (у његову гласу било је преклињања). Збогом, збогом!

9. нов. — Једна врста трагике је досада, чини ми се, готово промакла књижевности. Роман се бавио судбинским недаћама, срећном или несрећном судбином, друштвеним односима, сукобима страсти, карактерима, али никако суштином бића.

А тежња хришћанства је ипак била да се драма пренесе на морални план. Али хришћанског романа, у правом смислу речи, нема. Има их који поуку постављају себи за циљ; али то нема никакве везе с оним што хоћу да кажем. Трагика душе — која, на пример, чини тако страшном ону мисао из Јеванђеља: „Ако со обљутави, чиме ће се осолити?“ До те трагике ми је стало.

10. нов. — Оливје ће ускоро полагати матуру. Полина би хтела да се он после упише на Вишу педагошку. Његова је каријера већ сасвим одређена... Што није без родитеља, без потпоре; начинио бих га својим секретаром. Али он и не хаје много за мене, нити чак примећује колико му пажње поклањам, а ја бих му био непријатан кад бих учинио да то примети. Управо зато да му не бих био непријатан, ја показујем пред њим неку врсту индиферентности, ироничне равнодушности. Тек кад ме он не види, усуђујем се да га посматрам до миле воље. Неки пут га пратим на улици а да он то и не зна. Јуче сам тако ишао за њим; он се нагло окренуо и вратио, а ја нисам имао времена да се сакријем:

— Куда ћеш тако брзо? — запитао сам га.

— О! Никуда. Никада не изгледам толико у журби као онда када немам никаква посла.

Пошли смо неколико корака заједно али нисмо умели ништа рећи један другом. Сигурно му је било непријатно што сам га срео.

12. новембар — Он има родитеље, старијег брата, другове... Преко дана понављам себи то, и да немам ту пита да тражим. Све што би му недостајало умео бих без сумње да му надокнадим. Али он има све. Ништа му не треба. И мада ме његова љупкост очарава, ништа ми у њој не дозвољава да га погрешно разумем... Ах! глупа фраза коју пишем против своје воље и којом се одаје дволичност мог срца... Сутра се укрцавам за Лондон. Нагло сам се одлучио да отпутујем. Време је.

Отпутовати зато што имам сувише велику жељу да останем!... То је некаква љубав према ономе што је мучно, и ужас од попустљивости (мислим оне према самом себи), оно из мог првобитног пуританског васпитања чега најтеже могу да се ослободим.

Купио сам јуче, код Смита, једну свеску већ сасвим енглеску, која ће бити наставак ове у коју нећу више ништа да пишем. Нова свеска...

Ах! кад бих могао да не поведем себе!

У животу се неки пут догађају такве незгоде да човек мора да буде помало луд да би се из њих извукао.

Ла Рошфуко

Бернар је завршио читање Лориним писмом које је било стављено у Едуаров дневник. Синуло му је у глави: није могао сумњати да је ова која је вапила за помоћ била она уцвелељена љубавница о којој му је Оливје синоћ говорио, напуштена љубавница Венсана Молинјеа. И Бернару поста одједном јасно да је он сада једини који, захваљујући двострукој исповести, његовог пријатеља и Едуаровог дневника, познаје оба лица овог заплета. То је предност коју неће моћи дуго да сачува; ваља играти брзо и опрезно. Одмах је донео одлуку: не заборављајући уосталом ништа од онога што је прво прочитао, Бернар је обраћао пажњу само на Лору.

— Јутрос ми је још оно што треба да урадим изгледало неодређено; сад више нема двоумљења, — помисли он излетевши из собе. — Императив је, како рече онај, категоричан: спасти Лору. Можда ми није била дужност да се докопам кофера, али пошто сам га узео, извесно је да сам из њега поцрпао снажно осећање дужности. Важно је да изненадим Лору пре него што се састане с Едуаром, да јој се представим и да јој се прикажем на такав начин који јој неће моћи допустити да помисли да бих ја могао бити не-каква хуља. Остало ће ићи само од себе. Имам у новчанику сада чиме да ублажим несрећу, исто тако издашно као најдарежљивији, најсаосећајнији од свих Едуара. Једино што ме збуњује, то је начин. Јер, будући рођена Ведел, и премда је ванбрачно трудна, Лора мора бити да је осетљива. Радо замишљам да је од оних жена које се опиру, плуну вам у лице свој презир и исцепају у ситне комадиће новчанице које сте им пружили добронамерно, али у недовољном омоту. Како да јој пружи те новчанице? Како да се

представи? Ту је чвор. Чим човек изиђе из законитог и скрене са утабаних путева, какав честар! Збиља сам још мало млад да се уплетем у тако шкакљиву интригу. Али, врага! то ће ми помоћи. Да измислим неко безазлено признање, неку причу због које ће се сажалити на мене и заинтересовати се. Незгодно је што ће та прича требати да послужи исто тако и за Едуара; та иста, да не бих себи противречио. Па шта! пронаћи ћу већ нешто. Рачунајмо на тренутно надахнуће...

Стигао је, у Улици Бон, до броја који је означила Лора. Хотел је био од оних најскромнијих, али чист и пристојна изгледа. По упутству портира попео се на трећи спрат. Пред вратима собе број 16 он се заустави, хтео се припремити за улазак, потражи шта би могао рећи. Ништа му не паде на памет. Тада, одваживши се храбро, закуца. Један глас, сестрински благ и помало плашљив, како му се учини, рече:

— Слободно.

Лора је била обучена врло једноставно, сва у црном, као да је у жалости. Тих неколико дана што је била у Паризу нејасно је ишчекивала нешто или некога ко би дошао да је извуче из шкрипца. Скретула је с правог пута, ван сваке сумње. Осећала се као да је залутала. Имала је жалосну навику да рачуна на случај више него на саму себе. Није била без врлина, али је осећала да нема снаге, да је напуштена. Кад је Бернар ушао, она подиже руку к лицу као да би да задржи узвик или да заклони очи од сувише јарке светлости. Стајала је, устукнула један корак, и, наставши се пред прозором, ухватила се другом руком за завесу.

Бернар је очекивао да ће га питати нешто, али је она ћутала, чекајући да он проговори. Он ју је посматрао; узалуд се трудио да се осмехне, срце му је тукло.

— Извините, госпођо, — рече најзад, — што сам дошао овако да вас узнемирим. Едуар Н., за кога знам да га познајете, стигао је јутрос у Париз. Имам нешто хитно да му саопштим; помислио сам да бисте

ми ви могли дати његову адресу, и... извините што сам дошао овако без устручавања да је затражим од вас.

Да је Бернар био мање млад, Лора би се без сумње веома претрашила. Али он је био још дете, тако отворена погледа, тако ведро чела, тако бојажљивих покрета, тако несигурна гласа, да је пред њим страх већ уступао љубопитству, занимљивости и оној неодољивој симпатији коју буди свако наивно и веома лепо биће. Док је говорио, Бернаров глас повратио је нешто самопоуздања.

— Али ја не знам његову адресу, — рече Лора. — Ако је он у Паризу, доћи ће до мене без одлагања, надам се. Кажите ми ко сте ви. Ја ћу му рећи.

— Сад треба све да ставим на коцку, — помисли Бернар. Нешто лудо искрсну му пред очи. Он погледа Лору право у лице:

— Ко сам?... Пријатељ Оливјеа Молинјеа... — Оклевао је, сумњајући још; али видећи да је она на то име пребледела, он се одважи: — Оливјеа, Венсановог брата, вашег љубавника, који вас је подло оставио...

Морао се зауставити: Лора је посрнула. Обе њене руке забачене уназад узрујано су тражиле неки ослонац. Али оно што је потресло Бернара изнад свега било је њено јечање; нека врста јаука који једва да је био људски, него је више личио на стењање рањене дивљачи (а ловац се одједном застиди, осећајући да је постао целат), тако чудан узвик, толико друкчији од свега што је могао очекивати, да уздрхта. Он схвати одједном да се овде ради о стварном животу, о истинском болу, и све што је дотада осетио учини му се тек парада и игра. У њему је расло једно узбуђење, тако ново да није могао господарити њиме; пењало му се у грло... Шта! гле, па он јеца? је ли могуће? Он, Бернар!... Он полети да је придржи, клекне пред њу и шапуће кроз јецаје:

— Ах! опростите... Опростите, повредио сам вас... Знао сам да сте без средстава, и... хтео сам да вам помогнем.

Али Лора, задихана, осећа да ће се онесвестити. Тражи очима где би села. Бернар, који је подигао очи к њој, разумео је њен поглед. Он скочи до једне мале наслоњаче крај кревета, наглим покретом привуче је до Лоре, која се свом тежином сруши у њу.

Тада се десио гротескни приказ који ми је тешко испричати. Али он је одлучио о односима између Бернара и Лоре, ослободивши их неочекивано из неприлике. Нећу дакле покушавати да лажно улепшам тај приказ:

За цену пансиона који је плаћала Лора (хоћу да кажем: за цену коју је гостионичар од ње тражио), није се могло очекивати да намештај у соби буде нарочито елегантан. Али се могло с правом надати да ће бити солидан. Елем, та мала ниска наслоњача коју је Бернар догурао до Лоре храмала је помало, то јест имала је велику склоност да подавије једну ногу, као што птица подавија ногу под крило, што је природно за птицу, али неуобичајено и жалосно за једну фотељу; стога је ова крила што је боље умела ту своју ману под једном дебелом ројтом. Лора је познавала своју наслоњачу и знала је да се с њом сме баратати само с крајњом опрезношћу. Али у својој узнемирености није мислила на то и сетила се тога тек кад је осетила како се наслоњача под њом заљуљала. Она одједном узвикну, али то је било нешто сасвим друкчије од оног дугог стењања од малопре, клизну у страну, и тренутак касније нађе се на ћилиму, међу Бернаровим рукама. Он се ужурбао око ње; био је збуњен, али га је то ипак забављало. Морао је да клекне. Тако се Лорино лице нађе сасвим уз његово. Гледао ју је како црвени. Она се напреже да устане. Он јој поможе.

— Нисте се повредили?

— Не, хвала, захваљујући вама. Смешна је та наслоњача, једном су је већ оправили... Мислим да ће држати, ако сасвим исправимо ногу.

— Ја ћу удесити, — рече Бернар. — Ево!... Хоћете ли да пробате? — Па се поправи: — Или допустите... Паметније ће бити да је прво ја испробам. Видите, сад врло добро држи. Могу да мичем

ногама (он то учини смејући се). — Па, уставши: — Седите, а, ако ми дозволите да останем још један тренутак, ја ћу сести на столицу. Сешћу крај вас и чуваћу вас да не паднете; не бојте се... Хтео бих нешто друго да учиним за вас.

Било је толико жара у његовим речима, толико уздржаности у његовом понашању, а у покретима толико љупкости, да се Лора не могаде уздржати да се не осмехне:

— Нисте ми рекли своје име.

— Бернар.

— Добро, а ваше презиме?

— Немам презимена.

— Па, име ваших родитеља.

— Немам родитеља. То јест: ја сам оно исто што ће бити дете које чекате: копице.

Осмех наједном напусти Лорино лице. Њу повреди то наваљивање да се уђе у њен интимни живот и да се силом открију њене тајне:

— Али, најпосле, откуда ви то знате?... Ко вам је рекао?... Ви немате права да знате...

Али Бернар се већ размахео, сада је говорио гласно и смеоно:

— Ја знам истовремено и оно што зна мој пријатељ Оливје и оно што зна ваш пријатељ Едуар. Али сваки од њих зна само половину ваше тајне. Ја сам вероватно једини, осим вас, који је зна целу... Видите ли да треба да вам постанем пријатељ, — додаде он тише.

— Како су мушкарци индискретни, — прошапта Лора тужно. — Али... ако се нисте видели с Едуаром, он вам није могао рећи. Зар вам је писао?... Да ли вас то он шаље?

Бернар је сам себи противречио. Говорио је сувише брзо, попуштајући уживању да се мало хвалише. Одречно је вртео главом. Лорино се лице све више и више мрачило. У том тренутку чу се куцање на вратима.

Хтели то они или не, заједничко узбуђење ствара везу између два бића. Бернар се осећао ухваћен у

клопку; Лори је било криво да је затекну у друштву. Они се погледаше као што се гледају саучесници у неком злом делу. Куцање се понови. Обоје рекоше заједно:

— Напред.

Већ неколико тренутака је Едуар слушао иза врата, изненађен што чује гласове у Лориној соби. Последње Бернарове реченице објашњавале су му све. Није могао сумњати у њихов смисао, није могао сумњати у то да је тај који тако говори украо његов кофер. Он се одмах одлучи. Јер Едуар је један од оних људи чије се способности, које се у отаљавању уобичајених послова успављују, сместа прену и напрегну пред непредвиђеним. Он дакле отвори врата, али оста на прагу, смешкајући се и посматрајући наизменично Бернара и Лору, који обоје беху устали.

— Допустите, драга Лоро, — рече јој он, с покретом као да жели да одложи изливе нежности за касније. — Имам најпре да кажем неколико речи господину, ако би хтео да изиђе на часак у ходник.

Осмех поста више ироничан чим је Бернар изишао за њим.

— Баш сам мислио да ћу вас овде наћи.

Бернар разумеде да је ухваћен. Није му остајало ништа друго до да се извуче дрскошћу, што он и учини, осећајући да све ставља на коцку:

— Надао сам се да ћу вас овде срести.

— Најпре, ако то још нисте учинили (јер желим да верујем да сте зато дошли), сићи ћете и исплатити у канцеларији рачун госпође Дувје, новцем који сте нашли у мом коферу, и који мора да је код вас. Вратите се тек кроз десет минута.

Све је то било речено доста озбиљно, али тоном у коме није било ништа претеће. Међутим, Бернару се враћало самопоуздање.

— Ја сам уистину и дошао ради тога. Нисте се преварили. А почињем да верујем да се ни ја нисам преварио.

— Шта хоћете тиме да кажете?

— Да сте ви збиља онај за кога сам вас држао.

Едуар се узалуд трудио да направи строг израз лица. Силно се забављао. Он се некако шаљиво наклони:

— Хвала вам. Остаје да се испита суд друге стране. Мислим, пошто сте овде, да сте прочитали моје хартије?

Бернар, који је не трепнувши издржао Едуаров поглед, осмехну се и сам са смелошћу, задовољством, дрскошћу, и наклонивши се:

— Не сумњајте у то. Стојим вам на располагању.

Па, као какав вилењак, полете степеницама.

Кад се Едуар врати у собу, Лора је јецала. Он јој приђе. Она му спусти чело на раме. Испољавање узбуђења било му је непријатно, готово неподношљиво. Он опази да је тапка благо по леђима, као што се чини са дететом кад се закашље.

— Јадна моја Лоро, — говорио јој је; — де, де... будите паметни.

— Ох! пустите ме да се мало исплачем. То ми чини добро.

— Треба ипак да знамо шта ћете сад радити.

— Па шта да урадим? Куда да пођем? Коме да кажем?

— Ваши родитељи...

— Та ви их знате... То би значило бацити их у очајање. Они су све учинили за моју срећу.

— Дувје?

— Никада се нећу усудити да се поново нађем с њим. Он је тако добар. Немојте мислити да га не волим... Да знате... Да знате... Ох! реците да ме не презирете сувише.

— Ама напротив, драга моја Лоро, напротив. Како можете и да помислите? — И он је стаде опет тапкати по леђима.

— Истина је да ме крај вас није више стид.

— Колико сте већ дана овде?

— Не знам. Живела сам само да вас сачекам. Било је тренутака кад нисам више могла да издржим.

Сада ми се чини да нећу моћи остати овде више ни један дан.

И она зајеца још јаче, готово јаучући, али сасвим пригушеним гласом.

— Одведите ме. Одведите ме.

Едуар је био све више и више сметен.

— Чујте, Лоро... Умирите се. Овај... не знам чак ни како се зове...

— Бернар, — прошапта Лора.

— Бернар ће се за који тренутак вратити. Хајде, устаните. Не треба да вас види тако. Будите храбри. Пронаћи ћемо нешто, обећавам вам. Но! обришите очи. Ништа не помаже плакати. Погледајте се у огледало. Сасвим сте црвени. Поквасите мало лице. Кад вас видим да плачете, не могу ништа више да смислим... Ево, долази, чујем га.

Он пође вратима и отвори их да пропусти Бернара; и док је Лора, окренувши им леђа, настојала пред умиваоником да поврати свом лицу миран израз:

— А сад, господине, могу ли да вас упитам када ће ми бити допуштено да поново уђем у посед својих ствари?

Ово је Едуар рекао гледајући Бернара право у лице, још увек са истим ироничним осмехом на уснама.

— Чим вам се буде свидело, господине. Али вам морам признати да ствари које су вам нестале много мање недостају вама него мени. То бисте разумели, сигуран сам, када бисте само знали шта ми се догодило. Знајте само да сам од јутрос остао без стана, без куће, без породице, и готов сам био да се удавим да нисам срео вас. Дуго сам вас пратио јутрос док сте разговарали с Оливјеом, мојим пријатељем. Он ми је толико говорио о вама! Хтео сам да вам приђем. Тражио сам неки изговор, начин... Кад сте бацили ваш број од гардеробе, благосиљао сам судбину. Ох! немојте ме сматрати за лопова. Ако сам узео ваш кофер, то је било поглавито зато да бих ступио у везу с вама.

Све је то Бернар изговорио готово у једном даху. Необичан жар оживљавао је његове речи и његово

лице. Човек би рекао да је то била доброта. Изгледало је по Едуаровом осмеху да му се Бернар свиђа.

— А сада...? — упита он.

Бернар схвати да је узнапредовао.

— А сад, зар вам није био потребан секретар? Не могу да замислим да бих рђаво испуњавао те дужности, кад бих то чинио с толико радости.

Овога пута се Едуар засмеја. Лора их је обојицу посматрала, забављајући се.

— Охо!... То ћемо видети, и размислићемо о томе. Потражите ме сутра, у исто време, овде, ако госпођа Дувје дозвољава... јер и с њом ћу имати да одлучим о много чему. Претпостављам да сте у неком хотелу? О! није ми стало да знам где. То ми је свеједно. До виђења.

Он му пружи руку.

— Господине, — рече Бернар, — пре но што се опростим с вама, да ли бисте ми можда допустили да вас подсетим да у предграђу Сент-Оноре станује један сироти стари професор клавира, по имену, чини ми се, Ла Перуз, коме бисте, кад бисте отишли да га обиђете, причинили велико задовољство.

— Богами, за почетак, ово није рђаво; ви схватате ваше будуће дужности баш како треба.

— Онда... Збиља, ви ћете пристати?

— Разговараћемо сутра о томе. Збогом.

Пошто се задржао неколико тренутака код Лоре, Едуар отиде Молинјеовима. Надао се да ће се поново видети с Оливјеом, са којим је желео да поразговара о Бернару. Био је само с Полином, мада је очајнички продужавао посету.

Оливје је, тога дана предвече, одазивајући се наметљивом позиву који му је пренео његов брат, отишао писцу Вратила, конту де Пасавану.

XV

— Бојао сам се да вам брат није пренео поруку, — рече Робер де Пасаван видећи Оливјеа где улази.

— Јесам ли закаснио? — рече овај прилазећи бо-
јажљиво и скоро на прстима. Задржао је у рвци ше-
шир, који му Робер узео.

— Та оставите то. Седите где вам је најзгодније.
Ево: у овој наслоњачи верујем да вам неће бити лоше.
Нисте уопште закаснили ако судим по сату. Али моја
жеља да вас видим похитала је испред сата. Пу-
шите ли?

— Хвала, — рече Оливје одбијајући табакеру
коју му је пружио конт де Пасаван. Одбио је из стид-
љивости, мада је био веома жељан да окуша те фине
намирисане цигарете, руске без сумње, које је видео
поређане у табакери.

— Да, срећан сам што сте могли да дођете. Бо-
јао сам се да ћете бити заузети спремањем за испит.
Када полажете?

— Писмени кроз десет дана. Али не радим више
много. Верујем да сам спреман и бојим се само да не
изиђем на испит уморан.

— Да ли бисте можда ипак одбили да се већ сада
бавите нечим другим?

— Не... ако ме то не би сувише обавезивало.

— Одмах ћу вам рећи зашто сам вас замолио
да дођете. Прво, ради задовољства да вас поново
видим. Започели смо били један разговор, неко вече,
у фоајеу позоришта, за време паузе... Оно што сте
ми рекли веома ме је занимало. Ви се без сумње и
не сећате тога?

— Да, да, — рече Оливје, који је веровао да је
говорио саме глупости.

— Али данас имам нешто одређено да вам ка-
жем... Ви, мислим, познајете неког чиву по имену
Дирмера? Није ли то један од ваших другова?

— Управо сам се растао с њим.

— А! ви се састајете?

— Да, требало је да се нађемо у Лувру, да раз-
говарамо о часопису чији он треба да буде директор.
Робер прште у гласан и усиљен смех.

— Ха! ха! ха! директор... Он претерује! Су-
више жури... Збиља вам је то рекао?

— Већ дуже времена ми говори о томе.

— Да, ја већ доста дуго мислим о томе. Ономад сам га случајно запитао да ли би пристао да чита са мношвом рукописа; он је то одмах назвао: бити главни уредник; пустио сам га да говори, а он одмах... То заиста личи на њега, не налазите? какав тип! Требало би га мало убрисати... Зар збиља не пушите?

— Ипак, да, — рече Оливје, прихватајући овог пута. — Хвала.

— Допустите ми да вам кажем, Оливје... хоћете ли да вас зовем Оливје? Па не могу вас ваљда ословљавати са „господине“ — ви сте исувише млади, а ја сам одвећ присан с вашим братом Венсаном да бих вас звао Молинје. Дакле, Оливје, дозволите ми да вам кажем да ја имам бескрајно више поверења у ваш укус него у укус Сидија Дирмера. Бисте ли се ви примили те књижевне дирекције? Помало под мојим надзором, наравно, бар у прво време. Али ја више волим да се моје име не појави на корицама. Објаснићу вам касније зашто... Хоћете ли можда да попијете чашу портоа, а? Имам одличног.

Он дохвати с неке врсте малог бифеа, на домаку руке, боцу и две чаше, које напуни.

— Па, шта мислите?

— Одличан је, збиља.

— Не питам вас за порто, — бунио се Робер смејући се, — него за оно о чему сам вам малочас говорио.

Оливје се правио да није разумео. Бојао се да не прихвати сувише брзо и да не покаже сувише своју радост. Он мало поцрвене и промуца збуњено:

— Испит ми не...

— Рекли сте ми да нисте тиме много заузети, — прекиде га Робер. — А онда, часопис неће почети да излази одмах. Питам се чак не би ли било боље да се први број одложи за јесен. Али, на сваки начин, вредело је да и вас питам да ли сте расположени за то. Требало би имати више бројева потпуно припремљених пре октобра и било би неопходно да се често виђамо овога лета да бисмо разговарали о томе. Шта мислите да радите за време овог распуста?

— Па, не знам ни сам. Моји ће родитељи вероватно ићи у Нормандију, као сваког лета.

— А ви треба да идете с њима?... Да ли бисте пристали да вас мало украдем од њих?...

— Моја мати неће пристати.

— Вечерас треба да вечерам с вашим братом. Дозвољавате ли ми да разговарам с њим о томе?

— О! Венсан неће ићи с нама. — Па, схвативши да та реченица нема везе с питањем, додаде: — А осим тога, то не би ништа помогло.

— Ипак, кад бисмо мамици изнели добре разлоге?

Оливје ништа не одговори. Нежно је волео своју мајку и није му се свидео подругљив тон којим је Робер говорио о њој. Робер схвати да је пренаглио.

— Значи, свиђа вам се мој порто, — рече он да би скренуо разговор. — Хоћете ли још једну чашу?

— Не, не, хвала... Али одличан је.

— Да, задивила ме је зрелост и сигурност вашег расуђивања, оне вечери. Немате ли намеру да се бавите критиком?

— Не.

— Стиховима?... Знам да пишете стихове.

Оливје поново поцрвене:

— Да, ваш брат вас је издао. А ви без сумње познајете и друге младе људе који би били спремни да сарађују... Тај часопис треба да постане платформа за окупљање омладине. То му је разлог постојања. Хтео бих да ми помогнете да саставим неку врсту прогласа који би означио, не одређујући их одвише, нове смернице. Ми ћемо још говорити о томе. Треба изабрати између два или три епитета. Не неологизме; старе, много употребљаване речи, којима ћемо дати нов смисао и које ћемо наметнути. После Флобера имали смо: „складно и ритмично“, после Леконта де Лила: „свештено и дефинитивно“... Ето, шта мислите о овоме: „витално“. А?... „Несвесно и витално“... Не?... „Елементарно, снажно и витално“?

— Мислим да би се могло наћи и боље, — одважи се да каже Оливје, који се смешкао не изгледајући да много одобрава.

— Хајде, још једну чашу портоа...

— Не сасвим пуну, молим вас.

— Видите, велика слабост симболизма јесте у томе што је донео само нову естетику. Све велике школе донеле су, са новим стилем, нову етику, нове обавезе, нове садржаје, нов начин гледања, схватања љубави и понашања у животу. Симболизам, сасвим просто, није се уопште никако ни понашао у животу; није се трудио да га схвати, порицао га је, окренуо му је леђа. То је било глупо, не налазите? То су били људи без прохтева, па чак и без облапорности. Не као ми... шта?

Оливје је испио и другу чашу портоа и попушио другу цигарету. Упола је склопио очи, готово лежећи у удобној наслоњачи, и, не говорећи ништа, показивао је своје одобравање лаким климањем главе. У том тренутку зачу се звонце и готово одмах уђе слуга и поднесе Роберу једну карту. Робер узе карту, баци на њу поглед и спусти је крај себе на писаћи сто.

— У реду. Замолите га да причека један тренутак. — Слуга изиђе. — Чујте, мали мој Оливје, ја вас јако волим и верујем да ћемо се моћи веома добро слагати. Али ево дошао је неко кога апсолутно морам примити и ко жели да буде са мном насамо.

Оливје је био устао.

— Извешћу вас кроз парк, ако допустите... Ах! добро сам се сетио: да ли би вам чинило задовољство да добијете моју нову књигу? Имам баш овде један примерак на холандској хартији...

— Нисам чекао да је добијем од вас па да је прочитам, — рече Оливје који баш није много волео Пасаванову књигу и трудио се да се извуче без улизивања, остајући ипак љубазан. Да ли је Пасаван осетио у тону те реченице лак присенак презира? Он брзо прихвати:

— Ох! немојте ми говорити о њој. Кад бисте ми рекли да је волите, био бих приморан да посумњам било у ваш укус било у вашу искреност. Не, ја знам боље него ико шта недостаје тој књизи. Написао сам је сувише брзо. Истину да кажем, за све време док сам је писао, мислио сам на следећу моју књигу. Ах! до ње, видите, до ње ми је стало. Много ми је стало

до ње. Видећете, видећете... Жао ми је, али сада ме заиста морате оставити... Сем кад би... Али не, не, ми се још не познајемо довољно, родитељи вас сигурно чекају за вечеру. Хајде, до виђења. До скорог виђења!... Написаћу ваше име на књизи, дозволите.

Био је устао и пришао писаћем столу. Док се погнуо да напише, Оливје ступи корак напред и погледа испод ока карту коју је слуга малочас донео:

ВИКТОР СТРУВИЛУ

То му име није казивало ништа.

Пасаван пружи Оливјеу примерак *В р а т и л а*, и, како Оливје хтеде прочитати посвету:

— Погледаћете то после, — рече Пасаван гурајући му књигу под мишку.

Оливје је тек на улици видео руком написано заглавље, цитат из саме књиге коју је красило, и које је конт де Пасаван исписао као посвету:

За име божје, Орландо, још који корак. Нисам још сасвим сигуран да се усуђујем да вас потпуно разумем.

испод чега је додао:

ОЛИВЈЕУ МОЛИЊЕУ
његов будући пријатељ
КОНТ РОБЕР ДЕ ПАСАВАН

Двосмислени натпис, над којим се Оливје замисли, али који је био слободан, напослетку, да тумачи како хоће.

Оливје се врати кући управо кад је Едуар био отишао, пошто му је додијало да чека.

XVI

Венсанова позитивистичка култура спречавала га је да верује у натприродно; што је демону давало

велике предности. Демон није отворено нападао Венсана. Он се качио за њега препредено, из потаје. Једна од његових лукаштина састоји се у томе да њама наше поразе подметне као победе. А Венсан је био склон да свој начин поступања према Лори сматра за победу своје воље над стварним нагонима, зато што се, будући по природи добар, морао усиљавати, упињати, да се покаже немилосрдан према њој.

Ако се добро испита развој Венсановог карактера у том заплету, ја разликујем различне стадије које хоћу да означим читаоцу ради поуке:

1. Период поштених побуда. Честитост. Потреба савести да се поправи учињена грешка. Конкретно: морална обавеза да Лори посвети своту коју су његови родитељи с муком приштедели да би подмирили прве трошкове које изискује његова каријера. Зар то не значи жртвовати се? Зар та побуда није пристојна, великодушна, милосрдна?

2. Период неспокојства. Скрупуле. Зар сумњати да ће та намењена свота бити довољна не значи спремити се на попуштање, кад у демоновим рукама буде заблистала пред Венсановим очима могућност да ту своту увећа?

3. Постојаност и душевна храброст. Потреба, после губитка те своте, да се осећа „изнад зле коби“. Та „душевна храброст“ дозвољава му да призна Лори губитак на картама, и допушта му, истом приликом, да прекине с њом све.

4. Одустајање од поштених побуда које Венсан сад сматра за заблуду, у светлости нове етике коју је сматрао да мора да пронађе, да би оправдао своје понашање; јер он остаје морално биће, и ђаво ће однети победу над њим тек кад му буде дао разлога да сам себи одобрава. Теорија о иманенцији, о свеукупности у тренутку; о безразложној радости, непосредној и немотивисаној.

5. Опијеност онога који добива. Презир према уздржљивости. Надмоћност.

После тога, демон је добио битку.

После тога, биће које себе сматра најслободнијим само је инструмент у његовој служби. Демон се дакле

неће оканути док Венсан не преда свог брата том проклетом неваљалцу Пасавану.

Венсан ипак није рђав. Све то, како год било, оставља га незадовољног, нерасположеног. Додајмо још неколико речи:

Зове се, мислим, „егзотизам“ сваки шарени тајни кутак Маје, пред којим се наша душа осећа туђом; који је лишава тачке ослоња. Понекад би нека врлина и одолела, али је ђаво, пре но што је нападне, заведе у туђину. Без сумње, да нису били под новим поднебљем, далеко од својих, од успомена на своју прошлост, од онога што их је одржавало у доследности, ни Лора не би попустила Венсану, ни Венсан не би дошао у искушење да је заведе. Без сумње им је изгледало да о том љубавном чину, тамо, не треба водити рачуна... Остало би још много шта да се каже, али ово што је речено довољно је већ да нам боље објасни Венсана.

И крај Лилијане, исто тако, осећао се као у туђини.

— Не смеј ми се, Лилијан, — говорио јој је он те исте вечери. — Знам да ме нећеш разумети, а ипак осећам потребу да говорим с тобом као да ћеш ме разумети, јер ми је одсада немогуће да те искључим из својих мисли.

Упола лежећи крај Лилијаниних ногу, која се опружила по ниском дивану, он заљубљено спусти на колена своје љубавнице главу коју је она заљубљено миловала.

— Оно што ме је јутрос забрињавало... да, можда је то страх. Можеш ли да будеш озбиљна један час? Можеш ли да заборавиш начасак, да би ме разумела, не оно у шта верујеш, — јер ти не верујеш ни у шта, — него, управо, да заборавиш да не верујеш ни у шта? Ни ја нисам веровао ни у шта, ти знаш; веровао сам да не верујем више ни у шта, ни у шта до у нас саме, у тебе, у себе, и у оно што с тобом могу да постанем, у оно што ћу, захваљујући теби, постати...

— Робер ће доћи у седам, — прекиде га Лилијан. — Нећу да те пожурејем, али, ако не будеш говорио брже, он ће нас прекинути баш у тренутку кад постанеш занимљив. Јер претпостављам да нећеш желети да наставиш пред њим. Чудно је што држиш да треба данас да будеш тако предострожан. Личиш на слепца који прво дотакне штапом свако место на које хоће да стане. Па видиш да сам озбиљна. Зашто немаш самопоуздања?

— Откако тебе познајем, имам изванредно самопоуздање, — настави Венсан. — Осећам да могу много, и, видиш, све ми успева. Али баш то ме плаши. Не, ћути... Читавог сам дана мислио о ономе што си ми јутрос испричала о бродолому Бургоње и о рукама које су секли онима који су хтели да се попну у барку. Чини ми се да нешто хоће да се попне у моју барку — служим се твојом сликом да би ме разумела — нешто што хоћу да спречим да се у њу попне...

— И хоћеш да ти ја помогнем да утопиш то, стара кукавица!...

Он настави не гледајући је:

— Нешто што одбијам од себе, али чији глас чујем... глас који ти никада ниси чула, а који сам ја слушао у детињству...

— И шта каже, тај глас? Не усуђујеш се да поновиш? То ме не изненађује. Кладим се да у томе има катихизиса. Шта?

— Али, разумеј ме, Лилијан: једини начин за мене да се ослободим тих мисли јесте да ти их кажем. Ако им се будеш смејала, задржаћу их за себе, а оне ће ме отровати.

— Онда говори, — рече она резигнирано. Потом, како је он ћутао и детињасто крио лице у Лилијанину сукњу: — Хајде! шта чекаш?

Она га зграби за косу и присили га да дигне главу;

— Ама он то, богами, узима заиста озбиљно! Сасвим је блед. Слушај, мали мој, ако хоћеш да се правиш дете, то ми се никако не свиђа. Треба хтети оно што се хоће. А онда, знаш: не волим оне који варају у игри. Кад хоћеш да пустиш, подмукло, у

твоју барку оно што нема зашто да се попне у њу, ти онда вараш у игри. Хоћу радо да играм с тобом, али поштено. И упозоравам те: то је зато да успеш. Верујем да можеш да постанеш значајна, угледна личност. Осећам у теби велику интелигенцију и велику снагу. Хоћу да ти помогнем. Има доста жена које упропасте каријеру оних у које се заљубе. Ја хоћу да буде обратно. Говорио си ми већ о својој жељи да напустиш медицину ради рада на биологији; жалио си што немаш довољно новца за то... Најпре, добио си на коцки. Педесет хиљада франака, то је већ нешто. Али обећај да нећеш више играти. Ставићу ти на располагање сав потребан новац, под условом да, ако ти ко каже да допушташ да те жена издржава, имаш снаге да слегнеш раменима.

Венсан се био дигао. Он приђе прозору. Лилијан настави:

— Најпре, да свршимо с Лором. Мислим да бисмо јој збиља могли послати оних пет хиљада франака које си јој обећао. Сад, кад имаш новца, зашто не одржиш реч? Да ли зато да би се осећао још више крив према њој? То ми се уопште не свиђа. Гадим се просташтва. Ти не умеш да одсечеш руке чисто. Кад то учинимо, отићи ћемо да проведемо лето тамо где то буде најкорисније за твоја истраживања. Говорио си ми о Роскофу; ја бих више волела у Монако, јер се познајем са принцем који би нас могао повести на крестарење по мору и упослити те у свом институту.

Венсан је ћутао. Непријатно му је било да каже Лилијани, и тек јој је касније испричао, да је, пре но што је дошао њој, свратио у хотел у коме га је Лора тако безнадежно очекивала. Желећи да се најзад осећа ослобођен од дуга, он је ставио у коверат оних неколико новчаница на које она више није рачунала. Поверио је коверат једном момку, а затим причекао у предворју потврду да га је момак предао у руке Лори. Неколико тренутака касније момак се вратио, доносећи натраг коверат преко кога је Лора написала: „Прекасно“.

Лилијан зазвони и затражи да јој се донесе капут. Кад је служавка изишла:

— Ах! хтела сам да ти кажем, пре но што он стигне: Ако ти Робер предложи да уложиш негде својих педесет хиљада франака, чувај се. Он је врло богат, али му је новац увек потребан. Погледај: чини ми се да чујем трубу његовог аутомобила. Поранио је за пола сата, али утолико боље... Што се тиче онога што смо рекли...

— Долазим раније, — рече Робер улазећи, — јер сам мислио да би било пријатно отићи на вечеру у Версај. Пристајете?

— Не, — рече леди Грифит; — ресторан Резервоар ми је досадан. Хајдемо боље у Рамбује. Имамо времена. Јешћемо горс, али ћемо разговарати боље. Хоћу да ти Венсан прича своје приче о рибама. Он зна чудне приче. Не знам да ли је истина оно што говори, али то је забавније од најлепших романа на свету.

— Један романсијер можда неће бити тога мишљења, — рече Венсан.

Робер де Пасаван је држао у руци неке вечерње новине:

— Знате ли да је Брињар постао шеф кабинета у Министарству правде? Сад би требало да учинимо да ваш отац буде одликован, — рече он обративши се Венсану. Овај слеже раменима.

— Драги мој Венсане, — настави Пасаван, — допустите ми да вам кажем да бисте га јако увредили кад од њега не бисте затражили ту малу услугу — коју би он био срећан да вам одбије.

— Како би било да је прво ви затражите за себе, — одврати Венсан.

Робер направи извештачену гримасу:

— Не, моја је кокетерија у томе да не црвеним, чак ни у рупици од ревера. — Па, окренувши се Лилијани: — Знате ли да су ретки, у наше доба, они који доспеју до четрдесете без луеса и одликовања!

Лилијан се осмехну слежући раменима:

— Он пристаје и да се начини старијим, само да би направио досетку!... Него реците: је ли то цитат из ваше следеће књиге? Биће свеже... Сиђите ви само; обући ћу капут, па ћу вас стићи.

— Мислио сам да нећете више да се видите с њим? — упита Венсан Робера на степеништу.

— С ким? Са Брињаром?

— Налазили сте да је тако глуп...

— Драги мој, — одговори Пасаван одуговлачећи, зауставивши се на једном степенику и задржавајући Молинјеа који је већ био коракнуо, јер је видео леди Грифит где долази и желео да га она чује, — знајте да немам ни једног пријатеља који ми, после нешто дужег дружења, није пружио доказе о својој глупости. Јамчим вам да је Брињар издржао пробу дуже него многи други.

— Него ја, можда? — прихвати Венсан.

— Што ме не спречава да останем ваш најбољи пријатељ; ви то и сами видите.

— И то се у Паризу зове духовитост, — рече Лилијан пошто их је сустигла. — Припазите, Робере: ништа не вене брже него то!

— Будите без бриге, драга моја: речи вену само кад их наштампамо!

Они заузеле места у аутомобилу, који их одвезе. Како је њихов разговор и даље био врло духовит, бескорисно је да га овде пренесем. Сели су за сто на тераси једног хотела, пред парком кога је ноћ испуњавала мраком. Под окриљем вечери разговор је бивао све тримији. Подстицан од Лилијане и Робера, на крају је само још Венсан говорио.

XVII

— Занимао бих се више за животиње, када бих се мање занимао за људе, — рекао је Робер. А Венсан одговори:

— Можда мислите да су људи сувише различити од њих. Нема великог открића у зоотехници које није имало великог одјека у упознавању човека. Све

се то додирује и све је повезано. А верујем да никада не остаје некажњено да један романсијер који уображава да је психолог одвраћа поглед од природе и остаје незналица у њеним законима. У Дневнику браће Гонкур, који сте ми дали да прочитам, наишао сам на причу о посети галерији биологије у Ботаничкој башти, у којој се ваши красни аутори вајкају што природа или добри бог имају тако мало маште. У том јадном хуљењу огледа се глупост и неспособност схватања њиховог сићушног духа. Колика разноликост, напротив! Изгледа као да је природа окушала редом све начине да оживи, да се креће, да се послужила свим што допушта материја и њени закони. Каква ли се поука може извући из њеног постепеног напуштања извесних палеонтолошких облика, неразумних и неелегантних! Каква је економичност дозволила опстанак извесних облика! посматрање њих објашњава ми напуштање других. Чак и ботаника може да нас поучи. Кад испитујем једну грану, примећујем да она у пазуху сваког свог листа скрива пупољак који је способан да се следеће године и сам развије. Кад запазим да се, од толиких пупољака, развију највише само два, осућујући на атрофију, самим својим растењем, све остале, не могу да се уздржим а да не помислим да је тако исто и с људима. Природно се увек развијају завршни пупољци — то јест: они који су највише удаљени од породичног стабла. Само орезивање или савијање грана, потискујући сок, присиљава га да оживи суседне клице стабла, које би остале успаване. И тако се постиже да роде и најупорније неплодне врсте, које, кад бисмо их оставили да расту по својој вољи, не би дале ништа друго до лишће. Ах! како је добра школа воћњак, врт! и како би се добар педагог могао често начинити од једног вртлара! Често се више ствари научи, само ако се зна посматрати, у дворишту за живину, у штенари, акваријуму, забрану за питоме зечеве или у стаји, него у књигама, па чак, верујте, и у људском друштву, где је све мање или више изопачено.

Потом је Венсан говорио о одабирању. Изложио је уобичајени метод помоћу којег одгајивачи добијају најлепше расаде; како одабирају најснажније узорке, и ону експерименталну замисао једног смелог вртлара који је, из мржње према рутини, — готово би човек рекао: из изазивања, — науmio да изабере, напротив, најслабашније индивидуе, — и какво је неупоредиво цвеће добио.

Робер, који је из почетка слушао само на једно уво, као неко ко очекује тек нешто досадно, није више ни покушавао да упада у реч. Његова пажња је очаравала Лилијану, као признање њеном љубавнику.

— Требало би да нам причаш, — рече му она, — оно што си ми ономад испричао о рибама и о њиховом прилагођавању на разне степене сланости мора... Тако беше, зар не?

— Изузев извесних подручја, — настави Венсан, — тај степен сланости је приближно сталан; а морска фауна подноси обично само веома слабе промене концентрације соли. Али области о којима сам говорио нису ипак ненастањене; то су оне области које су подложне знатним испаравањима, која смањују количину воде у односу на количину соли, или напротив оне у којима стални прилив слатке воде разблажује сланост и, тако рећи, бљутави море — области блиске ушћима великих река или огромне струје као што је она која се зове Голфска струја. У тим областима животиње зване стенохалине малакшу и гину; и, како су тада неспособне да се бране против животиња званих еурихалине, чији плем неизбежно постају, то еурихалине најрадије живе око ивица великих струја, где се густина воде мења, где умиру стенохалине. Разумели сте, зар не, да су стено оне које подносе само стално исти степен сланости. Док еури...

— Јесу неслане*, — упаде Робер, који је сваку

* Игра речи: *déssalé* — онај из кога је извучена со, неслан — и: препреден, лукав. — Прим. прев.

идеју подешавао по својој вољи и узимао у свакој теорији у обзир само оно чиме би се он могао послужити.

— Већина њих су свирепе, — додаде Венсан озбиљно.

— Јесам ли ти рекла да то вреди више од свих романа, — повиче Лилијан одушевљена.

Венсан је, као преображен, био неосетљив на успех. Био је необично озбиљан и наставио је тише, као да говори самом себи:

— Најчудније откриће у најновије доба — бар оно које ме је највише поучило — јесте откриће светлосних прибора животиња које живе у великим дубинама.

— Ох! причај нам о томе, — рече Лилијан, којој се цигарета угасила, а сладолед који су наручили отопио.

— Светлост дана, као што без сумње знате, не продире дубоко у море. Његове су дубине мрачне... неизмерни понори, за које се дуго могло веровати да су ненастањени. Затим су багеровањем, које су покушали, извукли из тог подземног света велику количину чудесних животиња. Те су животиње, мислило се, биле слепе. Нашто би им било чуло вида у мраку? Очигледно, нису имале очију, нису могле, није требало да их имају. Ипак су их прегледали и установили, са запрепашћењем, да неке од њих имају очи; да их имају готово све, не рачунајући, поврх тога, још и невероватно осетљиве пипке. Још би хтели да сумњају; чуде се: чему очи, зато да ништа не виде? очи осетљиве, али осетљиве на шта?... И, гле, открију најзад да свака од тих животиња, за које су најпре сматрали да су тамне, ствара и баца испред себе и око себе своју светлост. Свака од њих осветљава, обасјава, зрачи. Кад су их, ноћу, изваћене из базена, изручили на палубу брода, ноћ је блештала. Покретна, дрхтава, разнобојна светла, покретни фарови, треперење звезда, драгог камења, чијем сјају, како кажу они који су видели, нема равна.

Венсан ућута. Седели су дуго не говорећи ништа.
— Да се вратимо, хладно ми је, — рече одједном
Лилијан.

Леди Лилијан седе до шофера, заклоњена бар мало стакленим браником. У дну отворених кола њих двојица су наставили да разговарају. Скоро цело време обеда Робер је ћутао слушајући Венсана како говори. Сада је био ред на њега.

— Рибе као што смо ми, драги мој Венсане, гину у мирним водама, — рече он прво, лупнувши пријатеља по рамену. Он је себи дозвољавао, према Венсану, извесну фамилијарност, али не би могао поднети и обратно; уосталом, Венсан није ни био томе склон. — Знате ли да налазим да сте изванредни! Какав бисте ви предавач били! Богами, требало би да оставите медицину. Не могу да вас замислим како препишете средства за чишћење и како проводите време у друштву болесника. Катедра упоредне биологије, или нешто слично, ето шта би вама требало...

— Мислио сам већ на то, — рече Венсан.

— Лилијан би могла да вам прибави то, кад би за ваша истраживања заинтересовала свог пријатеља, принца од Монака, који се, мислим, и сам тиме бави... Требало би да јој то кажем.

— Већ ми је говорила о томе.

— Онда, збиља, нема начина да вам учиним услугу? — рече он чинећи се као да му је то криво; — а ја сам управо хтео вас да замолим за услугу.

— То ће онда доћи ред на вас да ми будете обавезни. Ви мислите да имам слабо памћење.

— Шта! Ви још мислите на оних пет хиљада франака? Па ви сте ми их вратили, драги мој! Не дугујете ми ништа више... до мало пријатељства, можда. — Додао је то готово нежним гласом, спустивши руку на Венсанову мишицу. — На то пријатељство се и позивам.

— Слушам, — рече тада Венсан.

Али Пасаван сместа повиче, приписујући своје нестрпљење Венсану:

— Како вам се жури! Имамо још времена до Париза, ваљда.

Пасаван је био нарочито вешт да другоме наметне своја сопствена расположења и све оно што би више волео да порекне. Затим, правећи се да напусти тај предмет разговора, као што ловци на пастрмке, из страха да не преплаше рибе, бацају мамац веома далеко, па га неосетно приближују:

— Добро што сам се сетио, хвала вам што сте ми послали вашег брата. Бојао сам се да не заборавите.

Венсан одмахне руком. Робер настави:

— Јесте ли се видели с њим после тога? ... Нисте имали кад, а? ... Онда је чудно што ме још нисте питали за тај разговор. У ствари, вама је то свеједно. Ви се нимало не заимате за свог брата. Шта мисли Оливје, шта осећа, шта јесте и шта би хтео бити, за то се ви никада не бринете ...

— Је ли то пребацивање?

— Богами, да. Не разумем, не дозвољавам вашу апатију. Док сте били болесни, у Поу, још и хајде де; требало је да мислите само на себе; себичност је била саставни део лечења. Али сада ... Шта! уз вас је то младо устрептало биће, тај ум који се буди, пун обећања, који чека само савет, потпору ...

Заборавио је, у том тренутку, да и он има брата.

Венсан ипак није био глуп. Претераност тог напада опомињала га је да он није био баш много искрен, да је негодовање ту имало само да доведе нешто друго. Ћутао је, чекајући шта ће доћи. Али се Робер одједном заустави. Изненада је приметио, на светлости цигарете коју је пушио Венсан, неки чудан набор око његових усана, у коме је видео иронију. А он се бојао подсмеха више него ма чега на свету. Па ипак, да ли је баш то учинило да промени тон? Питам се да ли то није било, пре, изненадно осећање саучесништва између Венсана и њега ... Он, дакле настави, глумећи савршену природност, као да хоће да каже „с вама човек нема потребе да се претвара“:

— Но, добро! с младим Оливјеом сам водио веома пријатан разговор. Сасвим ми се свиђа тај дечак.

Пасаван се трудио да ухвати Венсанов поглед (ноћ није била веома мрачна), али је овај гледао право преда се.

— И ево, драги мој Молинје, у чему је мала услуга за коју сам хтео да вас замолим...

Али, и овде, он осети потребу да направи паузу и, да тако кажем, да изиђе на тренутак из улоге, као што би учинио глумац који је сигуран да држи публику, па жели да докаже себи и њој да је држи. Он се дакле наже напред, ка Лилијани, и, веома гласно, као да би да истакне поверљиву природу онога што је рекао и онога што ће касније рећи:

— Драга моја, јесте ли сигурни да не зебете? Имамо овде једно ћебе које стоји неупотребљено...

Па, и не чекајући одговор, повукавши се у дно кола, крај Венсана, настави тихим гласом:

— Ето: хтео бих овог лета да поведем са собом вашег брата. Да, кажем вам то отворено; чему околиношца, између нас? ... Немам част да ме ваши родитељи познају, и они, природно, не би пустили да Оливје пође са мном, ако ви активно не посредујете. Ви ћете без сумње наћи начина да их придобијете за мене. Претпостављам да их добро познајете и да ћете знати како треба с њима разговарати. Хоћете ли да учините то за мене?

Прическао је један тренутак, па, како је Венсан ћутао, настави:

— Слушајте, Венсане... Ја ускоро одлазим из Париза... не знам још куда. Неопходно ми је потребно да поведем једног секретара... Знате да покренем часопис. Говорио сам Оливјеу о томе. Чини ми се да он има све потребне особине... Али ја нећу да станем на себично становиште: кажем вам да ми изгледа да би се све његове особине могле овде искористити. Предложио сам му положај главног уредника... Бити главни уредник једног часописа, у његовим годинама!... Признајте да то није баш обична ствар.

— То је тако необична ствар да се бојим да то не заплаши мало моје родитеље, — рече Венсан по-

гледавши најзад према њему и чврсто га посматрајући.

— Да, биће да сте у праву. Можда би било боље да им не помињете то. Могли бисте, просто, да им истакнете корист и добит од путовања на које бих га повео, а? Ваши би родитељи требало да схвате да младић у његовим годинама треба да види света. Напоследку, ви ћете то већ удесити с њима, зар не?

Он предахну, запали још једну цигарету, па настави не променивши тон:

— А пошто ћете ви бити тако љубазни, ја ћу се потрудити да учиним нешто за вас. Мислим да вам могу омогућити да се користите неким добитима које ми нуде у једном сасвим изузетном послу... а које један мој пријатељ из једне велике банке чува само за неке привилеговане личности. Али, молим вас, нека то остане међу нама; немојте Лилијани рећи ни речи. У сваком случају, располажем само веома ограниченим бројем акција; не могу истовремено да их понудим и вама и њој... Ваших педесет хиљада франка од синоћ?...

— Већ сам их пласирао, — убаци Венсан суво, јер се сећао Лилијанине опомене.

— У реду, у реду... — прихвати одмах Робер, као да се увредио. — Не наваљујем. — Затим, као да би да каже „нећу зато бити киван на вас“: — Ако се можда предомислите, јавите ми брзо... јер сутра после пет часова биће већ касно.

Венсан се много више дивео конту де Пасавану откако га није више узимао озбиљно.

XVIII

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

2 сата — Изгубио сам кофер. Свршена ствар. Од свега што је било у њему стало ми је само до дневника. Али до њега ми је сувише много стало. У ствари, веома ме занима тај догађај. Међутим, волео бих да добијем натраг моје хартије. Ко ли ће их прочи-

тати?... Можда и преувеличавам њихов значај откако сам их изгубио. Тај дневник се завршавао мојим одласком у Енглеску. Тамо сам све прибележио у нову свеску; и њу ћу променити сад, пошто сам се вратио у Француску. Нова свеска, у коју уписујем ово, неће тако брзо напустити мој џеп. То је огледало које носим са собом. Ништа од свега што ми се догађа не добива за мене стварно постојање све док се не огледа у њему. Али, откако сам се вратио, чини ми се као да се отимам у некаквом сну. Како је тај разговор с Оливјеом био мучан! А ја сам се од њега надао толикој радости... Бар да је и он тако мало задовољан њиме као ја; тако мало задовољан тим разговором и са мношћом самим. Нисам знао ни да говорим, авај! ни да њега наведем да говори. Ах! како је тешка и најмања реч, кад уз њу пристаје читаво биће! Срце, чим се умеша, укочи и паралише мозак.

7 сати — Кофер је пронађен; или бар онај који ми га је узео. Он је Оливјеов најприснији пријатељ, и то ствара, ето, између нас мрежу чија окца могу, ако хоћу, да сузим. Опасност је у томе што ме сваки неочекивани догађај толико забави да изгубим из вида циљ који треба да постигнем.

Поново сам се видео с Лором. Моја жеља да учиним некоме услугу раздражује се чим се испречи нека тешкоћа, чим та жеља треба да устане против конвенционалног, баналног, уобичајеног.

Посета Ла Перузу. Отворила ми је госпођа Ла Перуз. Има више од две године како је нисам видео. Ипак ме је одмах препознала. (Не мислим да примају много посета.) Уосталом, и она сама се врло мало променила; али (да ли зато што сам унапред био расположен против ње) њене црте учиниле су ми се тврђе, поглед више опор, осмех лажљивији него икад.

— Бојим се да господин Ла Перуз неће бити у стању да вас прими, — рече ми одмах, очигледно желећи да ме приграби за себе; па, користећи се својом глувоћом да одговори и без мог питања:

— Та не, та не, нећете ми уопште сметати. Уђите само.

Она ме уведе у собу у којој Ла Перуз обично држи часове и чија два прозора гледају на двориште. И, чим сам био затворен у собу:

— Ја сам нарочито срећна што могу да разговарам један час насамо с вама. Стање господина Ла Перуза, за кога знам да одавно гајите верно пријатељство, много ме брине. Зар не бисте могли ви, кога он слуша, да га наговорите да се лечи? Кад му ја нешто кажем, то је као да говорим у ветар.

А затим се упустила у бесконачна оптуживања: Стари одбија да се лечи само зато да би њу мучио. Ради све што не би смео да ради, а не ради ништа што би требало. Излази по свакаком времену, а никад не пристаје да узме шал. Одбија да једе за време обеда: „Господин није гладан“, и она не зна шта да измисли да би му појачала апетит; али ноћу устаје и прави дар-мар по кухињи да би спремио себи не знам шта за јело.

Стара, сигурно, није ништа измислила. Разумео сам, из њене приче, да је само тумачење ситних недужних поступака придало њима увредљиво значење, и какву је чудовишну сенку бацала стварност на површину тог ограниченог мозга. Али зар није и старац са своје стране погрешно објашњавао све старање, сву пажњу старице која је веровала да је мученица и чији је целат он тако постао? Одустајем од тога да им судим, да их разумем; или, боље речено, као што то увек бива, уколико их боље разумем утолико мој суд о њима постаје блажи. Остаје да су ту два бића, везана једно за друго за читав живот, а наносе једно другом ужасне патње. Често сам опажао код супружника колику неподношљиву раздраженост подржава и најмања избочина на карактеру другог, зато што „заједнички живот“ чини да она стално вређа исто место. А ако је то трвење обострано, брачни живот постаје пакао.

Под периком са црним тракама, која чини још тврђим црте њеног бледог лица, са дубоким рукави-

цама без прстију из којих вире прсти кратки као канце, госпођа Ла Перуз личила је на птицу грабљивицу.

— Пребацује ми да га уходим, — наставила је она. — Њему је увек било потребно да много спава; али он се ноћу претвара да је легао да спава, а, кад поверује да сам ја заспала, онда устане; претура по старим хартијама и неки пут седи до јутра и плачући чита стара писма свога покојног брата. Још би хтео да све то подносим без речи!

Затим се жалила да је стари хтео да је дâ у дом старца; а то би за њега било утолико мучније, додала је, што је он потпуно неспособан да живи сам и да се лиши њеног старања. То је било речено самилосним тоном, који је мирисао на лицемерство.

Док је настаљљала са својим јадиковањем, врата салона тихо су се отворила иза ње и уђе Ла Перуз а да га она није ни чула. На последње речи своје жене он ме погледа иронично се смешећи и принесе руку челу, што је требало да значи да је она луда. Затим, с нестрпљењем, с грубошћу за коју га никад не бих могао сматрати кадрим и која је изгледа оправдавала старичине оптужбе (али коју је изазивао и обим гласа који је морао употребити да би га она чула):

— Хајде, госпођо! требало би да схватите да ви замарате господина вашим причањем. Мој пријатељ није дошао вас да види. Оставите нас.

Стара је онда протестовала да је наслоњача на којој седи њена и да је она неће напустити.

— У том случају, — настави Ла Перуз церећи се, — ако нам допустите, ми ћемо изићи. — Па, окренувши се мени, сасвим умекшаним тоном:

— Ходите! оставимо је.

Сметено сам покушао да је поздравим и отишао за њим у суседну собу, ону исту у којој ме је примио прошли пут.

— Срећан сам што сте могли да је чујете, — рече ми он. — Ето, тако је то по читав дан.

Он пође да затвори прозоре:

— Од те буке са улице не може човек ништа да чује. Проводим време у затварању тих прозора, а госпођа Ла Перуз опет проводи време у томе што их поново отвара. Каже да се гуши. Она увек претерује. Неће никако да разуме да је напољу топлије него унутра. Ја, међутим, имам ту један мали термометар; али кад јој га покажем, она ми каже да бројке не доказују ништа. Хоће да је у праву чак и онда кад зна да није у праву. Њена је главна брига да ми противуречи.

Учинио ми се, док је говорио, да ни он сам није баш потпуно уравнотежен. Он настави, у све већој раздражености:

— За све што у животу уради наопако, оптужује мене. Сваки њен суд је изопачен. Ево, гледајте, покушаћу да ме разумете: Ви знате да спољне слике стижу обрнуте у наш мозак, где их један живчани механизам поново обрће. Е, видите, она, госпођа Ла Перуз, нема тај живчани механизам. Код ње све остаје на трашке. Можете замислити како је то мучно.

Извесно је осећао олакшање што ми је то објаснио, и ја сам се уздржао да га не прекинем. Наставио је:

— Госпођа Ла Перуз је одувек исувише много јела. А, молим вас, она сматра да ја једем сувише. Ако ме види с парчетом чоколаде (то је моја главна храна), одмах почне да мрмља: — Стално грицкате нешто!... Она мотри на мене. Напада ме да устајем ноћу да бих кришом јео, зато што ме је једном изненадила кад сам спремао себи шољу чоколаде у кухињи... Па пита ћу? Кад је видим за столом, наспрам мене, како се баца на јела, то ми одузима сав апетит. Онда она тврди да се правим пробирач, само из потребе да је мучим.

Он начини паузу, и, у некој врсти лирског заноса:

— Обузима ме дивљење према пребацивањима која ми чини!... Тако, кад добије болове од ишијаса, ја је жалим. Онда ме она прекине, слегне раменима: „Немојте се претварати да имате срца.“ И све што ја учиним или кажем, све је то зато да је мучим.

Били смо сели, али он је устајао, па одмах по-ново седао, обузет неким болесним немиром:

— Замислите само, у свакој од ових соба има ствари које су њене и ствари које су моје! Видели сте је малопре с њеном наслоњачом. Кад служавка спрема, она јој каже: „Не, то је господиново, не дирајте.“ А кад сам, пре неки дан, случајно, ставио неке укоричене ноте на један њен сточић, госпођа их је треснула на земљу. Крајеви су се сломили... Ох! то неће моћи дуго да потраје... Него, чујте...

Ухватио ме је за мишицу, и, спутивши глас:

— Предузео сам потребне мере. Она ми непрестано прети, „ако тако наставим“, да ће потражити прибежишта у неком дому стараца. Ставио сам на страну извесну своту која би требало да буде довољна да се плати њено издржавање у дому Сент-Перин; кажу да је то најбоље што постоји. Оно неколико часова које дајем не доноси ми више скоро ништа. Кроз неко време моја ће се средства исцрпсти. Бићу присиљен да начнем ту своту, а ја то нећу. Онда сам одлучио... То ће бити кроз нешто више од три месеца. Да, одредио сам дан. Кад бисте знали какво олакшање осећам кад помислим да ме сада сваки сат приближава том дану.

Нагнуо се био к мени. Сада се још више нагнуо:

— Исто сам тако оставио на страну неке хартије од вредности. О! то није богзна шта; али нисам могао више. Госпођа Ла Перуз то не зна. Налазе се у мом писаћем столу, у коверту са вашим именом, а у њему су и потребна упутства. Могу ли рачунати на вас да ћете ми помоћи? Ја се у послове ништа не разумем, али сам разговарао с једним бележником, који ми је рекао да ће рента моћи бити уручивана мом унуку до његова пунолетства, а да ће онда он ући у посед самих хартија. Мислио сам да не бих тражио сувише од вашег пријатељства кад бих вас замолио да се побринете да се то изврши. Тако сам неповерљив према бележницима!... Па чак, ако хоћете да ме умирите, пристаћете да одмах узмете тај коверат... Хоћете, зар не? Идем да га потражимо.

Изишао је каскајући по обичају, и вратио се с великим ковертом у руци.

— Извинићете ме што сам га запечатио. То је због форме. Узмите га.

Бацих поглед на коверат и прочитах испод свог имена, исписано калиграфским словима: „Отворити после моје смрти“.

— Метните га брзо у џеп, да знам да је на сигурном месту. Хвала... Ах! тако сам вас чекао!...

Често сам осећао да у једном тако свечаном тренутку свако људско осећање може, у мени, да уступи место готово мистичном трансу, некој врсти заноса, који уздиже моје биће; или тачније: ослобађа га његових себичних веза, у неку руку га лишава власти над самим собом и деперсонализује. Онај који то није осетио свакако не би могао да ме разуме. Али сам осећао да Ла Перуз разуме то. Свака би изјава с моје стране била излишна, чинила би ми се неприлична, и ја се задовољих да снажно стегнем руку коју је он оставио у мојој. Очи су му блистале чудним сјајем. У другој руци, оној којом је пре тога држао коверат, држао је сада другу једну хартију:

— Написао сам овде његову адресу. Јер сада знам где се налази. „Сас-Фе“. Знате ли где је то? У Швајцарској. Тражио сам на мапи, али нисам могао да нађем.

— Да, — рекох. — То је једно мало село близу Матерхорна.

— Је ли то много далеко?

— Не толико да не бих могао, можда, отићи тамо.

— Шта! ви бисте то учинили?... Ох! како сте ви добри, — рече он. — Ја сам сувише стар за то. А онда, и не могу, због његове мајке... Ипак, чини ми се да бих... — Оклевао је, тражећи реч; па настави: — да бих лакше отишао кад бих га само могао видети.

— Јадни мој пријатељу... Све што је људски могуће учинити да бих вам га довео, ја ћу учинити. Видећете малог Бориса, обећавам вам.

— Хвала... Хвала...

Он ме грчевито стеже у наручје.

— Али обећајте ми да нећете више мислити на...

— О! то је друга ствар, — рече он нагло ме прекидајући. Затим сместа, као да би да ме спречи да наваљујем, скрећући моју пажњу:

— Замислите, недавно је мајци једне моје ученице пало на памет да ме поведе у позориште! Отприлике пре месец дана. Били смо на једном матинеу у Француској комедији. Има већ више од двадесет година како нисам ступио ногом у позоришну дворану. Играли су Ернанија, од Виктора Игоа. Знате тај комад? Изгледа да су врло добро играли. Сви су били усхићени. А ја, ја сам се неисказано мучио. Да ме учтивост није задржавала, не бих никад могао остати... Били смо у једној ложи. Моји пријатељи су настојавали да ме умире. Ох! како се може? Како се може?

Не схватајући најпре добро шта га је то љутило, упитах:

— Јесу ли вам глумци били одвратни?

— Свакако. Али како се усуђују да такве гадости прикажу на сцени?... И публика је аплаудирала! А било је и деце у дворани, деце коју су родитељи довели, мада су познавали комад... То је ужасно. И то у позоришту које држава субвенционире!

Огорчење тог дивног човека ме је забављало. Сада сам се скоро смејао. Бунио сам се да нема драмске уметности без сликања страсти. Он се, опет, бунио да је сликање страсти послужило као кобно незгодан пример. Дискусија се наставила тако још неко време; и, како сам ја упоредио онда тај елеменат патетике с помамним наступом лимених инструмената у оркестру:

— На пример, као упад тромбона, коме сте се толико дивили у оној Бетовеновој симфонији...

— Па ја се уопште не дивим том упаду тромбона, — повиче он с необичном жестином. — Зашто хоћете да се дивим оном што ме узнемирује?

Дрхтао је целим телом. Призвук гнева, готово непријатељства, у његовом гласу изненадио ме је и

изгледа изненадио и њега самог, јер настави мирним гласом:

— Јесте ли приметили да је сав напор савремене музике управљен томе да се учине подношљивим, чак и пријатним, извесни акорди које смо некада сматрали дискордантним?

— Управо тако, — одвратих; — све треба на крају да се врати, да се сведе на хармонију.

— Хармонија! — понови он слежући раменима. — Ја у њој видим само навикавање на зло, на грех. Осетљивост се отупљује, чистота замагљује, реаговање постаје мање живо; подноси се, прима...

— Кад бисмо вас слушали, не бисмо више смели ни децу од сисе одбијати.

Али он је настављао не слушајући ме:

— Кад бисмо могли да повратимо непомирљивост младости, највише би нас разгневило оно што смо постали.

Било је сувише касно да бисмо се упустили у телеолошку дискусију. Покушах да га вратим у његов домен:

— Не бисте ваљда ипак желели да ограничите музику само на изражавање спокојства? У том случају довољан би био један једини акорд: један савршен, непрекидан акорд.

Он ме узе за обе руке, и, као у заносу, с погледом пуним обожавања, понови више пута:

— Непрекидан, савршен акорд; да, тако је: непрекидан, савршен акорд... Али читав наш свет испуњен је нескладом, — додаде он тужно.

Опростих се с њим. Он ме испрати до врата, и, загрљивши ме, прошапта још:

— Ах! колико мора да се чека на разрешење акорда!

ДРУГИ ДЕО

САС-ФЕ

I

БЕРНАР ОЛИВЈЕУ:

Понедељак

Драги, стари пријатељу,

Да ти прво кажем да сам одустао од матуре. Без сумње си схватио то кад ме тамо ниси видео. Полагаћу октобра. Пружила ми се јединствена прилика да пођем на путовање. Одмах сам се одлучио, и не кајем се. Требало је да се сместа решим; нисам имао времена да размишљам, па чак ни да ти кажем збогом. Кад је реч о теби, наложено ми је да ти изразим жаљење мога сапутника што је отпутовао а да се није видео с тобом. Јер, знаш ли ко ме је повео? Ти већ погађаш... Едуар, твој славни ујак, кога сам исте вечери кад је допутовао у Париз срео у доста изванредним и сензационалним околностима, о којима ћу ти касније причати. Али све је изванредно у овој пустоловини, и кад год размишљам о њој, врти ми се у глави. Још и данас не могу да верује да ти то збиља ја пишем, да сам овде, у Швајцарској, с Едуаром, и... Но, морам ти рећи све, али свакако поцепај ово писмо и задржи све ово за себе.

Замисли, она сирота жена коју је напустио твој брат Венсан, она коју си чуо како плаче једне ноћи пред твојим вратима (а ти си био збиља будала што јој ниси отворио, дозволи ми да ти кажем), јесте једна добра Едуарова пријатељица, Веделова рођена

ћерка, сестра твог пријатеља Армана. Не би требало да ти пишем све то, јер се тиче части једне жене, али цркао бих кад не бих никоме испричао... Још једном: задржи то за себе. Знаш већ да се тек била удала; знаш можда да се, кратко време после удаје, разболела, и да је отишла на Југ да се лечи. Тамо се упознала с Венсаном, у Поу. Можда и то знаш. Али оно што не знаш, то је да је тај сусрет имао последица. Да, стари мој пријатељу! Онај проклети неспретњаковић, твој брат, направио јој је дете. Вратила се трудна у Париз, где се више није усудила да се појави пред својим родитељима; још мање се усуђивала да се врати на брачно огњиште. Твој брат ју је међутим оставио, знаш под каквим околностима. Поштедећу те коментара, али могу ти рећи да Лора Дувје није рекла ни једну реч пребацивања или злопамћења против њега. Напротив, она је измишљала све што може да би оправдала његово понашање. Укратко, то је врло исправна жена, дивна природа. А исто тако је красив човек и Едуар. Како више није знала шта да учини, ни куда да пође, он јој је предложио да је поведе у Швајцарску; а истовремено је мени предложио да их пратим, јер би му било неугодно да путује насамо с њом, будући да он гаји према њој само пријатељска осећања. И тако пођосмо сви троје. То је било одлучено за тили час. Имали смо таман толико времена да се спакујемо и да се ја снабдем оделом (јер знаш да сам напустио кућу без ичега). Не можеш ни замислити како је Едуар био љубазан том приликом; и, штавише, стално ми је понављао да то ја њему чиним услугу. Да, драги мој, ниси ме слагао: твој ујак је сјајан тип.

Путовање је било доста мучно, јер је Лора била веома уморна, а њено стање (она улази у трећи месец трудноће) изискивало је много обзира; а и зато што је доста тежак прилаз овом месту у које смо се ршили да дођемо (из разлога које бих ти морао сувише надугачко објашњавати). Лора је, уосталом, често компликовала ствари одбијајући да буде предострожна; морали смо је присиљавати; стално је понављала да би некаква несрећа била оно што би јој

се као најсрећније могло догодити. Можеш мислити како смо били нежни и пажљиви према њој. Ах! пријатељу мој, како је то дивна жена! Не осећам се више исти онај који сам био пре но што сам је упознао, и сада постоје мисли које се више не усуђујем да изразим, осећања која обуздавам, јер бих се стидео што је нисам достојан. Да, збиља, крај ње је човек као принуђен да мисли племенито. Али то нимало не смета да разговор између нас троје буде сасвим слободан, јер Лора није никаква светица — и ми разговарамо о свему. Али те уверавам да, пред њом, има много ствари за које више немам нимало воље да им се подсмевам и које ми данас изгледају врло озбиљне.

Помислићеш да сам заљубљен у њу. Па добро! драги мој, нећеш се преварити. То је лудо, зар не? Можеш ли да представиш себи да сам се заљубио у једну трудну жену, коју, природно, поштујем, и коју се не бих усудио ни да додирнем? Видиш да не постајем развратник...

Кад смо стигли у Сас-Фе, после безброј тешкоћа (узели смо једну носиљку за Лору, јер кола не долазе догде), у хотелу смо могли да добијемо само две собе, једну велику, са два кревета, и једну малу, за коју смо се споразумели пред гостионичарем да њу је тобоже ја узети — пошто смо Лору, да бисмо сакрили њен идентитет, представили као Едуарову жену. Али сваке ноћи она заузме малу собу, а ја одлазим код Едуара, у његову. Свако јутро се опет пресељавамо, да бисмо обманули послугу. На срећу, те две собе су спојене, што упрошћава ствар.

Ево већ шест дана како смо овде. Нисам ти раније писао јер сам испрва био исувише пометен, па је требало да се средим. Тек почињем да се сналазим.

Ишли смо већ, Едуар и ја, на неколико малих, врло забавних излета у планине. Али, право да ти кажем, овај крај ми се не допада баш много; ни Едуару исто тако. Он сматра овај предео „декламаторским“. Баш је тако.

Оно што је најбоље овде, то је ваздух који уди-
шемо, тај нетакнути ваздух који чисти плућа. А
онда, нећемо да оставимо Лору сувише дуго саму, јер
не треба да ти кажем да она не може да иде с нама.
Друштво у хотелу је доста забавно. Има људи свих
народности. Нарочито се дружимо с једном доктор-
ком, Пољкињом, која овде проводи годишњи одмор
са својом ћерком и једним дечком који јој је по-
верен. Баш смо зато и дошли овамо да нађемо тог
дечка. Он има некакву живчану болест, коју док-
торка лечи на један сасвим нов начин. Али оно што
понајвише чини добро маломе, који је богами веома
симпатичан, то је што је лудо заљубљен у доктор-
кину ћерку, неколико година старију од њега, а која
је збиља најлепше створење које сам у животу ви-
део. Стално су заједно, од јутра до вечери. Тако су
златни њих двоје заједно да нико и не помишља да
им се смеје.

Радио нисам много нити сам отворио коју књигу
откако сам отпутовао. Али сам много размишљао.
Чудесно је занимљиво разговарати с Едуаром. Он не
разговара много са мном непосредно, мада ме тобож
држи као секретара, али га слушам како разговара
с другима, нарочито с Лором, којој воли да прича о
својим замислима. Не можеш ни замислити колико
ми је то корисно. Има дана када помишљам да би
требало да бележим то, али мислим да ћу све за-
памтити. Има дана кад силно зажелим да си ту; го-
ворим себи да би ти требало да будеш овде; али не
могу да жалим ово што преживљујем, нити да за-
желим да се ма шта у овоме промени. Реци бар себи
да ја не заборављам да захваљујући теби познајем
Едуара и да теби дугујем своју срећу. Кад ме будеш
видео, верујем да ћеш наћи да сам се променио, али
ја остајем, нимало мање већ још више него икад
твој пријатељ.

Среда

P. S. — Овог часа смо се вратили с једног огром-
ног излета. Пењање на Алален — водичи повезани
с нама ужетом, глечери, провалије, усови итд....

Спавали смо у неком склоништу усред снегова, у гомили с осталим излетницима; није потребно да ти кажем да целу ноћ нисмо ока склопили. Сутрадан, полазак пре зоре... Ех! драги мој, нећу више ништа рђаво говорити о Швајцарској: кад се стигне горе, кад се изгуби из вида све оно што је неговано, сва вегетација, све што подсећа на грамзивост и глупост људи, човека обузме жеља да пева, да се смеје, да плаче, да полети, да зарони главу усред неба или да се баци на колена. Грли те

Бернар

Бернар је био исувише спонтан, одвише чист, одвише је слабо познавао Оливјеа да би могао и наслутити какав ће талас ружних осећања изазвати у њему то писмо; неку врсту плиме у којој су се мешали јед, очајање и бес. Осећао се истиснут истовремено и из Бернаровог и из Едуаровог срца. Пријатељство између та два пријатеља искључивало је његово. Нарочито га је у Бернаровом писму мучила једна реченица коју Бернар никада не би написао да је могао предосетити све што је Оливје у њој могао видети: „У истој соби“, понављао је он у себи — и одвратна змија љубоморе одвијала се и увијала у његовом срцу. „Спавају у истој соби!...“ Шта све није одмах замишљао? Глава му је била пуна нечистих привиђења, која чак није ни покушавао да одагна. Није био посебно љубоморан ни на Едуара ни на Бернара; већ на обојицу. Замишљао их је изменично једнога па другога, или истовремено, и завидео је обојици. Примео је писмо у подне. „А, тако...“ — понављао је у себи читаво после подне. Те ноћи, демони пакла уђоше у њега. Сутрадан ујутро он одјуре Роберу. Конт де Пасаван га је очекивао.

II

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

Није ми задао муке да пронађем малог Бориса. Сутрадан по нашем доласку изишао је на терасу

хотела и стао разгледати планине кроз доглед причвршћен на један стуб и стављен на располагање посетиоцима. Одмах сам га препознао. Једна девојчица, мало већа од Бориса, дошла је ускоро за њим. Седео сам сасвим близу, у салону чија су врата била отворена, и нисам пропустио ни једну реч њиховог разговора. Имао сам јаку жељу да поразговарам с њим, али сам помислио да би било паметније да најпре ступим у везу са мајком мале девојчице, једном докторком, Пољкињом, којој је мали Борис био поверен и која га будним оком надзире. Мала Броња је дивна; мора да јој је петнаест година. Густу плаву косу носи уплетену у курјукe, који јој допиру до појаса; њен поглед и звук њеног гласа су више анђeosки него људски. Бележим разговор двоје деце:

— Борисе, мама би више волела да не дирамо доглед. Хоћеш ли да се прошетамо?

— Да, хоћу. Не, нећу.

Обе противречне реченице биле су изговорене у једном даху. Броња се задржа само на другој, и настави:

— Зашто?

— Сувише је топло, сувише је хладно. (Оставио је био доглед.)

— Хајде, Борисе, буди добар. Знаш да би мами чинило задовољство да се пропистамо заједно. Где си оставио шенир.

— Виброскоменопатоф. Блаф блаф.

— Шта то значи?

— Ништа.

— Па зашто онда говориш то?

— Да ти не би разумела.

— Ако то не значи ништа, свеједно ми је што не разумем.

— Али кад би то нешто значило, ти ипак не би разумела.

— Човек говори зато да би га други разумели.

— Хоћеш ли да се играмо тако да правимо речи које ћемо само нас двоје разумети?

— Труди се прво да добро говориш француски.

— Моја мама говори француски, енглески, римски, руски, турски, пољски, италоскопски, шпански, перикански и ксикситу.

Све је то било речено врло брзо, у некој лирској поамаи.

Броња се стаде смејати.

— Борисе, зашто ти стално причаш оно што није истина?

— Зашто ти никада не верујеш у оно што ти ја причам?

— Верујем што ми кажеш, кад је истина.

— Како ти знаш када је истина? Ја сам ти ономад збиља веровао кад си ми говорила о анђелима. Кажи, Броња: верујеш ли ти да бих их и ја видео, кад бих се јако молио?

— Можда ћеш их видети ако се одвикнеш да лажеш и ако бог хтедне да ти их покаже; али бог ти их неће показати ако му се молиш само зато да би их видео. Има много веома лепих ствари које бисмо видели кад бисмо били мање неваљали.

— Броња, ти ниси неваљала, зато ти и можеш да видиш анђеле. Ја ћу увек бити неваљаца.

— Зашто не настојим да више не будеш такав? Хоћеш ли да одемо заједно до (ту је означила неко место које нисам познавао) и тамо ћемо се обоје молити богу и светој деви да ти помогну да не будеш више неваљао.

— Да. Не. Слушај: узећемо један штап; ти ћеш ухватити један крај, а ја други. Ја ћу затворити очи и обећавам да их нећу отворати док не будемо стигли тамо.

Они се мало удаљише, и, док су силазили степеницама терасе, чух још Бориса како рече:

— Да, не, не тај крај. Чекај да га убришем.

— Зашто?

— Ја сам га додирнуо.

Госпођа Софрониска ми је пришла кам сам завршавао доручак и када сам управо тражио начина да јој приступим. Био сам изненађен када сам видео

да у руци држи моју најновију књигу. Упитала ме је, смешећи се најљубазнијим осмехом, да ли заиста има задовољство да говори са писцем; затим се упустила у дуго оцењивање моје књиге. Њен суд, похвале и замерке, изгледали су ми паметнији од оних које обично чујем, мада је њено становиште све више него књижевно. Рекла ми је да се занима готово искључиво за питања психологије и за оно што може да баца нову светлост на људску душу. Али колико су ретки, додала је, песници, драматичари или романо-сијери који умеју да се не задовоље готовом психологијом (једином, рекох јој, која може да задовољи читаоце).

Малог Бориса јој је поверила преко распуста његова мати. Чувао сам се да јој не дам да наслути разлоге због којих се занимам за њега. — Врло је нежан, — рекла ми је гђа Софрониска. — Друштво његове мајке није добро за њега. Она је говорила о томе да дође с нама у Сас-Фе. Али ја сам пристала да се позабавим дететом само ако га она потпуно препусти мом старању; у противном, не бих могла да одговарам за лечење. Помислите, господине, — наставила је, — она држи малог у стању непрестане егзалтације, која помаже у њему избијање његових живчаних поремећаја. После мужевљеве смрти, она је морала да зарађује. Била је пијанисткиња, и морам рећи: неупоредив репродуктивни уметник; али њено сувише прсфињено свирање није се могло допасти широкој публици. Одлучила је да пева на концертима, у локалима, да се попне на даске. Водила је Бориса у своју ложу. Ја мислим да је вештачка атмосфера позоришта много допринела да дете постане неуравнотежено. Мати га јако воли, али, истину да кажемо, било би пожељно да не живи више с њом.

— А шта му је заправо? — упитао сам ја.

Она се засмеја:

— Хоћете ли да знате име болести? Ах! много бисте знали кад бих вам рекла неки леп учен назив.

— Реците ми просто од чега пати.

— Он пати од мноштва малих сметњи, тикова, манија, због којих се каже да је то једно нервозно

дете, и то се обично лечи одмором, чистим ваздухом и хигијеном. Сигурно је да снажан организам не би тим сметњама дозволио да настану. Али, ако их слабост и потпомаже, она их заправо не проузрокује. Верујем да им се увек може открити порекло у неком раном душевном потресу од некаквог догађаја који је потребно открити. Чим постане свестан тог узрока, болесник је упола излечен. Али тај узрок најчешће измиче његовом сећању: рекло би се да се крије у тами болести. Иза тога заклона ја га тражим, да бих га изнела на светло, хоћу да кажем у поље вида. Ја верујем да јасан поглед може да очисти свест, као што зрак светлости разбистри загађену воду.

Испричав Софрониској разговор који сам чуо претходног дана и по коме ми се чинило да је Борис још далеко од тога да буде излечен.

— То је зато што сам и ја још далеко од тога да знам о Борисовој прошлости све оно што би требало да знам. Нисам тако давно почела лечење.

— У чему се оно састоји?

— Ох! просто у томе што га пуштам да говори. Свакога дана проведем крај њега један или два сата. Испитујем га, али врло мало. Важно је да стекнем његово поверење. Већ знам много шта. Али мали се још опире, стиди се; кад бих сувише брзо и сувише јако наваљивала, кад бих хтела да изнудим његово исповедање, радила бих баш на штету онога што желим постићи: потпуно препуштање. Он би се опирао. Све док не успем да савладам његову уздржаност, његов стид...

Инквизиција о којој ми је говорила изгледала ми је толико насилничка да сам се једва уздржао да не протестујем. Али радозналост је у мени победила.

— Треба ли то да значи да ви очекујете од тог малишана неко срамотно откриће?

Сад је она протестовала.

— Срамотно? То је исто толико срамота као кад човек допусти да га аускултирамо. Мени је потребно да сазнам све, а нарочито оно што се најбрижљивије крије. Треба да приволим Бориса на потпуно признање; пре тога нећу га моћи излечити.

— Ви, дакле, сумњате да он има нешто да вам призна? Али, извините, да ли сте сигурни да му ви не сугеришете оно што бисте хтели да призна?

— Помисао на то не сме ме напуштати, и она ме упућује на толику спорост. Виђала сам неспретне истражне судије који, и нехотице, дошапну детету сасвим измишљено сведочење, а дете, под притиском саслушања, лаже с потпуном вером у оно што говори и поверује у замишљена недела. Моја је улога у томе да чекам и, нарочито, да ништа не сугеришем. За то је потребно изванредно стрпљење.

— Мислим да метод овде вреди колико у другим случајевима оператор.

— Нисам се усудила да кажем то. Уверавам вас да се после неког времена праксе постиже изванредна вештина, нека врста мађијског погађања, интуиције ако хоћете. Наравно, неки пут човек може да скрене на погрешан пут; главно је да се не упокисти. Ето: знате ли како почињу сви наши разговори? Борис почиње тиме што ми прича шта је ноћу сањао.

— А ко вам каже да не измишља?

— А и да измишља? ... Свако измишљање болесне маште открива нам нешто.

Она заћута неколико тренутака, па:

— Измишљање, болесна машта... Не, није то. Речи нас варају. Борис преда мном сања наглас. Он пристаје да сваког јутра остане један сат у стању полусна, у коме слике које нам се јављају измичу контроли разума. Оне се гомилају и удружују, али не више по обичној логици, већ према непредвиђеним сродностима; штавише, оне одговарају тајанственим унутрашњим потребама, баш онима које је потребно открити; и то дечје бунцање открива ми много више него и најмудрија анализа најсавеснијег пацијента. Многе ствари промакну разуму, и онај који у разумевању живота примењује само разум сличан је ономе који би намеравао да пламен ухвати машицама. Он држи пред собом само парче угљенисаног дрвета, које сместа престаје да гори.

Она се поново заустави и поче прелиставати моју књигу.

— Како ви слабо залазите у људску душу, — узвикну она, па додаде нагло, смејући се: — О! ја не говорим нарочито о вама. Кад кажем: ви, мислим: романсијери. Већина ваших личности изгледа као да је подигнута на кољу; немају ни темеља ни подрума. Верујем заиста да се код песника налази више истине. Све што сама памет створи лажно је. Али ја ту говорим о стварима које ме се не тичу... Знате ли шта ме збуњује код Бориса? Што ми се чини да је веома чедан.

— Зашто кажете да вас то збуњује?

— Зато што не знам где да онда тражим извор болести. У девет случајева од десет налазимо у пореклу сличних поремећаја неку велику срамотну тајну.

— Њу налазимо у свакоме од нас, можда, — рекох ја; — али нас она не чини све болеснима, богу хвала.

У том тренутку гђа Софрониска устаде. Опaziла је кроз прозор Броњу где пролази.

— Ево, — рече она показујући ми је; — ево правог Борисовог лекара. Она ме тражи; треба да вас оставим, али видећемо се опет, зар не?

Разумем уосталом шта Софрониска замера роману да јој не пружа; али она не може да сагледа у томе извесне уметничке разлоге, извесне више разлоге, који чине да мислим да се не може од доброг натуралисте направити добар романсијер.

Представио сам Лору гђи Софрониској. Изгледа да се оне разумеју, и ја сам срећан. Мање ме гризе савест да се издвојим, кад знам да ћаскају заједно. Жао ми је што Бернар не може да нађе овде ниједног друга својих година; али спремање за испит одузима му бар са своје стране неколико часова дневно. Могу опет да се вратим свом роману.

Ма како у првом тренутку изгледало, и мада је сваки са своје стране доприносио колико је могао, између ујка-Едуара и Бернара све је ишло само упола добро. Ни Лора се није осећала задовољном. А и како би могла бити? Околности су је присиле да узме на себе улогу за коју није била рођена; сметала јој је њена честитост. Као она умиљата и покорна створења која постају најоданије супруге, и она је имала потребу за пристојним околностима да би у њима нашла ослонаца, и осећала је да јој недостаје снаге отако је била избачена из тог оквира. Њен положај у односу на Едуара чинио јој се из дана у дан све мање исправан. Оно што ју је највише мучило и што јој је, чим би се замислила о томе, постајало неподношљиво, било је што живи о трошку тог заштитника, или, боље речено: што му не даје ништа у замену за то; или, још тачније: што Едуар не тражи ништа у замену за то, док се она осећа спремно да му да све. „Добročинства су“, каже Тацит, по Монтењу, „пријатна све дотле док можемо да се одужимо за њих“. То без сумње важи само за племените душе, а Лора је свакако била једна од таквих. Хтела је да даје, а она је без престанка примала, и то ју је раздраживало против Едуара. Штавише, кад би се сетила прошлости, изгледало јој је да ју је Едуар преварио тиме што је у њој пробудио љубав за коју је осећала да је још жива, па се онда уклонио испред те љубави и оставио је залудну. Није ли то био потајни узрок њеним грешкама, њеној удаји за Дувјеа, са којом се помирила, до које ју је Едуар довео; па после узрок њеном препуштању, одмах затим, навали пролећа? Јер, морала је себи признати да је у Венсановом загрљају још увек тражила Едуара. И, не могући објаснити себи ту његову хладноћу, она је себе чинила одговорном, уверавајући се да ју је могла победити, да је само била лепша или смелија; и, пошто није успевала да га мрзи, сама се оптуживала и потцењивала, одрицала себи сваку вредност и од-

бацивала сваки разлог да живи, и порицала себи сваку врлину.

Додајмо још да је тај логорски живот, наметнут распоредом соба, који је могао изгледати врло забаван њеним друговима, вређао њену стидљивост. А она није видела излаза из те ситуације, која се међутим тешко могла издржати.

Лора је црпла помало утехе и радости само у томе да измишља према Бернару стално нове дужности заштитнице или старије сестре. Била је осетљива на поштовање које јој је указивао тај младић пун љупкости; обожавање коме је она била предмет задржавало ју је на падини презирања саме себе, гађења, које може навести на очајничке кораке и најнеодлучнија створења. Свакога јутра, кад га излет у планине не би одвукао пре зоре (а волео је да устаје рано), Бернар је проводио два пуна сата крај ње, читајући енглески. Испит који је требало да полаже у октобру био је згодан изговор.

Није се заиста могло рећи да су му дужности секретара одузимале много времена. Оне су биле неодређене. Кад их се примио, Бернар је већ замишљао себе како седи за писаћим столом, пише по Едуаровом диктату, преписује рукописе. Едуар није ништа диктирао. Рукописи, ако их је уопште и било, остали су затворени у коферу. Бернар је у свако доба дана био слободан, али како је само од Едуара зависило да боље искористи ревност која је чекала да се запосли, њему није много брига задавало што седи беспослен и што не привређује ништа за тај прилично удобан живот какав је проводио захваљујући Едуаровој дарежљивости. Сасвим се био решио да не допусти да се узнемирава због било каквих обзира. Веровао је, не усуђујем се да кажем у провиђење, али бар у своју звезду, и у то да му припада извесна срећа, баш као и плућима ваздух који удишу; Едуар је имао да је удели у истом својству у коме проповедник, према Босијеу, дели божанску мудрост. Сем тога, Бернар је садашњи начин живота сматрао привременим, мислећи уистину да ће се моћи одужити једног дана, и то чим буде уновчио блага чије је

изобиље одмеравао у свом срцу. Оно што га је љутило било је пре то што се Едуар није користио извесним способностима које је Бернар у себи осећао, а није их налазио у њему. „Не уме да ме искористи“, мислио је Бернар, па би прогутао своје самољубље и одмах мудро додао: „Шта могу.“

Али откуда је онда могла произићи нелагодност између Едуара и Бернара? Изгледа ми да Бернар спада у ону врсту људи који налазе самопоуздања у противљењу. Није могао поднети да Едуар има утицаја на њега, и, да не би попустио том утицају, он се опирао. Едуар, који није ни помишљао да га потчини, час се љутио, а час жалостио што је овај тако јогунаст, увек готов да се брани или бар да се заштити. Напослетку је посумњао није ли погрешно што је повео са собом та два створења која је здружио само зато, изгледало је, да би их ујединио против себе. Неспособан да прозре скривена Лорина осећања, протумачио је њену повученост и ћутљивост као хладноћу. Да је разумео њено држање, њему би било непријатно, и Лора је то схватила; зато је њена презрена љубав употребила сву своју снагу само да се сакрије и да ћути.

За време чаја окупили би се обично сви троје у великој соби. Догађало се често да им се, на њихов позив, придружи и гђа Софрониска, нарочито у дане када би Борис и Броња отишли у шетњу. Давала им је велику слободу и поред тога што су били врло млади. Имала је потпуно поверење у Броњу, знала је да је врло смотрена, нарочито кад је с Борисом, који се показивао особито послушан према њој. Околина је била безбедна, те није, зацело, долазило у обзир да се усуде да пођу у планину нити да се пентрају по стењу у близини хотела. Једнога дана, кад је деци било дозвољено да оду до подножја глечера, под условом да се никако не удаљују од пута, гђа Софрониска, позвана на чај и охрабрена од Бернара и Лоре, осмели се да замоли Едуара да им говори о свом будућем роману, ако му то само не би било непријатно.

— Не, није, али не могу да вам га испричам.

Изгледало је ипак да се готово наљутио кад га је Лора запитала (очигледно неспретно питање) „на шта ће личити та књига“.

— Ни на шта, — узвикнуо је; па сместа, и као да је само чекао тај изазов: — Зашто да поново радим оно што су други већ урадили, или што сам ја сам већ урадио, или што би други могли урадити?

Тек што је изговорио те речи, Едуар осети њихову неприличност, претераност и бесмисленост. Чиниле су му се бар неприличне и бесмислене, или се бојао да се Бернару не учине такве.

Едуар је био веома осетљив. Чим би ко повео разговор о његовом раду, а нарочито чим би га натерали да сам о њему говори, рекло би се као да је изгубио главу.

Он је савршено презирао уобичајену сујету писца; савладавао је што је боље могао своју сопствену; али је радо тражио окрепљење својој скромности у туђем поштовању. Кад би то поштовање изостало, скромност би банкротирала. Бернарово уважавање било му је крајње важно. Да ли је Едуар, чим би се нашао пред Бернаром, пуштао свога пегаза да поиграва зато да би стекао то уважавање? То је био најбољи начин да га изгуби. Едуар је то добро осећао, говорио је то себи и понављао, али, упркос свим одлукама, чим би се нашао пред Бернаром, поступао је сасвим друкчије него што је хтео, и говорио је на начин који је одмах и сам сматрао бесмисленим (а који је такав уистину и био). По чему би се могло помислити да га он воли?... То не, то не верујем. Као и много љубави, тако је и мало сујете довољно да нас наведе да се ачимо.

— Да ли се роман увек, — говорио је Едуар, — тако страшљиво држао грчевито стварности зато што је од свих књижевних родова остао најслободнији, највише *lawless*..., је ли то зато, баш из страха од те слободе (јер уметници који највише уздишу за слободом често су сасвим луди чим је добију)? И ја не говорим само о француском роману. Као и енглески, и руски роман, ма колико да је ослобођен стеге, потчињава се тежњи да личи на стварност. Једино

у чему он види свој напредак јесте у томе да се још више приближи природности. Роман никада није знао за оно „страшно распадање контура“ о коме говори Ниче, и оно намерно удаљавање од живота, што је омогућило стил, у делима грчких драматичара, на пример, или у француским трагедијама XVII века. Знате ли ишта савршеније и дубље људско од тих дела? Али то је управо само дубоко људско; оно не тежи да изгледа такво, или да бар изгледа стварно. То остаје уметничко дело.

Едуар је био устао, и, из страха да не изгледа као да држи предавање, док је говорио, сипао је чај, ишао горе-доле, затим цедио лимун у шољу, али је ипак настављао:

— Зато што је Балзак био геније и зато што сваки геније изгледа као да доноси својој уметности коначно и искључиво решење, закључило се да је својство романа да „конкурише личним подацима“. Балзак је створио своје дело, али никада није замишљао да састави законик романа. Његов чланак о Стендалу то добро показује. Да конкурише личним подацима! Као да већ нема довољно мајмуна и гејака на свету! Шта ме се тичу лични подаци! Податак сам ја, уметник; лично или не, моје дело не жели никоме да конкурише.

Едуар је падао у ватру, можда помало и извештачено. Он седе. Чинио се да уопште не гледа Бернара, али њега ради је говорио. Да је био сам с њим, не би умео рећи ништа. Био је захвалан тим двема женама што га подстичу.

— Неки пут ми се чини да се ничему у књижевности не дивим толико као, на пример, код Расина, расправљању између Митридата и његових синова; ту се савршено осећа да никада није могао један отац са синовима тако разговарати, па ипак (а требало би да кажем: утолико више) сви очеви и сви синови могу у њима да се препознају. Локализујући и одређујући, ограничавамо. Психолошка истина може да буде само појединачна, додуше, али уметност може да буде само општа. У томе и јест: цео проблем: изразити

опште путем појединачног; учинити да се кроз појединачно испољи опште. Дозвољавате ли да запалим лулу?

— Изволите само, изволите само, — рече Софрониска.

— И тако, хтео бих роман који би био у исти мах и толико истинит и тако удаљен од стварности, исто толико посебан колико и уопштен истовремено, исто тако људски и исто тако фиктиван као Аталија, или Тартиф, или Сина.

— А... сиже тог романа?

— Нема га, — одврати нагло Едуар; — и то је можда најчудније у њему. Мој роман нема сижеа. Да, знам, изгледа глупо то што говорим. Рецимо, ако вам се тако више свиђа, да неће имати један сиже... „Пресек живота“, говорила је натуралистичка школа. Велика мана те школе била је што је правила пресек увек у истом правцу; у правцу времена, у дужину. А зашто не у ширину? или у дубину? Што се мене тиче, ја не бих уопште желео да пресецам. Разумејте ме: хтео бих да све уђе у тај роман. Да се његова суштина не пресеца маказама, ни овде ни тамо. Већ више од годину дана откако радим на њему не догађа ми се ништа што не преносим у њега, што не бих желео да у њега уђе: оно што видим, што знам, све чему ме учи живот других и мој сопствени...

— И све то стилизовано? — рече Софрониска, тобоже с најживљом пажњом, али свакако и с мало ироније. Лора се не могаде савладати да се не осмехне. Едуар овлаш слеже раменима, па настави:

— А није чак ни то оно што хоћу да учиним. Оно што хоћу, то је да представим с једне стране стварност, а с друге стране да представим онај напор да се стварност стилизује, о чему сам вам малочас говорио.

— Јадни мој пријатељу, постићи ћете да вам читаоци помру од досаде, — рече Лора. Не могући више сакрити свој осмех, она се реши да се уистину насмеје.

— Нипошто. Да бих то постигао, пазите добро, измислио сам личност једног романсијера, коју постављам као централну фигуру; и сиже књиге, ако хоћете, јесте управо борба између онога што му стварност пружа и онога што он жели да начини од ње.

— Да, да; разумем, — рече учтиво Софрониска, коју само што није обузео смех, као и Лору. — То би могло бити доста занимљиво. Али, знате, увек је опасно у романима приказивати интелектуалце. Они гњаве публику. Успевате да им ставите у уста само глупости, а они свему чега се дотакну дају неки апстрактан изглед.

— А затим видим врло добро шта ће се десити. — повиче Лора: — нећете моћи поступити другачије него да у том романсијеру насликате самога себе.

У последње је време почела да говори о Едуару неким подругљивим тоном, који је и њу саму изненађивао, а који је Едуара доводио у забуну утолико више што је одблесак тога тона налазио у Бернаровом злурадом погледу. Едуар је протестовао:

— Ама не, постараћу се да га начиним веома непријатним.

Лора се размахала:

— Па то је то: сви ће у њему препознати вас, — рече она прснувши у тако искрен смех да је зазила и остале.

— А јесте ли направили план књиге? — упита Софрониска трудећи се да се уозбиљи.

— Наравно да нисам.

— Како! наравно да нисте?

— Требало би да схватите да је за књигу те врсте сваки план у суштини неприхватљив. Све би у њој било изопачено кад бих ма шта унапред одредио. Чекам да ми је стварност диктира.

— Али чини ми се да сте ви хтели да се удаљите од стварности.

— Мој би романсијер хтео да се од ње удаљи; али ја ћу га стално враћати њој. Право да кажем, у томе ће бити сиже: борба између чињеница које доноси стварност и идеалне стварности.

Нелогичност његових речи била је очевидна, мучно је бола очи. Излазило је јасно да Едуар носи у глави два непомирљива захтева и да се мучи да их помири.

— Па јесте ли много напредовали? — запита учтиво Софрониска.

— То зависи од тога шта подразумевате под тим. Истину речено, што се тиче саме књиге, нисам још написао ни реда. Али сам већ много радио на њој. Свакога дана и без престанка мислим на њу. Радим на врло чудан начин, који ћу вам казати: бележим из дана у дан у једну свеску стање тог романа у мојим мислима; да, водим неку врсту дневника, као што бих водио дневник неког детета... То јест, уместо да се задовољим тиме да решим сваку тешкоћу како се која јави (а свако уметничко дело није ништа друго до збир или производ решења извесног броја непрекидних тешкоћа), ја те тешкоће излажем, проучавам их. Ако хоћете, тај дневник садржи непрекидну критику мога романа, или боље: романа уопште. Помислите од каквог би значаја било за нас да је сличан дневник водио Дикенс или Балзак; да имамо дневник Сентименталног васпитања или Браће Карамазова! историјат дела, његовог рађања! Та то би било силно занимљиво... занимљивије него само дело...

Едуар се неодређено надао да ће га можда замолити да им чита те белешке. Али нико од њих троје није показао ни најмање радозналости. Уместо тога:

— Јадни мој пријатељу, — рече Лора с призвуком туге; — видим већ да нећете никада написати тај роман.

— Па нека! рећи ћу вам нешто, — узвикну Едуар у некаквом силном узбуђењу: — то ми је свеједно. Да, ако не успем да напишем ту књигу, то ће бити зато што ме историја те књиге занима више него књига сама; што би она заузела њено место; и утолико боље.

— Зар се не плашите, напуштајући стварност, да ћете залутати у убитачно апстрактне области и да

ћете створити роман идеја, а не живих бића? — упита бојажљиво Софрониска.

— Па шта, ако би и било тако! — узвикну Едуар са удвострученом жестином. — Треба ли да осудимо роман идеја због неспретњаковића који су забасали у њега? Досада су нам пружали, уместо романа идеја, само грозне романе с тезом. А не ради се о томе, видите ваљда. Идеје... идеје ме, признајем, занимају више него људи; занимају ме изнад свега. Оне живе, оне се боре, умиру као људи. Природно, може да се каже да их ми упознајемо само кроз људе, као што ветар познајемо само по трски коју савија; али је ипак ветар важнији од трске.

— Ветар постоји независно од трске, — усуди се Бернар.

Његова је упадица подбола Едуара, који ју је одавно очекивао.

— Да, знам: идеје постоје само у људима; али баш то и јесте узбудљиво: оне живе на рачун њих.

Бернар је све то слушао са уздржаном пажњом. Он је био пун скептицизма и мало је требало па да му се не учини да је Едуар пуки сањар. Ипак, у последњем тренутку, узбудила га је његова речитост, осећао је како му се мисао приклања под дахом те речитости. Али, говорио је Бернар себи, као и трска када ветар прође, и његова се мисао после усправља. Присећао се шта су им у школи говорили: човека воде страсти, а не идеје. Едуар је међутим настављао:

— Оно што бих хтео да направим, разумејте ме, то је нешто што би било налик на Уметност фуге. И не видим зашто оно што је било могуће у музици не би било могуће у књижевности...

Нато је Софрониска одговорила да је музика математичка уметност, и да је, штавише, ако у овом случају посматрамо само бројке, ако искључимо патос и све што је људско, Бах створио апстрактно ремек-дело досаде, неку врсту астрономског храма у који могу да продру само ретки посвећени. Едуар је сместа протестовао, налазећи да је тај храм диван, да он у њему види резултат и врхунац читаве Бахове каријере.

— После кога је, — додаде Лора, — свет задуго био излечен од фуге. Људске емоције, не успевајући да се уселе у њу, потражиле су други стан.

Дискусија се губила у софизмима. Бернар, који је до тога тренутка ћутао, али је почињао да се врпољи на столици, најзад не могаде више издржати; с крајњим, чак претераним поштовањем као и сваки пут кад се обраћао Едуару, али и с некаквом веселошћу која је, чинило се, то поштовање претварала у игру:

— Опростите ми, господине, — рече он, — што знам наслов ваше књиге, јер га знам по индискрецији, али преко које сте ви, додуше, верујем прешли. Тај наслов је, међутим, најављивао неку приповест...?

— Ох! реците нам наслов, — рече Лора.

— Драга моја пријатељице, ако баш хоћете... Али упозоравам вас да је могуће да ћу га променити. Бојим се да он помало обмањује... Ето, реците им, Бернаре.

— Дозвољавате ли?... Ковачи лажног новца, — рече Бернар. — Али реците сада ви нама: ко су они... ти ковачи лажног новца?

— Па... не знам ни сам, — одговори Едуар.

Бернар и Лора се згледаше, па погледаше Софрониску. Чу се дуг уздах. Мислим да је то Лора уздахнула.

Право да кажем, мислећи на коваче лажног новца, Едуар је најпре мислио на извесне своје колеге; а нарочито на виконта де Пасавана. Али се значење тог наслова ускоро знатно проширило. Према томе да ли је ветар дувао из Рима или с друге неке стране, његови су јунаци наизменично бивали свештеници или слободни зидари. Његов ум, кад би га препустио његовој склоности, брзо се претварао у апстрактно, и ту би се сасвим угодно увалио. Идеје о курсу, девалвацији, инфлацији, преплављивале су мало-помало његову књигу, као теорије о одећи Карлајлова Sartor Resartus-a — и ту су приграбиле улогу личности. Пошто није могао говорити о томе, Едуар је ћутао на најнеспретнији начин, и његово ћутање,

које је личило на признање да нема шта да одговори, постајало је веома непријатно осталима.

— Да ли вам се већ догодило да држите у рукама лажан новац? — упита он напоследку.

— Јесте, — рече Бернар, али „не“ двеју жена надјача његов глас.

— Добро! представите себи златан новац од десет франака који би био лажан. Он у ствари вреди само два суа. Бредеће десет франака све док се не утврди да је лажан. Ако дакле пођем од те идеје да...

— Али зашто да пођете од идеје? — прекине га Бернар изгубивши стрпљење. — Ако пођете од добро изложене чињенице, идеја ће се сама од себе настанити у њу. Кад бих ја писао Коваче лажног новца, почео бих тиме што бих приказао лажан новац, тај новчић о коме сте малочас говорили... ево овај.

Рекавши то, он извади из џепа на прслуку новчић од десет франака и баца га на сто.

— Чујте како лепо звони. Готово исти звук као и код правог. Заклео би се човек да је од злата. И ја сам се јутрос преварио, као што се преварио и бакалин, како ми рече, који ми га је јутрос потурио. Мислим да нема баш праву тежину, али има сјај, а готово и звук правог новца; превлака му је од злата, тако да вреди ипак нешто више од два суа. Али сâм новац је од кристала. Током употребе постаће провидан. Не, не трљајте га, упропастићете ми га. Већ се скоро провиди.

Едуар је био зграбио новчић и посматрао га с највећом радозналешћу.

— А од кога га је добио бакалин?

— Не зна већ више. Он мисли да је већ ол пре више дана у његовој фијоци. Потурио ми га је забаве ради, да би видео да ли ћу се преварити. Узео бих га, часна реч! али је он поштен, па ме је упозорио. Затим ми га је уступио за пет франака. Имао је намеру да га сачува да би га показивао „љубитељима“, како их он зове. Помислио сам да не би могло бити већег љубитеља но што је писац Ковача лажног новца, па сам га узео да бих вам га показао. А сад,

пошто сте га испитали, вратите ми га! Видим, на жалост, да вас стварност не занима.

— Како да не, — рече Едуар, — али она ми смета.

— Штета, — одговори Бернар.

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

Исте вечери. — Софрониска, Бернар и Лора су ме испитивали о мом роману. Зашто сам се упустио да говорим? Рекао сам само глупости. Срећом, био сам прекинут доласком двоје деце. Била су румена, задихана, као да су много трчала. Чим је ушла, Броња је појурила мајци. Помислио сам да ће заплакати.

— Мама, — повиче она, — изгрди мало Бориса. Хтео је да легне на снег сасвим го.

Софрониска је посматрала Бориса, који је стајао на прагу, спуштене главе и укочена погледа који је изгледао пун мржње. Чинила се да не примећује необичан израз његовог лица, те рече, с дивним спокојством:

— Слушај, Борисе, то не треба чинити увече. Ако хоћеш, отићи ћемо тамо сутра ујутро, и прво ћеш покушати да идеш по снегу бос...

Нежно је миловала по челу своју ћерку, али ова је, одједном, пала на земљу и почела се савијати у грчевима. Били смо прилично узнемирени. Софрониска је подиже и положи на диван. Борис је разрогачених очију нетремице посматрао тај приказ.

Верујем да су Софронискини васпитни методи изврсни у теорији, али се она можда вара у отпорности те деце.

— Ви поступате тако као да добро мора увек да победи зло, — рекох јој нешто касније, кад се нађох насамо с њом. (После вечере сам отишао да питам за Броњу која није могла да сиђе на вечеру.)

— Да, заиста, — рече ми она. — Ја чврсто верујем да добро мора да победи. Имам поуздања.

— Па ипак, можете да се преварите, баш из претераног поуздања...

— Кад год сам се преварила, било је то зато што ми поуздање није било довољно јако. Данас, кад сам пустила децу да изиђу, допустила сам себи да им покажем мало неспокојства. Она су то осетила. Све остало је дошло отуда.

Узела ме је за руку.

— Ви не изгледате као да верујете у снагу убеђења... хоћу да кажем: у њихову делотворну моћ.

— Доиста, — рекох смејући се, — нисам мистик.

— А ја, видите, — повиче она у дивном заносу, — ја из дна душе верујем да се без мистицизма не може овде на земљи начинити ништа велико, ништа лепо.

Открио сам у списку путника име Виктора Струвилау. Према обавештењима власника хотела, он треба да је напустио Сас-Фе два дана пре нашег доласка, пошто је био остао овде скоро читав месец. Занимало би ме да га видим. Софрониска се сигурно дружила с њим. Треба да је питам.

IV

— Хтео сам да вас питам, Лоро, — рече Бернар, — мислите ли ви да постоји ма шта на овом свету у шта се не би могло посумњати?... Тако да чак сумњам не би ли се сама сумња могла узети као полазна тачка; јер, напослетку, она нам, тако бар мислим, не може никада недостајати. Ја могу посумњати у стварност свега, али не и у стварност моје сумње. Хтео бих... Извините што се изражавам педантно, ја нисам педант по природи, али сам учио филозофију у гимназији, а ви не можете замислити какав жиг утискује на дух често расправљање; ослободићу се тога, кунем вам се.

— Зашто се удаљујете од предмета? Хтели бисте...?

— Хтео бих да опишем живот некога који испрва слуша свакога и који, као Панирж, пита свакога за савет пре но што се на било шта одлучи. Пошто искуси да су мишљења свију у погледу свега противуречна, он ће се решити да не слуша више никога, и одједном ће постати веома јак.

— То је старачка замисао, — рече Лора.

— Ја сам зрелији него што ви мислите. Од пре неколико дана пишем белешке, као Едуар. На десној страни напишем једно мишљење, чим, наспрам њега, с леве стране, могу да напишем супротно мишљење. Ето, на пример, пре неко вече, Софрониска нам је рекла да она пушта да Борис и Броња спавају крај широм отвореног прозора. Све што нам је рекла у прилог таквог поступка изгледало нам је, зар не, потпуно разумно и разложно. Кад, ето јуче, у салону за пушење, чух оног професора Немца који је недавно стигао како подржава супротну теорију која ми се учинила, признајем, још разумнија и боље заснована. Важно је, говорио је он, да се за време сна што је могуће више ограниче утрошак и размена енергије, који представљају живот — он је то назвао сагоревањем — и тек тада сан заиста окрепљује. Навео је као пример да птице стављају главу под крило, а све животиње се згрче кад спавају, тако да једва дишу. Тако и они људи који су најближе природи, говорио је он, најпримитивнији сељаци, затварају се у собичке. Арапи, присиљени да спавају под ведрим небом, покривају бар лице капуљачама својих бурнуса. Али, да се вратим на Софрониску и на децу коју она одгаја. Долазим на помисао да је она можда ипак у праву и да би оно што је добро за друге могло бити штодљиво за децу, јер, ако сам добро разумео, она носе у себи клице туберкулозе. Укратко, рекох себи... Али ја вам досађујем.

— Не узнемиравајте се због тога. Рекли сте себи...?

— Не знам више.

— Но, но! сад је почео да се дури. Немојте се стидети својих мисли.

— Рекао сам себи да ништа није добро за све, него само у односу на појединце; да ништа није истинито за све, него само у односу на оне који верују да је истинито; да нема метода ни теорије који би се могли применити на свакога без разлике; ако је потребно да бирамо, да бисмо нешто учинили, имамо бар слободу избора; а ако немамо слободу избора,

ствар је још једноставнија. Али за мене постаје истинито (не на апсолутан начин, без сумње, већ у односу на мене) оно што ми дозвољава да најбоље употребим своје снаге, да упослим своје врлине. Не могу у исто време да сачувам своју сумњу, а мрзим неодлучност. „Меки и пријатни јастук“ Монтењев није за моју главу, јер се мени још не спава и нећу да отпочинем. Дуг је пут који води од онога што сам мислио да сам до онога што можда јесам. Неки пут се бојим да сам устао сувише рано.

— Бојите се?

— Не, не бојим се ничега. Али знате ли да сам се већ много променио. Но предели у којима се креће моја душа нису више они који су били када сам напустио свој дом: после тога срео сам вас. Одмах сам престао да тражим изнад свега своју слободу. Можда и нисте добро схватили да сам ја у вашој служби.

— Шта треба тиме да се подразуме?

— Ох! ви то добро знате. Зашто хоћете да вам кажем? Очекујете ли од мене љубавне изјаве? ... Не, не, молим вас, не скривајте свој осмех, или ћу охладнети.

— Молим вас, мали мој Бернаре, ваљда нећете да кажете да почињете да ме волите.

— О! не почињем, — рече Бернар. — Ви почињете то да осећате, можда, али ме не можете спречити.

— Тако ми је било дивно што нисам морала да вас се чувам. Ако сада будем морала да вам прилазим само са обазривошћу, као каквој запаљивој материји ... Али помислите какво ћу ја ускоро безоблично и надувено створење бити. Сам ће вас мој изглед излечити.

— Да, када бих у вама волео само изглед. А онда, најпре, ја нисам болестан. Или, ако вас волети значи бити болестан, више волим да не оздравим.

Говорио је све то озбиљно, готово тужно. Гледао ју је нежније него што су је икада гледали Едуар и

Дувје, али с толико поштовања да није могла посумњати у његова осећања. Држала је у крилу енглеску књигу коју су били престали да читају и коју је расетјано листала. Рекло би се да уопште није слушала, тако да је Бернар наставио, без много устезања:

— Замишљао сам љубав као нешто вулканско; или бар ону љубав за коју сам рођен да је осећам. Да, заиста, веровао сам да могу да волим само дивље, рушилачки, као Бајрон. Како сам слабо познавао себе! Ви сте, Лоро, учинили да упознам себе; толико сам друкчији но што сам веровао да сам! Изигравао сам неку одвратну личност, трудио се да личим на њу. Кад помислим на писмо које сам написао свом тобожњем оцу пре но што сам напустио кућу, јако ме је стид, уверавам вас. Сматрао сам себе бунтовником, одметником који гази све што се испречи његовим жељама; а ето, крај вас, немам чак ни жеља више. Тежио сам слободи као највишем добру, а тек што сам постао слободан, потчинио сам се вашим... Ах! да знате како то доводи човека до беснила кад му је у глави гомила фраза великих писаца, које нам неодољиво долазе на језик кад хоћемо да изразимо једно искрено осећање. То је осећање тако ново за мене да још није пронашло свој језик. Рецимо да то и није љубав, пошто вам се та реч не свиђа; нека буде оданост. Рекло би се да су тој слободи, која ми је дотада изгледала безгранична, ваши закони обележили границе. Рекло би се да све што се, немирно и збркано, комешало у мени, игра складно коло око вас. Када се нека моја мисао удаљи од вас, ја је напуштам... Лоро, ја не тражим од вас да ме волите; ја сам још само ђак; не вредим ваше пажње; али све што хоћу одсада да учиним, учинићу зато да бих заслужио помало ваше... (ах! та реч је одвратна)... ваше поштовање.

Клекнуо је пред њу, и, мада је она најпре мало одмакла столицу, Бернар је челом додиривао њену хаљину, с рукама забаченим уназад, као у знак обожавања; али кад осети како му Лора спусти руку на чело, он дохвати ту руку и притисну усне на њу.

— Какво сте ви дете, Бернаре! Ни ја нисам слободна, — рече она повлачећи руку. — Ево, прочитајте ово.

Она извади из недара згужвану хартију и пружи је Бернару.

Бернар угледа најпре потпис. Као што се и бојао, то је био Дувјеов потпис. За тренутак је држао писмо у руци, не читајући га. Подигао је очи ка Лори. Она је плакала. Тада Бернар осети како се кида још једна веза, једна од оних веза које свакога од нас везују за самога себе, за своју себичну прошлост. Затим прочита:

Љубљена моја Лоро,

У име тог малог детета које ће се родити и које ћу, кунем ти се, волети као да сам му отац, преклињем те да се вратиш. Не мисли да би икакав прекор могао да те дочека овде на повратку. Не оптужуј се одвише, јер највише због тога патим. Не оклевај. Чекам те свом својом душом, која те обожава и пада ничице пред тобом.

Бернар је седео на поду, пред Лором, али ју је запитао не гледајући је:

— Када сте примили то писмо?

— Јутрос.

— Мислио сам да он ништа не зна. Јесте ли му писали?

— Да, признала сам му све.

— Зна ли Едуар то?

— Не зна ништа.

Бернар је неко време ћутао, оборене главе; затим, окренувши се опет њој:

— Па... шта мислите сада да радите?

— Зар ме збиља питате?... Да му се вратим. Моје је место уз њега. С њим треба да живим. Ви то знате.

— Да, — рече Бернар.

Настаде дуго ћутање. Бернар настави:

— Верујете ли ви да се може волети туђе дете исто толико као своје рођено, заиста?

— Не знам да ли верујем, али се надам.

— Што се мене тиче, ја верујем. А не верујем, напротив, у оно што тако глупо зову „глас крви“. Да, верујем да је тај фамозни глас само бајка. Читао сам да је код извесних племена на острвима Океаније обичај да се усвоје туђа деца, и да ту под својчад често воле више него осталу децу. Књига каже, сећам се добро, да их „више пазе“. Знате ли на шта сад мислим? ... Мислим како онај који ми је био место оца није никада рекао нити учинио нешто што би допустило да се посумња у то да сам му ја прави син. Пишући му онако како сам му писао, да сам увек осећао разлику, ја сам лагао. Напротив, он је према мени показивао неку нарочиту наклоност на коју сам био осетљив тако да је моја незахвалност према њему утолико гнуснија. Ружно сам поступио према њему. Драга моја Лоро, хтео би да вас питам... Налазите ли ви да би требало да га молим за опроштај, да му се вратим?

— Не, — рече Лора.

— Зашто? Кад се ви враћате Дувјеу...

— Рекли сте ми малочас: што је истина за једног није истина и за неког другог. Ја се осећам слаба; ви сте јаки. Може вас господин Профитандје волети, али, по ономе што сте ми о њему рекли, вас двојица нисте створени да се слажете... Или, бар, причекајте још. Немојте му се вратити сломљени. Хоћете ли да чујете све што мислим? Ви то намераваате мене ради, а не њега ради; да бисте стекли оно што сте назвали: моје поштовање. Имаћете га, Бернаре, тек када осетим да га не тражите. Могу да вас волим само кад сте природни. Препустите кајање мени, оно није за вас, Бернаре.

— Скоро ћу заволети своје име, кад га чујем из ваших уста. Знате ли чега сам се тамо највише гнушао? Раскоши. Толико удобности, толико пријатности... Осећао сам да постајем анархиста. Сада, напротив, чини ми се да постајем конзервативац. То

сам одједном схватио ономад, по оном негодовању које ме је обузело када сам чуо оног туристу са гра-нице како прича о задовољству што је нешто прокри-јумчарио. „Красти државу значи не красти никога“, рекао је он. Бунећи се против тога схватио сам одједном шта је држава. И заволео сам је, просто зато што јој чине неправду. Никада нисам о томе мислио. „Држава је само конвенција“, рекао је он још. Како би била лепа ствар конвенција која би се заснивала на добронамерности свију... само када би сви људи били поштени. Видите, кад би ме данас питали која ми врлина изгледа најлепша, одговорио бих без оклевања: честитост. Ох! Лоро! Хтео бих да читавог свог живота, на најмањи удар, дајем чист, честит, истинит звук. Готово сви људи које сам упознао дају лажан звук. Вредети тачно онолико колико изгледамо да вредимо; не настојати да изгледамо да вредимо више него што вредимо... Људи хоће да обмањују и толико се труде око свог изгледа да на-послетку не знају ко су... Извините што вам тако говорим. Саопштавам вам своја ноћашња размиш-љања.

— Мислили сте на новчић који сте нам јуче пока-зали. Кад будем одлазила...

Није могла да заврши реченицу. Сузе су јој на-врле на очи, и, у напору који је чинила да их задржи, Бернар виде како јој усне уздрхташе.

— Значи, ви ћете отићи, Лоро... — настави он тужно. — Бојим се, кад вас не будем више осе-ћао уза се, да нећу ништа више вредети, или да ћу вредети тако мало... Али, реците, хтео бих да вас питам:... да ли бисте отишли, да ли бисте написали оно признање, да Едуар... не знам како да кажем... (и, док је Лора црвенела): да Едуар вреди више? Ох! немојте протестовати. Знам тако добро шта мислите о њему.

— Ви то кажете зато што сте јуче опазили мој осмех, док је он говорио. Одмах сте поверовали да једнако судимо о њему. Али не, разуверите се. Право да кажем, не знам шта мислим о њему. Он никада није дуже времена исти. Он се никад не везује ни за

шта, али ништа није привлачније од његовог бежања. Ви га познајете сувише мало времена да бисте могли судити о њему. Његово се биће непрестано раставља и саставља. Мислите да сте га ухватили... а он је Протеј. Узима облик онога што воли. А и ви њега треба да волите да бисте га схватили.

— Ви га волите. Ох! Лоро, ја нисам љубоморан ни на Дувјеа ни на Венсана, већ на Едуара.

— Зашто љубоморни? Ја волим Дувјеа, волим Едуара, али различито. Ако будем и вас волела, то ће опет бити друкчија љубав.

— Лоро, Лоро, ви не волите Дувјеа. Ви према њему имате наклоности, самилости, поштовања: али то није љубав. Ја мислим да је тајна ваше туге (јер ви сте тужни, Лоро) у томе што вас је живот поделио. Било вам је суђено да у љубави будете непотпуни: ви делите на више њих оно што бисте хтели да дате само једноме. Што се мене тиче, ја осећам да сам недељив; ја могу само цео да се дам.

— Сувише сте млади да тако говорите. Ви још не можете знати да ли и вас неће живот „поделити“, како ви кажете. Ја могу да примим од вас само ту... оданост коју ми нудите. Остало ће имати своје захтеве који ће се морати другде задовољити.

— Може ли то бити истина? Ви ћете учинити да се унапред згадим и на себе и на живот.

— Ви о животу не знате ништа. Можете од њега све очекивати. Знате ли у чему је била моја грешка? Што нисам од њега ништа више очекивала. Када сам поверовала, авај! да немам више ништа да очекујем, тада сам се препустила. Живела сам пролетос у Поу као да ми није суђено да угледам још једно пролеће, као да више ништа није важно. Бернаре, сада када сам кажњена, могу да вам кажем: не губите никада наду у живот.

Шта вреди тако говорити младом створењу пуном жара? А оно што је говорила Лора и тако није било упућено Бернару. Побуђена његовом симпатијом, она је гласно размишљала пред њим, и против своје воље. Она је била невешта у претварању, неве-

шта да господари собом. Као што је прво попустила одушевљењу које ју је заносило чим је мислила о Едуару, и које је одавало њену љубав, сада је попустила некој потреби да придикује, што је сигурно наследила од оца. Али Бернар је мрзео препоруке, савете, чак и када би долазили с Лорине стране. Његов је осмех опоменуо Лору, и она настави мирнијим тоном:

— Мислите ли да останете Едуаров секретар по повратку у Париз?

— Да, ако пристане да ме запосли. Али он ми не даје ништа да радим. Знате ли шта би ме забављало? Да напишем с њим ту књигу коју он сам неће никада написати. Добро сте му то јуче рекли. Ја сматрам да је тај начин рада који нам је јуче изложио бесмислен. Дobar роман се пише простодушније. И, најпре, треба веровати у оно што се прича, зар не мислите тако? и треба причати сасвим једноставно. Испрва сам мислио да бих му могао помоћи. Да му је био потребан детектив, ја бих можда удовољио захтевима те службе. Он би обрађивао чињенице које би откривала моја полиција... Али с идеологом немам никаква посла. Уз њега осећам да имам душу репортера. Ако се устврдоглави у својој заблуди, ја ћу радити за себе. Мораћу да зарађујем. Понудићу своје услуге неким новинама. У међувремену ћу писати стихове.

— Јер ћете уз репортере, сигурно, осећати да имате душу песника.

— Ох! немојте ми се ругати. Знам да сам смешан, немојте да то сувише осетим.

— Останите уз Едуара. Ви ћете му помоћи, па пустите да и он вас помогне. Он је добар.

Чу се звоно за доручак. Бернар устаде. Лора га узе за руку:

— Реците још: онај новчић који сте нам јуче показали... кад будем одлазила, за успомену на вас — она се усили и овог пута успе да заврши реченицу — хоћете ли ми га дати?

— Ево, узмите га, — рече Бернар.

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

То се догађа готово са свима болестима људског духа за које уображавамо да смо их излечили. Ми их само сузбијемо, како се каже у медицини, и заменимо другима.

Сент-Бев (Понедеоници, I, стр. 19)

Почињем да назирем оно што бих назвао „дубоким сижеом“ моје књиге. То је, то ће бити, без сумње, супарништво између стварног света и представе коју о њему стварамо. Начин на који се нама намеће свет привидности и на који ми покушавамо да спољном свету наметнемо своје посебно тумачење о њему, чине драму нашег живота. Отпор чињеница нас нагони да нашу идеалну конструкцију пренесемо у сан, у наду, у будући живот, у коме се наше веровање храни свим разочарањима из овог живота. Реалисти полазе од чињеница, саображавају своје идеје чињеницама. Бернар је реалиста. Бојим се да се нас двојица нећемо разумети.

Како сам могао потврдити кад ми је Софрониска рекла да у мени нема ништа мистичарског? Спреман сам да заједно с њом признам да без мистицизма човек не може остварити ништа велико. Али зар Лора не напада баш мој мистицизам када јој говорим о својој књизи? ... Препустимо им ту расправу.

Софрониска ми је поново говорила о Борису, кога је, како верује, успела потпуно да исповеди. Јадно дете нема у себи више ни најмањи честар, ни најмањи жбун иза кога би се могло сакрити од докторкиних погледа. Сасвим је истерано из скровишта. Софрониска износи на видело расклопљене, најинтимније точкове његовог душевног организма, као што

часовничар раставља на комаде часовник који чисти. Ако и после тога мали не буде откуцавао на време, то је онда да човек ништа више не разуме. Ево шта ми је Софрониска испричала:

Кад му је било девет година, Бориса су дали у колеж у Варшаву. Он се спријатељио с једним својим школским другом, неким Батистеном Крафтом, који је био годину или две старији од њега и који га је упутио у тајне работе за које су та деца, безазлено задивљена, веровала да припадају „мађији“. То су име дали свом пороку зато што су чули или читали да мађија омогућује да се на тајанствен начин дође до онога што се жели, да она обезграницава моћ, итд. . . . Они су искрено веровали да су открили тајну којом се путем варљивог присуства могу да утеше због стварне одсутности, и халуцинирали су до миле воље и падали у занос над празнином коју је њихова разиграна машта, захваљујући силној пожуди, испунила дивотама. Само се по себи разуме да се Софрониска није служила тим изразима. Волео бих да ми је пренела тачно Борисове речи, али она каже да је ово што је речено — и што ми је ипак потврдила да је тачно — успела да одгонетне тек кроз збрку претварања, прећуткивања и неодређених података.

— У томе сам нашла објашњење које сам одавно тражила, — додала је, — објашњење о једном парчету пергаментa које је Борис носио стално на себи, затворено у кесици која му је висила на грудима заједно са светим медаљонима које га мати присиљава да носи — а на том пергаменту било је пет речи, исписаних децјим и брижљивим, великим словима, пет речи за чије сам га значење узалуд питала:

ГАС. ТЕЛЕФОН. ПЕТ ХИЉАДА РУБАЉА.

— „Па то не значи ништа. То спада у мађију“, одговарао ми је он увек кад бих наваљивала. То је све што сам могла из њега да извучем. Сада знам да су те загонетне речи исписане руком малог Батистена, великог мајстора и професора мађије, и да су

оне за ту децу биле као нека чаробна формула, „Сезаме, отвори се“ срамног раја у који их је пожуда бацила. Борис је тај пергамент звао својим „талисманом“. Доста сам већ муке имала и док сам га наговорила да ми га покаже, а још више да га скине (то је било на почетку нашег боравка овде); јер хтела сам да га се ослободи, као што сада знам да се већ претходно ослободио рђавих навика. Гајила сам наду да ће с тим „талисманом“ ишчезнути и тикови и маније од којих пати. Али он га се грчевито држао, а и болест га се држала грчевито, као последњег прибежишта.

— Ви међутим кажете да се он ослободио својих навика...

— Живчана болест је тек после тога почела. Она се без сумње изродила из уздржавања коме се Борис сам подвргао, да би се ослободио. Чула сам од њега да га је мати затекла једног дана како се „бави мађијом“, како сам каже. Зашто ми није никада о томе говорила?... Из стидљивости?...

— И без сумње зато што је знала да се поправио.

— То је глупо... а то је разлог зашто сам тако дуго пипала по мраку. Рекла сам вам да верујем да је Борис савршено чист.

— Рекли сте ми чак да је баш то оно што вас збуњује.

— Сад видите да сам била у праву!... Требало је да ме мати обавести. Борис би сада већ био излечен, да ми је одмах све било јасно.

— Ви рекосте да су те нелагодности почеле тек после тога...

— Кажем да су се родиле из протеста. Мати га је, замишљам, грдила, заклињала, читала му буквицу. Дошла је очева смрт. Борис је стекао убеђење да су његове тајне работе, које су му представили као тако грешне, тиме кажњене. Сматрао се кривим за смрт свога оца, и поверовао је да је злочинац, проклетник. Спопао га је страх, и тада је, као гоњена звер, његов слабашни организам измислио ту множину изговора путем којих се пречишћавала његова интимна мука, и који су исто што и признања.

— Ако вас добро разумем, ви цените да би било мање штетно за Бориса да је продужио да се мирно одаје упражњавању своје „мађије“?

— Верујем да није било потребно заплашити га, да би се од ње излечио. Промена начина живота, коју је проузроковала смрт његовог оца, била би без сумње довољна да га од ње одврати, а одлазак из Варшаве да га ослободи утицаја његовог пријатеља. Ништа се добро не постиже застрашивањем. Када сам сазнала како је то било, говорећи му поново о томе и враћајући се на прошлост, ја сам га постидела што је могао више да воли поседовање замишљених него стварних блага, а та су — награда за напоре. Далеко од тога да оцрним његов порок, ја сам му га представила просто као један облик лености. А ја стварно верујем да је он то; најутанчанији, најподлији...

Сетих се, на те речи, неких редака Ла Рошфукових, које јој хтедох показати, и, мада сам их могао цитирати по сећању, отидох да потражим књижицу *Максима*, без које никада не путујем. Прочитах јој:

„Од свих страсти, она која је нама самима најмање позната, јесте леност; она је најватренија и најопаснија од свих, мада јој је жестина неосетна, а штета коју нам наноси веома скривена... Одмор у лености јесте тајна чаролија душе, која наједном обуставља и најватреније јурење за нечим, и најтврдоглавије одлуке. Да би се најзад створила истинска представа о тој страсти, треба рећи да је леност као некакво блаженство душе, које је теши за све губитке и замењује јој сва блага.“

— Тврдите ли ви, — рече ми тада Софрониска, — да је Ла Рошфуко, пишући то, хтео да инсинуира ово што ми говоримо?

— Могуће је, али не верујем. Наши класични аутори су богати по тумачењима која допуштају. Њихова одређеност је утолико дивнија што не тежи да буде искључива.

Затражио сам да ми покаже тај славни Борисов талисман. Она ми рече да га нема више, да га је дала некоме ко се занимао за Бориса и ко је тражио да

му га да за успомену. — „Неки господин Струвилу, кога сам срела овде неко време пре вашег доласка.“

Рекао сам Софрониској да сам видео то име у хотелском списку, да сам у своје време познавао неког Струвилуа и да бих био радознао да ли је то тај исти. По њеном опису нисам се могао преварити, али није умела да ми каже о њему ништа што би задовољило моју радозналост. Сазнао сам само да је био врло љубазан, врло услужан, да јој је изгледао веома паметан, али помало лен и он, „ако смем још увек да употребим ту реч“ — додала је смејући се. Ја сам јој са своје стране испричао што сам знао о Струвилуу, а то ме је навело да јој говорим о заводу у коме смо се упознали, о Лориним родитељима (она јој се, са своје стране, поверила), о старом Ла Перузу најзад, о родбинским везама које га везују за малог Бориса и о обећању које сам му дао опраштајући се с њим да ћу му довести дечка. Пошто ми је Софрониска раније рекла да не мисли да је пожељно да Борис настави да живи с мајком: „Зашто га не дате у завод Азајјефима?“ упитао сам је ја. Утичући на њу да учини то, помишљао сам нарочито на неизмерну радост дедину, кад буде знао да је Борис сасвим близу њега, код пријатеља, где би могао да га виђа кад му буде воља; а не бих могао да замислим да и маломе не би тамо било добро. Софрониска ми је рекла да ће размислити о томе. Међутим, веома ју је заинтересовало оно што је од мене сазнала.

Софрониска стално понавља да је мали Борис излечен. То лечење треба да поткрепи њен метод, али се бојим да ли није мало преуранила. Природно, нећу да јој противуречим, и признајем да су тикови, покајнички гестови, ћутљивост у говору — готово ишчезли. Али ми се чини да се болест просто повукла у дубљу област душе, као да би да избегне инквизиторски поглед лекара, и да је сад сама душа њоме захваћена. Као што су после онаније следили живчани немири, сада ови уступају место неком невидљивом трансу. Софрониска се, истина, брине што види да је Борис, за Броњом, упао у неку врсту дечјег

мистицизма; одвише је паметна да би могла да не схвати да се то ново „блаженство душе“ које сада тражи Борис не разликује напослетку много од онога које је раније вештачки изазивао, и да га оно, иако мање троши и упропашћује организам, не одвраћа мање од напора и остварења. Али, кад јој ја то кажем, она ми одговара да душе као што су Борисова и Броњина не могу да се не хране химерама, и да би, кад би им оне биле одузете, Броња потонула у очајање, а Борис у груби материјализам; осим тога сматра да нема права да уништава самопоуздање те деце, и, мада држи да је њихово веровање погрешно, она хоће у њему да види сублимирање ниских нагона, више захтеве, подстрек, предохрану, и не знам шта све не... Мада сама не верује у црквене догме, она верује у корисност вере. Она са узбуђењем говори о побожности то двоје деце која читају Апокалипсу и одушевљавају се, и разговарају с анђелима и одевају своје душе у беле велове. Као све жене, и она је пуна противуречности. Али била је у праву: ја доиста нисам мистик... а ни ленинista. Рачунам много на атмосферу завода Азai и Париза да учине да Борис постане раден, да га излече најзад од тражења „замисљених блага“. У томе је спас за њега. Софрониска се, чини ми се, привикава на мисао да ми га повери, али ће га без сумње отпратити до Париза, пошто жели да надзирава његово смештање код Азaiјевих и да тиме умири мајку, а верује да ће добити њен пристанак.

VI

Постоје извесне мане које,
добро упослене, блистају више
и од саме врлине.

Ла Рошфуко

ОЛИВЈЕ БЕРНАРУ

Драги, стари пријатељу,

Да ти најпре кажем да сам добро положио матуру. Али то није важно. Пружила ми се једин-

ствена прилика да пођем на путовање. Још сам се колебао, али, после читања твог писма, одмах сам се одлучио. Моја мати се испрва помало опирала, али је Венсан брзо савладао тај отпор. Он се показао тако љубазан како се нисам надао од њега. Не могу да верујем да је у околностима на које циља твоје писмо поступио као подлац. Ми, у нашим годинама, имамо непријатну тежњу да људе судимо сувише строго и да доносимо неопозив суд. Многи нам поступци изгледају за осуду, чак и одвратни, просто зато што не можемо довољно да проникнемо разлоге за такве поступке. Венсан није... Али то би ме одвело сувише далеко, а имам много шта да ти кажем.

Знај да ти ово пише главни уредник новог часописа *Авангарда*. После извесног размишљања пристао сам да се примим те дужности, за коју ме је конт Робер де Пасаван сматрао достојним. Он издаје тај часопис, али му није много стало да се то зна, па ће на корицама стајати само моје име. Почећемо да излазимо октобра. Потруди се да ми пошаљеш нешто за први број. Био бих жалостан кад твоје име не би блистало поред мога, у првом садржају. Пасаван би хтео да се у првом броју појави нешто веома слободно и добро зачињено, јер сматра да је најсмртнији приговор који може да погоди један млад часопис тај да је стидљив. Ја сам приближно његовог мишљења. Ми много разговарамо о томе. Он ме је замолио да то напишем, и дао ми је доста опасан сиже за једну кратку новелу. Мало ми је неугодно због моје мајке, коју би то могло да ражалости, али, шта мари. Како каже Пасаван, уколико је човек млађи, уколико скандал мање компромитује.

Пишем ти из Визавона. Визавон је љупко место на падини једне од највиших планина на Корзици, скривено у густу шуму. Хотел у коме станујемо доста је далеко од села, и служи туристима као полазна тачка за излете. Тек смо неколико дана овде. Прво смо се сместили у једну гостионицу недалеко од дивног залива Порто, пот-

пуно пустог, где смо силазили свако јутро да се купамо и где се може живети го читавог дана. Било је дивно. Али је постало сувише топло па смо морали да се попнемо у планину.

Пасаван је сјајан друг. Није нимало уображен у своју титулу. Хоће да га зовем Робер, а он је измислио да ме зове Олив. Реци, зар није то красно? Он чини све да заборавим његове године, и уверавам те да у томе и успева. Мама се помало бојала да пођем с њим, јер га је једва познавала. Оклевао сам, из страха да је не ражалостим. Пре твог писма сам готово био одустао. Венсан ју је убедио, а твоје писмо ми је улило храбрости. Последње дане пре поласка провели смо у трчању по трговинама. Пасаван је тако великодушан да је хтео увек све да ми пружи, и ја сам непрестано морао да га заустављам. Али он је налазио да је моје јадно одело ужасно. Ни кошуље, ни кравате, ни чарапе, ништа што сам имао није му се свиђало. Понављао је да би му било одвише тешко, ако треба да живим неко време с њим, да ме не види обучена како ваља, то јест: како се њему свиђа. Природно, све што смо куповали слали смо његовој кући, из бојазни да се мама не забрине. Он сâм је префињено елегантан; а, нарочито, има врло добар укус, и многе ствари које су ми изгледале подношљиве сада су ми постале одвратне. Не можеш ни замислити како је био занимљив у трговинама. Тако је духовит! Хтео бих да ти дам пример: били смо код Брентана, где је он дао налив-перо на оправку. Иза њега је стајао један огроман Енглеz који је хтео да прође пре но што је био ред на њега, и, како га је Робер мало нагло одгурнуо, Енглеz је стао нешто мумлати на његову адресу; Робер се окренуо и, врло мирно:

— Не вреди вам. Не знам енглески.

Енглеz, бесан, одврати чисто француски:

— Требало би да знате, господине.

На то се Робер, смешећи се врло учтиво:

— Та видите да нема потребе да знам.

У Енглезу је све кипело, али није више знао шта да каже. То је било да се ваљаш од смеха.

Другог једног дана били смо у позоришту Олимпија. За време паузе шетали смо се по холу по коме је кружило мноштво дроља. Две од њих, прилично јадна изгледа, пришле су му:

— Хоћеш ли да частиш чашом пива, драги?

Сели смо с њима за један сто.

— Келнер! Чашу пива за госпође.

— А за господу?

— За нас?... О! ми ћемо узети шампања — рекао је сасвим немарно. И наручио је боцу Моета, коју смо искапили нас двојица. Да си видео какво су лице направиле оне јадне жене!... Чини ми се да су му блуднице одвратне. Поверио ми је да није никада ушао у јавну кућу и дао ми је на знање да би се веома љутио на мене кад бих ја тамо ишао. Видиш да је он веома чист, упркос циничном изгледу и говору — као, на пример, кад каже да на путовању зове „суморним даном“ онај дан када before lunch не сретне бар пет особа с којима би пожелео спавати. Треба да ти кажем узгред да нисам наставио... — ти ме разумеш.

Он моралише на сасвим забаван и својствен начин. Неки дан ми је рекао:

— Видиш, мали мој, у животу је важно да не дамо да нас ишта повуче. Једна ствар повлачи за собом другу, па човек после не зна куда то води. Тако сам познавао једног младића који је био сасвим на свом месту; требало је да се ожени ћерком моје куварице. Једне ноћи ушао је случајно код једног малог златара. Убио га је. А после тога је крао. А после тога се претварао. Видиш куда то води. Када сам га видео последњи пут, постао је лажов. Припази.

И стално је такав. То значи да се не досађујем. Пошли смо с намером да много радимо, али смо се досада само купали, сунчали и ћаскали. Он о свему има крајње оригинална мишљења и идеје. Терам га колико год могу да напише неке сасвим нове теорије које ми је изложио о морским жи-

вотињама из највећих дубина и о ономе што се зове „личном светлошћу“, што им омогућава да се одрекну сунчеве светлости, коју он упоређује са милошћу божјом и са „откровењем“. Овако, у неколико речи, то не значи ништа, али уверавам те да је, кад он о томе говори, занимљиво као какав роман. Обично се не зна да је он веома поткован у биологији. Али он уме да се допадне тиме што прикрива оно што зна. То он назива својим тајним накитом. Он каже да само хохштаплери уживају да се пред свима размећу својим накитом, нарочито када је лажан.

Он уме дивно да се послужи идејама, сликама, људима, стварима; то значи да се он користи свима и свакојаким стварима. Он каже да велика вештина живота није толико у томе да човек ужива, колико да зна из свега да извуче неку корист.

Написао сам неколико стихова, али нисам толико задовољан њима да бих ти их послао.

До виђења, стари мој, у октобру. И мене ћеш наћи измењена. Сваког дана стичем мало више самопоуздања. Срећан сам што знам да си у Швајцарској, али видиш и сам да немам на чему да ти завидим.

Оливје

Бернар пружи писмо Едуару, који га прочита не показујући ништа од осећања која је оно узбуркало у њему. Све што је Оливје с толико задовољства причао о Роберу огорчавало га је и учинило да га коначно омрзне. Нарочито га је растужило што он није био ни споменут у том писму и што га је Оливје изгледа заборављао. Узалуд се упињао да одгонетне ова три дебело прецртана реда, написана у *post scriptum*-у:

Реци ујка Едуару да непрестано мислим на њега; да не могу да му опростим што ме је напустио и да је то оставило у мом срцу смртну рану.

Ти су редови били једини искрени у том разметљивом писму, које је од почетка до краја било диктирано срџбом. Оливје их је прецртао.

Едуар је вратио Бернару то ужасно писмо не прословивши ни речи. Бернар га је без речи примио. Рекао сам да нису много разговарали. Нека чудна, необјашњива усиљеност притискивала их је чим би остали сами. (Не волим ту реч „необјашњив“, и пишем је овде само у привременом недостатку боље.) Али, то вече, кад су се повукли у своју собу и док су се spremали за спавање, Бернар упита, с великим напором и стегнута грла:

— Је ли вам Лора показала писмо које је примила од Дувјеа?

— Нисам могао сумњати да ће Дувје примити ствар како ваља, — рече Едуар лежући у кревет. — Он је веома ваљан. Можда мало слаб, али ипак веома ваљан. Он ће обожавати то дете, сигуран сам. А мали ће сигурно бити снажнији него да га је он родио. Јер он ми баш не изгледа снажан.

Бернар је сувише волео Лору да га не би увредила Едуарова лежерност. Али он то ипак не показује.

— Па шта! — настави Едуар угасивши свећу, — срећан сам што видим да се завршила на најбољи могући начин та историја за коју је изгледало да нема другог излаза до очајања. Свакоме се догоди да пође погрешним путем. Главно је не укопистити се... *не изгубити се*.

— Очеvidно, — рече Бернар да би избегао исправљање.

— Треба збиља да вам признам, Бернаре, да се бојим нисам ли и ја у погледу вас пошао погрешним путем...

— Погрешним путем?

— Богами, да. И поред све наклоности коју осећам према вама, од пре неколико дана убеђујем себе да ми нисмо створени да се разумемо и да... (он је оклевао неколико тренутака, тражећи праву реч)... да ћете залутати ако ме и даље пратите.

Бернар је мислио исто, све док Едуар није проговорио. Али Едуар свакако није могао рећи ништа што би било више у стању да поврати Бернара. Нагон за противуречењем надвладао је код њега, и он се бунио:

— Ви ме не познајете добро, а ни ја сам не познајем себе добро. Нисте ме ставили на пробу. Ако немате ништа да ми приговорите, могу ли вас замолити да причекате још? Примам да ми уопште не личимо; али ја сам управо мислио да више вреди, за нас обојицу, да не личимо сувише један на другог. Ако могу да вам помогнем, верујем да то могу пре свега оним чиме се разликујем од вас и што бих вам донео новог. Ако се варам, увек имате кад да ме упозорите. Ја нисам тип који се жали нити се икада тужи. Него, чујте, ево шта вам предлажем. Можда је глупо... Мали Борис, ако сам добро разумео, треба да буде дат у Ведел-Азаијев завод. Зар вам Софрониска није изразила бојазан да би се он тамо могао осећати помало изгубљен? Кад бих се представио тамо с Лорином препоруком, зар се не бих могао надати да добијем некакво место, надзорника, васпитача, шта ја знам? Ја морам да зарађујем. За оно што бих тамо радио не бих тражио богзна шта; стан и храна били би ми довољни... Софрониска ми указује поверење, а Борис се са мном добро слаже. Ја бих га штитио, помагао, постао бих му учитељ, пријатељ. Стајао бих вам међутим на располагању, радио бих у међувремену за вас и одговорио бих на најмањи знак. Кажите, шта мислите о томе?

И, да би „томе“ дао више важности, он додаде:

— Мислим о томе већ два дана.

Што није било истина. Да тога часа није измислио тај лепи предлог, он би већ о њему говорио Лори. Али, што је било истина, а што није рекао, то је да је после индискретног читања Едуарова дневника и после сусрета са Лором често мислио на Веделов завод. Желео је да се упозна с Арманом, тим Оливјеовим пријатељем о коме му Оливје никада није говорио; још је више желео да упозна Сару, млађу сестру. Али његова је радозналост оста-

ла потајна. Из поштовања према Лори, он је није ни пред самим собом признавао.

Едуар није ништа говорио. Ипак, свидео му се Бернаров предлог, уколико му је обезбеђивао стан. Њему је мало било стало до тога да га прими к себи. И Бернар угаси своју свећу, па настави:

— Немојте мислити да нисам ништа разумео од онога што сте причали о својој књизи и о сукобу који замишљате између грубе стварности и...

— Ја га не замишљам, — прекиде га Едуар, — он постоји.

— Али зар не би управо зато било добро да на-
терам према вама неколико чињеница, да бисте могли да се још више борите? Посматрао бих уместо вас.

Едуар је подозревао да ли му се Бернар не под-
смева помало. Истина је то да је осећао да га је Бер-
нар понизио. Изражавао се одвише добро...

— Размислићемо о томе, — рече Едуар.

Прође дуго времена. Бернар је узалуд покушавао да заспи. Мучило га је Оливјеово писмо. Најзад, не могавши више издржати, а како је чуо да се Едуар преврће у кревету, он прошапта:

— Ако не спавате, хтео бих још да вас питам... Шта мислите о конту де Пасавану?

— Богами, можете и сами замислити, — рече Едуар. Затим, после једног тренутка: — А ви?

— Ја, — рече Бернар дивље... — ја бих га убио.

VII

Кад путник стигне на врх брежуљка, он седне и погледа пре но што продужи путем који се сада спушта; настоји да разабере куда га на крају води тај вијугави пут којим је пошао, који се, чини му се, губи у помрчини и, пошто се спушта вече, у ноћи. Тако се и писац који није све унапред предвидео зауставља за тренутак, предахне и пита се с неспо-
којством куда ће га одвести његова прича.

Бојим се да ли Едуар није непромишљено посту-
пио што је малог Бориса поверио Азаијевима. Како

да га спречим? Свако поступа према свом закону, а Едуара његов закон наводи да без престанка експериментише. Он је свакако добра срца, али често бих више волео, туђег спокојства ради, да видим да поступа из користољубља; јер племенитост која га води често је удружена са љубопитством које би могло да буде свирепо. Он познаје завод Азайјевих; он зна како је атмосфера тамо окужена, загушљива од морала и религије. Познаје Бориса, његову нежност, слабашност. Требало би да предвиди каквим га ранама излаже. Али он неће да води рачуна о другом чему до о заштити, помоћи и потпори коју може да нађе несигурна чедност детета у моралној строгости старог Азайја. Какве софизме слуша он? Сигурно му их ђаво шапуће, јер их не би слушао да долазе од неког другог.

Едуар ме је често раздражио (кад је говорио о Дувјеу, на пример), па чак и огорчио. Надам се да нисам сувише дао да се то види, али сада могу то да кажем. Његов начин опхођења с Лором, неки пут тако благородан, изгледао ми је понекад неподношљив.

Оно што ми се не допада код Едуара, то су разлози које себи даје. Зашто сада настоји да себе убеди да он тежи за Борисовим добром? Лагати друге, још и иде; али самога себе! Зар мисли да ће бујица у којој ће се утопити једно дете њему донети да пије?... Не поричем да има, негде у свету, и племенитих, великодушних и чак несебичних дела; хоћу да кажем само да се иза сваког, и најлепшег мотива често крије ђаво који је вешт и уме да извуче добит из онога што мислимо да смо му отели.

Користимо ове летње месеце који су растурили наше личности да бисмо их потанко испитали. И тако смо на средишњој тачки наше приповести, где се њен ход успорава и где она као да узима нов залет да би ускоро убрзала корак. Бернар је свакако још исувише млад да би управљао заплетом. Он се подухвата да чува Бориса. У најбољем случају моћи ће да га посматра. Већ смо видели Бернара да се променио; страсти га могу још и више изменити. Налазим у јед-

ној бележници неколико реченица у којима сам забележио оно што сам о њему раније мислио:

„Требало је да будем неповерљив према тако претераном поступку као што је Бернаров на почетку његове историје. Изгледа да је он у њему, ако судимо по његовим потоњим склоностима, у неку руку исцрпао све своје резерве анархизма, које би без сумње биле одржаване да је продужио да животари, као што се пристоји, под угњетавањем своје породице. После тога је живео у реаговању и као у неком протесту на тај гест. Навика да се буни и противи нагони га да се побуни и против саме своје побуне. Без сумње ме ниједан од мојих јунака није више разочарао, јер се можда ни од једнога нисам више чему надао. Можда се прерано препустио самом себи.“

Али и то ми већ не изгледа сасвим тачно. Мислим да још треба имати поверења у њега. Њега прожима много великодушности. Осећам у њему мужевност, снагу; кадар је да негодује. Мало одвише слуша себе како говори. Али то је и због тога што добро говори. Не верујем осећањима која могу веома брзо да се изразе. Он је врло добар ученик, али нова се осећања не уливају радо у научне калупе. Нешто мало инвенције приморало би га да муца. Већ је одвише читао, одвише упамтио, а много више научио из књига него из живота.

Не могу да се утешим за пролазну ђуд по којој је заузео Оливјеово место уз Едуара. Догађаји су се рђаво уредили. Оливјеа је Едуар волео. С каквим би старањем утицао на његово сазревање! С каквим би га љубавним поштовањем водио, подржавао, уздигао до себе! Пасаван ће га упропастити. То је сигурно. Ништа није штетније за њега него та околина без скрупула. Надао сам се од Оливјеа да ће умети боље да се одбрани од тога; али он је нежне природе и осетљиве на ласкање. Њему све заврти памет. Штавише, чини ми се да сам схватио, по неким призивцима у његовом писму упућеном Бернару, да је помало сујетан. Сензуалност, пркос, сујета, како га то излаже рђавим утицајима! Кад га Едуар буде поно-

во нашао, биће прекасно, бојим се. Али он је још млад, па имамо права да се надамо.

Пасаван... боље и не говорити о њему, зар не? Ништа није у исто време кобније и више омиљено него људи његовог кова, осим, ипак, жене сличне леди Грифит. У прво време, признајем, она ми је прилично импоновала. Али сам убрзо увидео своју заблуду. Такве су личности скројене од тканине без дебљине. Америка их извози много, али није једина која их производи. Чини се да оне имају све, богатство, памет, лепоту, — све осим душе. Венсан ће се јамачно морати ускоро уверити у то. Такве личности не осећају да их притискује никаква прошлост, никаква обавеза; не познају никакве законе, никакве господаре, никакве скрупуле; слободне и спонтане, оне бацају у очајање романсијера, који од њих добива само реакције без вредности. Надам се да задуго нећу видети леди Грифит. Жао ми је што нам је уграбила Венсана, који ме је више занимао, али који ће се отрцати дружећи се с њом; котрљан од ње, искрзаће своје ивице. То је штета: имао их је лепих.

Ако ми се икада још деси да измислим неку приповест, допустићу да у њој буду само прекаљени карактери, које живот, место да их отупљује, изоштрава. Лора, Дувје, Ла Перуз, Азаи... шта да радим са свим тим људима? Ја их нисам тражио; нашао сам их успут, пратећи Бернара и Оливјеа. Утолико горе по мене — дужан сам да се и надаље бавим њима.

ТРЕЋИ ДЕО

ПАРИЗ

Када будемо имали још неколико добрих нових регионалних монографија — тада, али тек тада, моћи ћемо, групишући њихове податке, упоређујући их, сравњујући их до ситница, да се поново позабавимо питањем целине, да у погледу ње учинимо нов и одлучан корак. Поступити друкчије значило би поћи, наоружан двема или трима простим и грубим идејама, на неку врсту брзог испада. То би у већини случајева значило проћи крај појединачног, особеног, неправилног — то јест, све у свему — крај оног што је најзанимљивије.

Лисјен Фебр: Земља и еволуција човека.

I

Повратак у Париз није му причинио никакво задовољство.

Флобер: Сентиментално васпитање.

22. септембар — Врућина, досада. Вратио сам се у Париз осам дана раније но што је требало. Због свог брзања увек ћу свугде стићи прерано. То је пре љубопитство него ревност; жеља да се нешто догоди пре времена. Никада нисам умео да се поравнам са својом жеђи.

Одвео сам Бориса његовом деди. Од Софрониске, која је дан раније отишла да га обавести, сазнао сам да је госпођа Ла Перуз отишла у дом старца. Ах!

Оставио сам малог на степеништу, пошто сам зазвонио, сматрајући да би било увиђавно да не присуствујем њиховом првом сусрету; бојао сам се старчевих захваљивања. Испитивао сам касније малог, али нисам могао ништа сазнати. Софрониска ми је рекла, када сам се поново састао с њом, да дечко ни њој није ништа више рекао. Када је, сат касније, као што смо се договорили, отишла по њега, отворила јој је служавка. Софрониска је затекла старога како седи за партијом дама; дечко је стајао у углу, на другом крају собе, и дурио се.

— Чудновато, — рекао је Ла Перуз, сав збуњен; — изгледало је да се забавља, али одједном му је досадило. Бојим се да му помало недостаје стрпљења...

Погрешили смо што смо их сувише дуго оставили насамо.

27. септ. — Јутрос сам срео Молинјеа близу Одеона. Полина и Жорж враћају се тек прекосутра. Будући да је сам у Паризу од јуче, ако се досађивао онолико колико ја, није чудо што је изгледао тако срећан што ме види. Отишли смо да до ручка посетимо у Луксембуршком парку, јер смо се договорили да ручамо заједно.

Када је са мном, Молинје се прави шаљив, па чак и раскалашан, јер без сумње мисли да такав тон мора да се допада једном уметнику. Труди се да се покаже још свеж.

— У ствари, ја сам страстан човек, — изјавио ми је. Разумео сам да је хтео рећи: похотљив. Осмехнуо

сам се, као што би се човек осмехнуо слушајући неку жену како изјављује да има врло лепе ноге. Осмех који значи: „Верујте да никада нисам посумњао у то“. До тога дана видео сам у њему само судију; човек је најзад уклонио тогу.

Сачекао сам да седнемо за сто код Фoaјoa па да разговарам с њим о Оливјеу. Рекао сам му да сам недавно добио вести о њему од једног његовог друга и да сам сазнао да он путује по Корзици са контом де Пасаваном.

— Да, то је један Венсанов пријатељ, који му је предложио да га поведе. Пошто је Оливје прилично сјајно положио матуру, мама је мислила да не би требало да му одрекне то задовољство... Он је књижевник, тај конт де Пасаван. Ви мора да га познајете.

Нисам му крио да не волим много ни његове књиге ни њега самог.

— Међу колегама се понекад мало престрого суди, — одговорио ми је он. — Потрудио сам се да прочитам његов последњи роман, који извесни критичари веома цене. Нисам у њему видео богзна шта; али, знате, ја се у то не разумем... — Затим, како сам изразио бојазан у погледу утицаја који би конт де Пасаван могао имати на Оливјеа:

— Право да кажем, — додао је муцајући, — ја, лично, нисам одобравао то путовање. Али треба водити рачуна о томе да нам у извесном узрасту деца почињу да измичу. То је у реду, и ту се не може ништа. Полина би хтела да бди над њима. Она је као и све мајке. Понекад јој кажем: „Ама ти досађујеш својим синовима. Та остави их на миру. Ти им својим питањима само распаљујеш машту...“ Што се мене тиче, ја држим да ништа не вреди надзиравати их сувише дуго. Важно је да им прво васпитање улије неколико добрих начела. Важно је нарочито да имају на кога да буду. Наследство, видите, драги мој, оно побеђује све. Има извесних неваљалаца које ништа не може да поправи; то су они за које кажемо да су предодређени. Њих, међутим, треба

држати врло строго. Али кад имамо посла с децом која су по природи добра, можемо мало попустити узде.

— Ви сте ми ипак рекли, — наставио сам ја, — да та отмица Оливјеа није била с вашим пристанком.

— Ох! с мојим пристанком... с мојим пристанком, — рекао је он, с носом у тањиру, — неки пут се и не тражи мој пристанак. Треба имати у виду да у браку, и то мислим на најсложније бракове, не одлучује увек муж. Ви нисте ожењени, па вас то не занима...

— Опростите, — рекох смејући се, — ја сам романсијер.

— Онда сте без сумње могли приметити да се човек не пушта увек из слабости да га жена води.

— Постоје, стварно, — допустио сам ласкајући му, — непоколебљиви и чак ауторитативни људи, за које се открива да су у браку послушни као јагањци.

— А знате ли откуда то? — настави он... — У девет од десет случајева, кад муж попусти жени, он то чини зато што треба нешто да му се опрости. Честита жена, драги мој, искористи све. Ако човек само на часак погне леђа, она му скочи на рамена. Ах! пријатељу мој, јадни мужеви су понекад збиља за жаљење. Док смо млади, желимо да нам жена буде невина, а не знамо колико ће нас стајати њена чедност.

Налактивши се на сто, и с брадом у рукама, посматрао сам Молинјеа. Он, сиромах, није ни слутио колико је подређен положај на који се жалио изгледао природан за његова леђа; често је брисао чело, јео много, али не као сладокусац, већ као прождрљивац, и изгледа да је нарочито ценио старо бургундско вино које смо били наручили. Био је срећан што је осећао да га слушам, разумем, и, мислећи без сумње да му одобравам, сипао је признања.

— Као судија, — наставио је он, — упознао сам жене које су се својим мужевима давале нерадо, против своје воље... а ипак су огорчене кад несрећник кога одбијају пође да се нахрани другде.

Судија је почео реченицу у прошлом времену; муж ју је завршио у садашњем, у неоспорном враћању на своју личност. Он додаде пословично, између два залогаја:

— Туђи нам се апетити лако учине претерани, ако их и сами немамо. — Испео је велики гутљај вина. — И то вам објашњава, драги пријатељу, како муж губи управљање над домаћинством.

Схватио сам уосталом, и открио, у његовом рђаво повезаном говору, жељу да на врлину своје жене пребаци одговорност за своја огрешења. Тако раскомадана створења као што је овај пајац, помислио сам, морају да употребе сав свој егоизам да би одржала повезаним растављене делове своје личности. Мало самозаборава, и она би се распала у парампарчад. Он је ћутао. Осетио сам потребу да налијем коју рефлексiju, као што се налива уље у машину која је обавила део посла, и, да бих га навео да продужи, ја се усудих:

— Срећом, Полина је паметна.

Он рече „да...“ отегнуто до сумње, па затим:

— Али ипак има ствари које она не разуме. Ма колико да је жена паметна, знате... Уосталом, признајем да у тој прилици нисам био баш веома спретан. Почео сам да јој причам о једној малој авантури онда када сам веровао, када сам и сам био убеђен да ствар неће отићи далеко. Међутим, ствар је отишла даље... а исто тако и Полидине сумње. Погрешио сам што сам јој, како се оно каже, убацио бубу у главу. После сам морао да кријем, да лажем... Ето шта значи имати сувише дуг језик. Шта ћете? Волим да се поверавам... Али Полина је страшно љубоморна, и не можете замислити колико сам лукавства морао употребити.

— Је ли то било одавно? — упитах.

— О! то траје отприлике већ пет година; и држим да сам је потпуно разуверио. Али сад ће све почети из почетка. Замислите, прекјуче, кад сам се вратио кући... Како би било да поручимо још један Помар, а?

— Не за мене, хвала.

— Можда имају мале боце. Отићи ћу после кући да мало одспавам. Мучи ме ова врућина... Као што вам рекох, прекјуче, вративши се кући, отворим свој писаћи сто да средим хартије. Извучем фиоку у коју сам био сакрио писма од... те особе о којој је реч. Замислите, драги мој, како сам био запрепашћен: фијока је била празна. Па дабоме! знам исувише добро шта се морало догодити: Пре петнаест дана Полина је са Жоржом дошла у Париз на венчање ћерке једног мог колеге, а ја нисам могао да присуствујем: знате да сам био у Холандији... а онда, те церемоније, то су женска посла. Беспослена, у празном стану, под изговором да прави реда, знате какве су жене, увек помало љубопитљиве... мора да је стала претурати... о! и не мислећи ништа рђаво. Ја је не оптужујем. Али Полина је увек имала неку проклету потребу да спрема... Па сад, шта да јој кажем, кад има у рукама доказе? Да ме бар мала није звала по имену! Тако сложан брак! Кад само помислим шта ћу извући...

Јадник се заглибио у својој исповести. Брисао је чело, хладио се. Ја сам много мање пио него он. Срце нема самилости по поруџбини: осећао сам према њему само гађење. Могао сам да га замислим као оца породице (мада ми је било веома мучно да помислим да је он Оливјеов отац), као срећена, честита, повучена грађанина; али сам замишљао да као љубавник мора бити смешан. Нарочито ми је сметала неспретност и тривијалност његовог говора и мимике; чинило ми се да ни његово лице ни његов глас нису кадри да прикажу осећања која ми је изражавао; као кад би контрабас покушао да постигне ефекат алта; његов је инструмент давао само погрешне тонове.

— Рекли сте ми да је и Жорж био с њом...

— Да. Није хтела да га остави сама. Али, наравно, он јој није увек био за петама... Кад бих вам рекао, драги мој, да за двадесет и шест година брака нисам имао с њом ни најмању сцену, ни најмању свађу... А кад помислим шта се сад спрема... јер Полина се враћа кроз два дана... Ах! хајде да говоримо о другом нечем. Ето, шта кажете за Венсана?

Принц од Монака, крстарење по мору... Сто му громова!... Шта, нисте знали?... Да, отишао је да надгледа дубинска испитивања и риболов у околини Азорских Острва. Ах! што се њега тиче, не треба да се узнемиравам, уверавам вас! Он ће сам себи прокрчити пут.

— А његово здравље?

— Потпуно се опоравио. Како је паметан, верујем да је на путу да постане славан. Конт де Пасаван ми није крио да га он сматра за једног од најзначајнијих људи које је досада срео. Рекао је чак: најзначајнији... али треба одбити на претеривање...

Завршили смо ручак. Он запали цигару.

— Могу ли да вас питам, — настави он, — ко је тај Оливјеов пријатељ који вам је дао обавештења о њему? Рећи ћу вам да особито много полажем на то с ким се моја деца друже. Држим да се на то никада не може сувише пазити. Моја деца имају срећом природну склоност да се спријатељују само с најбољима. Ето, Венсан са својим принцом. Оливје с контом де Пасаваном... Жорж се у Улгату нашао с једним својим школским другом, неким младим Адамантијем, који ће се уосталом вратити с њим у Ведел-Азајев завод; у погледу њега може се бити без бриге; отац му је сенатор Корзике. Али ево колико треба бити опрезан: Оливје је имао једног пријатеља који је изгледао да је из врло добре породице: неког Бернара Профитандјеа. Треба да вам кажем да је Профитандје-отац мој колега; један од најзначајнијих људи, кога особито ценим. Али... (нека то остане међу нама)... недавно сам сазнао да он није отац том детету које носи његово име! Шта кажете на то?

— Баш ми је тај млади Бернар Профитандје говорио о Оливјеу, — рекох ја.

Молинје повуче снажно два-три дима из цигаре, и, подигавши високо обрве, због чега му се чело набра:

— Више бих волео да се Оливје не дружи много с тим младићем. Добио сам о њему врло лоша обавештења, која ме, уосталом, нису много изненадила. Треба

признати да се не можемо надати ничем добром од детета које је рођено под тако жалосним околностима. Не значи да ванбрачно дете не може имати значајних особина, чак и врлина; али плод разузданости и непокорности нужно носи у себи клице анархије... Да, драги мој, догодило се оно што се морало догодити. Млади Бернар је одједном напустио родитељски дом, у који никада није ни требало да уђе. Отишао је да „живи својим животом“, како каже Емил Ожје; да живи ко зна како и ко зна где. Јадни Профитандје, који ме је и обавестио о тој лудорији, показивао се испрва крајње ожалашћен. Објаснио сам му да не сме толико да прима к срцу ту ствар. Све у свему, одлазак тог дечака само ће довести све у ред.

Протестовао сам да довољно познајем Бернара да бих могао да одговарам за његову племенитост и честитост (чувајући се, наравно, да му не говорим о догађају с кофером). Али се Молинје сместа успротиви:

— Де! видим да вам морам више испричати.

Затим, нагнувши се напред, и полутгласно:

— Мој колега Профитандје добио је да истражује једну аферу која је крајње саблажњива и непријатна, и сама по себи, а и по последицама које би могла имати. То је невероватна прича, у коју човек најрадије не би веровао... Ради се, драги мој, о некој правој проститутској установи, о једном... не, нећу да употребим ружне речи, рецимо о једној чајциници, у којој је нарочито скандалозно то што су стални гости тог салона већином, и готово искључиво, још врло млади гимназисти. Кажем вам, то је просто невероватно. Та деца нису свесна озбиљности својих поступака, јер једва и настоје да их прикрију. То се догађа по изласку из школе. Ужинају, разговарају, забављају се с тим дамама, а игре се настављају у суседним собама. Наравно, ту не улази ко год хоће. Треба бити представљен, упућен. Ко плаћа трошкове тих оргија? Ко плаћа кирију за стан? Изгледало је да то није тешко открити; али истрага се могла водити само с крајњом опрезношћу, из страха да не сазнамо сувише, да не будемо приморани да прого-

нимо и напоследку компромитујемо угледне породице за чију се децу подозревало да су међу главним посетиоцима. Учинио сам дакле што сам год могао да умерим Профитандјеову ревност, јер он се залетео у ту аферу као бик, не слутећи да ће првим ударцима рогова... (ах! извините; нисам то намерно рекао; ха! ха! ха! баш је смешно; омакло ми се)... доћи у опасност да пробурази свог сина. На срећу су ферије распустиле све, гимназисти су се растурили, и надам се да ће се читава та афера расплинути, да ће бити угушена после неколико упозорења и казни које неће изазвати скандал.

— Јесте ли сасвим сигурни да је Бернар Профитандје био умешан у то?

— Не потпуно, али...

— Шта вас наводи да сумњате?

— Прво, чињеница да је он ванбрачно дете. Можете мислити да дечак његових година неће побећи од куће, сем ако нема ни стида ни срама... А после, верујем да је Профитандје наслутио нешто, јер је његова ревност одједном малаксала; изгледало је као да се повлачи, а последњи пут када сам га питао како стоји та ствар, био је збуњен: „Верујем да од тога, коначно, неће бити ништа, рекао ми је он и брзо скренуо разговор. Сиромах Профитандје! Но, знате, он није заслужио да му се тако шта догоди. Он је поштен човек и, што је можда још ређе, ваљан момак. Ах! ето, његова кћи се врло добро удала. Нисам могао да присуствујем венчању, јер сам био у Холандији, али Полина и Жорж су се баш због венчања и вратили. Јесам ли вам већ рекао то? Време је да одем да спавам... Шта, збиља! ви хоћете да платите све? Та пустите! Међу момцима, међу друговима, цех се дели... Не пристајете? Онда, збогом. Не заборавите да се Полина враћа кроз два дана. Дођите да нас посетите. И немојте ме више звати Молинје; реците просто: Оскар!... Већ одавно сам хтео да вас замолим за то.

Вечерас сам добио писмо од Рашеле, Лорине сестре:

Имам да вам саопштим озбиљне ствари. Можете ли, ако вам то не смета много, да свратите у завод сутра после подне? Учинили бисте ми велику услугу.

Да жели да разговара са мном о Лори, не би толико чекала. Ово је први пут што ми пише.

II

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

(Наставак)

28. септембар — Затекао сам Рашелу на прагу велике учионице у приземљу завода. Два послужитеља су чистила под. Она је имала на себи прегачу, а у руци крпу.

— Знала сам да на вас могу рачунати, — рекла ми је пружајући ми руку, са изразом нежне, резигниране, а ипак насмејане туге, дирљивије од лепоте. — Ако се не журите много, најбоље би било да се попнете да посетите најпре деду, па после маму. Кад би сазнали да сте били а њих нисте посетили, било би им жао. Али оставите мало времена и за мене, треба свакако да разговарам с вама. Наћи ћете ме овде. Видите, надзиравам рад.

Из неке врсте стидљивости, она никада не каже: радим. Рашела је целог свог века била повучена, и ништа није уздржљивије, скромније, од њене врлине. Одрицање је за њу тако природно да јој нико од њених није захвалан за њено непрестано жртвовање. То је најлепша женска душа коју познајем.

Попео сам се на други спрат, код Азаја. Стари више уопште не напушта своју наслоњачу. Посадио ме је крај себе и готово одмах стао говорити о Ла Перузу.

— Бринем се што знам да је сам и хтео бих да га наговорим да се пресели у завод. Ви знате да смо ми стари пријатељи. Ја сам га недавно посетио. Бојим се да ли га одлазак његове драге жене у Сент-Перин

није много ожалостио. Његова служавка ми је рекла да готово и не једе више. Ја држим да ми обично сувише једемо; али у свему се треба држати мере, јер може бити претераности у оба правца. Он сматра да је излишно кувати за њега самог. Али кад би се хранио с нама, повукло би га кад би видео како други једу. Био би овде са својим малим унуком, кога иначе скоро уопште не би имао прилике да види, јер од Улице Вавен до предграђа Сент-Оноре, то вам је читаво путовање. Осим тога, не бих волео да пуштам дете да овде у Паризу само излази. Познајем Анатола де Ла Перуза већ одавно. Он је увек био особењак. То није никакво пребацивање, али он је по природи помало горд, и можда не би прихватио гостопримство које му нудим а да не плати нешто са своје стране. Зато сам мислио да бих му могао предложити да надзирава учионице, што га уопште не би замарало, а имало би штавише добро дејство да га растресе и да сврати мало његову пажњу са самога себе. Он је добар математичар, и могао би по потреби да даје часове из геометрије или алгебре. Сад кад више нема ученика, намештај и клавир не служе му више ничему, те би требало да откаже стан. А пошто би уштедео кирију кад би дошао овамо, мислио сам да бисмо штавише могли да се договоримо да плаћа нешто за опскрбу, да би му било угодније и да ми се не би осећао сувише обавезним. Требало би да се потрудите да га убедите, и то без оклевања, јер се бојим да, с његовим рђавим начином живота, не ослаби брзо. Осим тога, школа почиње кроз два дана. Било би добро да знамо шта ће бити и можемо ли рачунати на њега... као што он може рачунати на нас.

Обећах да ћу колико сутрадан отићи да разговарам с Ла Перузом. Као да му је сместа одлакнуло:

— Ех! како је честит дечак, зар не, ваш млади штићеник, Бернар. Он се љубазно понудио да врши овде неке ситне дужности. Говорио је да би надзиравао учионицу млађих ђака, али се бојим да је он и сâм сувише млад и да неће умети да улије поштовање. Дуго сам разговарао с њим и налазим да је симпа-

тичан. Од карактера таквог кова стварају се најбољи хришћани. Свакако је за жаљење што је рано васпитање дало погрешан правац његовој души. Признао ми је да не верује у бога, али ми је то рекао тоном који ми је улио наде. Одговорио сам му да се надам да ћу у њему наћи све особине које су потребне за младог Христовог војника и да би требало да се позабави тиме да искористи способности које му је бог поверио. Заједно смо прочитали параболу, и верујем да семе није пало на лоше тле. Показао се ганут мојим речима и обећао је да ће размислити о томе.

Бернар ми је већ причао о том разговору са старцем, знао сам шта о томе мисли, тако да ми је разговор постајао доста мучан. Већ сам био устао да пођем, али он, задржавши моју руку:

— Ех! чујте, видео сам нашу Лору! Знао сам да је драго дете провело с вама месец дана у дивним планинама. Изгледа да јој је то веома добро чинило. Срећан сам што знам да је опет крај свог мужа, који мора бити да је већ почео да трпи због њене дуге одсутности. Штета што му посао није дозволио да вам се тамо придружи.

Повукао сам руку да пођем, све више и више сметен, јер нисам знао шта му је Лора могла рећи, али он ме наглим и одлучним покретом привуче себи и, нагнувши се к мом уху:

— Лора ми је поверила да чека бебу; али, пст!... Волела би да се то још не зна. Ја то кажем вама зато што знам да сте ви упућени у то и да смо и ви и ја дискретни. Јадно дете, била је сасвим збуњена док ми је говорила о томе, и црвенела је. Она је тако уздржљива. Како је клекла преда мном, заједно смо се захвалили богу што је благословио њен брак.

Чини ми се да би Лора боље учинила да је одгодила ту исповест, на коју је њено стање још није присиљавало. Да ме је питала за савет, ја бих јој препоручио да причека да се види с Дувјеом пре но што ма шта каже. Азаи види између њих само жарку љубав, али сви његови неће бити тако наивни.

Старац је извео још неколико варијација на разне пасторске теме, па ми је онда рекао да би његова

ићи била срећна да ме поново види, и ја сиђох на спрат Веделових.

Прочитао сам што сам написао. Говорећи тако о Азају, сам себе чиним одвратним. Заиста тако мислим; а ових неколико редова додајем Бернара ради, за случај да га његова љупка индискретност наведе да опет забада нос у ову свеску. Ако само буде наставио да се виђа са старцем, разумеће шта хоћу да кажем. Ја много волим старог, и „штавише“, како он каже, поштујем га. Али чим се нађем пред њим, не осећам више себе. То ми чини његово друштво доста непријатним.

Много волим његову кћер, пасторову жену. Госпођа Ведел личи на Ламартинову Елвиру; Елвиру која је остарила. Разговор с њом није без дражи. Често јој се догађа да не заврши реченицу, што њеној мисли даје неку песничку мекоћу. Она ствара бескрајно помоћу неодређеног и недовршеног. Од будућег живота очекује све што јој недостаје на овом свету, те јој то дозвољава да неограничено прошири своје наде. Она узима замах смањивањем свог тла. Будући да веома мало виђа Ведела, то јој допушта да замишља да га воли. Часни човек стално одлази некуда, заузет хиљадама услуга, хиљадама брига, проповеди, конгреса, посета сиромасима и болеснима. Руку вам стисне само у пролазу, али утолико срдачније.

— Одвише ми се жури да бисмо могли данас разговарати.

— Па шта! наћи ћемо се на небу, — кажем му ја, али он и не стигне да ме чује.

— Нема више ни тренутка времена за себе, — уздише госпођа Ведел. — Да само знате шта све пушта да му натоваре на леђа откако... Пошто знају да он никада никоме не одбије, сви му... Кад се увече врати кући, понекад је тако уморан да се не усуђујем да разговарам с њим, из страха да га... Толико се даје другима да му више ништа не преостаје за своју породицу.

И, док је она говорила, сетио сам се неких преокрета код њега, из времена када сам становао у заводу. Виђао сам га како се хвата за главу и кука за тренутком одмора. Али, већ тада, мислио сам да се он тог одмора више плаши него што га жели, и да му ништа мучније не би могло бити дато него мало времена за размишљање.

— Хоћете ли да попијемо шољу чаја? — упита ме госпођа Ведел, док је једна мала служавка доносила пун послужавник.

— Госпођо, нема довољно шећера.

— Рекла сам вам већ да треба да тражите од госпођице Рашеле да вам да. Идите брзо... Јесте ли обавестили ону господу?

— Господин Бернар и господин Борис су изишли.

— Добро, а господин Арман?... Пожурите.

Па, и не чекајући да служавка изиђе:

— Ова сирота девојка је дошла из Стразбура. Нема ни трунка... Све мора да јој се каже... Но, па шта чекате?

Служавка се окрете као змија кад јој стану на реп:

— Доле је прецептор који је хтео да се попне овамо. Каже да неће отићи док не буде исплаћен.

На цртама лица госпође Ведел изрази се трагичан јад.

— Колико пута треба да вам поновим да се не бавим ја исплатама. Реците му да се обрати госпођици. Идите!... Немам ни тренутка мира! Збиља не знам на шта мисли Рашела.

— Нећемо је причекати за чај?

— Она никада не пије чај... Ах! тај почетак школске године задаје нам много бриге. Прецептори који се јављају траже претеране плате; или, кад су им захтеви прихватљиви, онда су они сами неприхватљиви. Тата се жалио на овог последњег. Он се показао сувише слаб према њему, а сада му овај прети. Чули сте шта је мала рекла. Сви ти људи мисле само на новац... као да нема ништа важнијег на свету... Међутим, не знамо како да га заменимо.

Проспер увек мисли да је довољно само молити се богу, па да се све уреди...

Служавка се врати са шећером.

— Јесте ли јавили господину Арману?

— Јесам, госпођо, одмах ће доћи.

— А Сара? — упитах.

— Она се враћа тек кроз два дана. У Енглеској је, код пријатеља, код родитеља оне девојке коју сте видели код нас. Били су веома љубазни, и радујем се што ће се Сара моћи мало... Тако је и с Лором. Видим да изгледа много боље. Боравак у Швајцарској, после Југа, веома јој је добро чинио, и ви сте веома љубазни што сте је наговорили да пође с вама. Само овај јадни Арман није напуштао Париз за цело време распуста.

— А Рашела?

— Да, збиља, ни она. Звали су је на разне стране, али је она више волела да остане у Паризу. А онда, била је потребна деди. Уосталом, човек у овом животу не ради увек оно што хоће. Присиљена сам да понављам то деци с времена на време. Треба мислити и на друге. Мислите ли да не би и мене забављало да одем да се шетам у Сас-Феу? А кад Проспер путује, мислите ли да он то чини из задовољства? Армане, знаш добро да не волим да дођеш овамо без оковратника, — додаде она видећи свог сина како улази.

— Драга мајко, ви сте ме побожно учили да не придајем важности одевању, — рече он пружајући ми руку; — и то је било врло опортуно, јер праља долази само средом, а оковратници који су ми преостали поцепани су.

Сетих се онога што ми је Оливје рекао о свом другу, и учини ми се уистину да се израз неке дубоке бриге крије иза његове злобне ироније. Арманово се лице заострило, нос му се зашиљио, свијао се изнад истањених и безбојних усница. Он настави:

— Јесте ли обавестили господина вашег племенитог посетиоца да смо нашој редовној и ангажованој трупи прикључили, за отварање наше зимске сезоне, неколико сензационалних звезда: сина једног добронамерног сенатора и младог виконта де Пасавана,

брата једног славног писца? Не рачунајући две принове које већ познајете, али које су зато само још угледније: принца Бориса и маркиза Профитандјеа; осим тога још неколико других, чије титуле и вредности ваља тек открити.

— Видите, није се ништа променио, — рече јадна мати осмехујући се на његове шале.

Толико сам се бојао да не почне говорити о Лори да сам прекинуо посету и сишао што сам брже могао да се нађем с Рашелом.

Била је уврнула рукаве блузе, да би помогла у спремању учионице, али их је брзо спустила кад је видела да се приближавам.

— Крајње ми је мучно што морам да се обратим вама, — поче она водећи ме у малу суседну просторију, која служи за приватне часове. — Хтела сам да се обратим Дувјеу, који ме је молио за то, али откако сам се поново видела с Лором, схватила сам да то не могу учинити...

Била је врло бледа, и, кад изрече последње речи, брада и усне јој грчевито задрхташе, што је на неколико тренутака спречи да говори. Ја одвратих поглед, из страха да ће јој бити непријатно. Она се наслони на врата која је била затворила за собом. Хтедох је узети за руку, али је она истрже из мојих. Најзад она настави гласом готово пригушеним од огромног напора:

— Можете ли ми позајмити десет хиљада франака? Почетак школске године се показује доста добар, па се надам да ћу вам моћи ускоро вратити.

— Када вам је потребно?

Она не одговори.

— Имам код себе нешто више од хиљаду франака, — наставих ја. — Сутра ујутру ћу допунити своту... Још вечерас, ако је потребно.

— Не, довољно је сутра. Али ако вам није незгодно да ми одмах оставите хиљаду франака...

Извадих новац из новчаника и пружих јој га.

— Хоћете ли хиљаду и четири стотине?

Она обори главу и рече „да“ тако тихо да је једва чух, па посрћући приђе једној клупи и сруши се на

њу, и, налактивши се, остаде тако неколико тренутака покривши лице рукама. Помислио сам да плаче, али кад јој спустих руку на раме, она подиже главу, и ја видех да су јој очи остале суве.

— Рашела, — рекох јој, — немојте се стидети што сте ме замолили за ово. Срећан сам што могу да вам учиним услугу.

Она ме погледа озбиљно:

— Тешко ми је што морам да вас замолим да о овоме не говорите ни деди ни мами. Откако су ми поверили да исплаћујем рачуне завода, ја их пуштам да верују... укратко, они не знају. Немојте им ништа рећи, преклињем вас. Деда је стар, а мама се толико мучи.

— Рашела, не мучи се она око свега тога... него ви.

— Она се много намучила. Сада се уморила. Ред је на мене. Немам шта друго да радим.

Рекла је сасвим просто те једноставне речи. Нисам осетио у њеној резигнацији нимало горчине, већ, напротив, неку врсту задовољства.

— Али немојте помислити да нам иде веома рђаво, — настави она. — Ово је просто један тежак тренутак, зато што се неки повериоци показују нестрпљиви.

— Чуо сам малочас како је служавка спомињала неког прецептора који тражи да га исплатите.

— Да, дошао је и приредио деди веома мучну сцену, што ја, на жалост, нисам могла спречити. Он је бруталан и прост човек. Треба да му платим.

— Желите ли да пођем ја уместо вас?

Она је за тренутак оклевала, трудећи се узалуд да се осмехне.

— Хвала. Али немојте, боље да ја одем... Него, пођите са мном. Бојим га се помало. Ако буде видео вас, неће се ништа усудити да каже.

Двориште завода било је за неколико степеница више од парка у који се продужавало, а од кога је било одвојено ниском оградом, на коју се наслонио прецептор, с лактовима затуреним уназад. На глави

је имао велик мек шешир и пушио је лулу. Док је Рашела преговарала с њим, пришао ми је Арман.

— Рашела вас је израдила, — рече он цинично. — Дошли сте у прави час да је извучете из гадне неприлике. Опет се мој брат Александар, та свиња, задужио у колонијама. Хтела је то да сакрије од родитеља. Раније је већ напустила половину своје опреме да би увећала Лорину, а сада је отишао и остатак. Кладим се да вам није о томе ништа рекла. Њена ме скромност огорчава. То је једна од најстрашнијих шала овога света: кад год се неко жртвује за друге, можете бити сигурни да вреди више од њих... Шта је све учинила за Лору! А она ју је лепо наградила, дроља једна!...

— Армане, — узвикнух, огорчен, — немате права да судите својој сестри.

Али он продужи испрекиданим и пискавим гласом:

— Баш напротив, судим јој зато што нисам бољи од ње. Разумем се ја у то. Рашела нам не суди. Она никада никоме не суди... Да, дроља, дроља... Кунем вам се да јој нисам по другима поручио шта мислим о њој... А ви сте све то покрили, заштитили! Ви сте знали... Деда види у томе само усрдност. Мама се труди да не схвати ништа. Што се тиче тате, он се препушта господу, то је згодније. Пред сваком се тешкоћом баца у молитву, а Рашелу оставља да се испетљава. Све што он тражи то је да му не буде јасно. Он јури, копрца се, скоро никада није код куће. Разумем да се гуши овде; а ја, ја ту цркавам. Он настоји да се опија, дабогме! За то време мама пише стихове. О! не ругам јој се, и ја их пишем. Али ја бар знам да сам ђубре, и нисам никада ни хтео да изигравам нешто друго. Реците, зар то није одвратно: деда се прави милосрдан према Ла Перузу, зато што му је потребан репетитор... — И, одједном: — Шта се то она свиња тамо усуђује да каже мојој сестри? Ако је не поздрави одлазећи, треснућу га песницом по њушци...

Он полете према оном бојуму, и ја помислих да ће га ударити. Али, кад му се приближио, овај ду-

боко скиде шешир, извештачено и иронично, па се изгуби под капијом. У том се тренутку капија отвори и уђе пастор. Био је у реденготу, цилиндру и црним рукавицама, као неко ко се враћа с крштења или с погребa. Екс-репетитор и он се свечано поздравише.

Рашела и Арман ми приђоше. Када их је Ведел сустигао близу мене:

— Све је уређено, — рече Рашела свом оцу.

Он је пољуби у чело:

— Видиш, шта сам ти говорио, дете моје: бог никада не напушта онога ко се узда у њега.

Затим, пружајући ми руку:

— Ви већ одлазите? ... До скорог виђења, зар не?

III

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

(Наставак)

29. септембар — Посета Ла Перузу. Служавка се двоумила да ли да ме пусти унутра. „Господин не прима никога.“ Толико сам наваљивао да ме је увела у салон. Капци су били спуштени; у полумраку, једва сам препознао мог старог учитеља, заваљеног у једну праву наслоњачу. Није се дигао. Пружио ми је, и не погледавши ме, своју меку руку, која је поново клонула пошто сам је стиснуо. Сео сам поред њега, тако да сам га видео само с профила. Црте су му остале тврде и укочене. Усне су му се на тренутке покретале, али није говорио ништа. Напоследку сам посумњао да ли ме је уопште препознао. Часовник је откуцавао четири сата. Он тада окрете главу, као да је покренут неким часовничким механизмом, и свечаним, снажним али безвучним гласом, као с оне стране гроба:

— Зашто су вас пустили унутра? Наредио сам служавци да каже свакоме ко би ме тражио да је господин Ла Перуз умро.

Био сам болно дирнут, не толико његовим бесмисленим речима колико њиховим тоном, тоном декламаторским, неизрециво извештаченим, на који ме мој стари учитељ, увек тако природан са мношћом и тако поверљив, није био навикао.

— Девочица није хтела да ми лаже, — одговорих најзад. — Не грдите је што ми је отворила. Срећан сам што вас поново видим.

Он понови тупо: — Господин Ла Перуз је умро, — па поново утону у ћутање. Учиних љутит покрет и устадох, спреман да пођем, остављајући да се неког другог дана постарам да пронађем разлог тој жалосној комедији. Али у том тренутку уђе служавка; носила је шољу чоколаде која се пушила:

— Пробајте мало, господине. Данас још нисте ништа јели.

Ла Перуз скочи нестрпљиво, као глумац када му неки неспретни статиста поквари ефект:

— Касније. Када господин буде отишао.

Али тек што је служавка затворила врата:

— Пријатељу мој, будите добри, донесите ми, молим вас, чашу воде. Само чашу воде. Умирем од жеђи.

Нађох у трпезарији боцу и чашу. Он напуни чашу, искапи је, и обриса усне рукавом свог старог капута од алпагинске вуне.

— Имате ли грозницу? — упитах га.

Моја га реченица одмах подсети на осећања улоге коју је играо:

— Господин Ла Перуз нема грозницу. Он нема више ништа. Од среде увече господин Ла Перуз је престао да живи.

Двоумио сам се не би ли било најбоље препустити се његовој игри:

— Није ли управо у среду дошао мали Борис да вас види?

Он окрете главу к мени. Његове црте озари осмех, као сенка оног некадашњег осмеха који се јављао на Борисово име, и, пристајући најзад да напусти своју улогу:

— Пријатељу мој, вама могу да кажем: та среда била је последњи дан који ми је преостао. — Па

настави тихим гласом: — Управо последњи дан који сам дао себи пре но што... свршим.

Јако ме је болело што сам видео да се Ла Перуз враћа на тај злосрећни разговор. Тада схватих да нисам никада узимао озбиљно оно што ми је раније о томе говорио, јер сам допустио свом памћењу да то заборави; а сада сам себи пребацивао због тога. Сада сам се опет свега сећао, али сам се изненадио, јер ми је он најпре говорио о неком дужем року, и кад му то приметих, он ми признаде, гласом који је опет постао природан, па чак и с мало ироније, да ме је преварио у погледу датума, да ми је рекао каснији датум из бојазни да се ја због тога не пожурим да се вратим, али да је више вечери узастопце клечећи преклињао бога да му подари да види Бориса пре но што умре.

— Чак сам се и споразумео с њим, — додаде он, — да ћу у случају потребе одгодити свој одлазак за неколико дана... због обећања које сте ми дали да ћете ми га довести, сећате ли се?

Узех га за руку. Била је ледена, и ја је загрејих у својим рукама. Он продужи једноличним гласом:

— А онда, када сам видео да нисте чекали крај распуста да се вратите и да ћу моћи видети малог а да тога ради не одгодим мој одлазак, поверовао сам... учинило ми се да бог води рачуна о мојој молитви. Помислио сам да ми одобрава. Да, тако сам веровао. Нисам одмах разумео да ми се он изругује, као и увек.

Он извуче своју руку из мојих, па рече живах-није:

— Зарекао сам се дакле да у среду увече свршим с тим, а ви сте ми у среду довели Бориса. Морам вам рећи да нисам осетио, кад сам га угледао, сву ону радост коју сам очекивао. Размишљао сам о томе касније. Очигледно, нисам имао права да се надам да ће мали моћи бити срећан што ме види. Мати му никада није говорила о мени.

Он застаде; усне су му дрхтале, и ја помислих да ће заплакати.

— Борис би желео да вас заволи, али дајте му времена да вас упозна, — усудих се да кажем.

— Када је мали отишао, — настави Ла Перуз не слушајући ме, — када сам, увече, поново остао сам (јер, као што знате, госпођа Ла Перуз није више овде), рекао сам себи: „Ево! дошао је час.“ Треба да знате да ми је брат, онај кога сам изгубио, оставио два пиштоља која стално држим уза се, у једној кутији крај узглавља. Отишао сам по ту кутију. Сео сам у једну наслоњачу, ето, овако, као сада. Напунио сам један пиштољ...

Он се окрете мени и, нагло, грубо, као да сам сумњао у његове речи, понови:

— Да, напунио сам га. Можете да видите: још је пун. Шта се догодило? Не могу да разумем. Присло-нио сам пиштољ уз чело. Држао сам га дуго уз слепо-очницу. И нисам опалио. Нисам могао... У последњем тренутку, стид ме је да кажем... Нисам имао храб-рости да окинем.

Живахнуо је говорећи. Поглед му је постао жив-љи, а крв му је благо обојила образе. Гледао ме је климајући главом.

— Како ви то објашњавате? Био сам се одлучио на то, месецима нисам престајао да мислим о томе... Можда баш због тога. Можда сам унапред, у мислима, исцрпао сву храброст...

— Као што сте, пре Борисовог повратка, исцрпили сву радост виђења, — рекох му ја; али је он наставио:

— Дуго сам тако држао пиштољ на слепоочници. Прст ми је био на обарачу. Притиснуо сам мало, али не довољно јако. Рекао сам себи: „Кроз један часак притиснућу јаче и опалићу.“ Осећао сам како је метал хладан, и помислио: „Кроз један часак нећу више ништа осећати. Али најпре ћу чути страشان тре-сак...“ Помислите: тако близу ува!... Нарочито ме је то задржало: страх од пуцња... То је глупо; јер, кад човек већ умире... Да, али ја се смрти надам као неком сну. А пуцањ не успављује, он буди... Да, сигурно сам се тога уплашио. Уплашио сам се да ћу се, уместо да заспим, одједном пробудити.

Изгледало је да се повратио или, боље речено, прибрао, а усне су му се опет неколико тренутака мицале напразно.

— Све сам то, — настави он, — рекао себи тек касније. Истина је то да се нисам убио зато што нисам био слободан. Ја сада кажем: плашио сам се; али не: није то. Задржавало ме је нешто потпуно туђе мојој вољи, јаче од моје воље... Као да бог није хтео да ме пусти да пођем. Замислите лутку којој би се протхтело да напусти позорницу пре свршетка комада... Стој! Потребни сте нам још за финале. А! мислили сте да можете отићи кад хоћете!... Схватио сам да оно што називамо нашом вољом јесу нити које покрећу лутке, а које бог вуче. Не схватате? Објаснићу вам. Ево: ја сада кажем себи: „Подићи ћу десну руку“ — и дижем је. (Он је збиља диже.) Али то је зато што је узица већ била повучена да помислим и кажем: „Хоћу да дигнем десну руку“... А доказ да нисам слободан то је што бих рекао, да сам имао да дигнем другу руку: „Дићи ћу леву руку“... Не, видим да ме не разумете. Ви нисте слободни да ме разумете... Ох! сад збиља увиђам да се бог забавља. Забавља се тиме што нас пушта да верујемо да смо хтели да учинимо оно што нам је он наредио да учинимо. У томе је његова подла игра... Мислите ли да постајем луд? Кад је већ реч о томе: замислите да госпођа Ла Перуз... Знате да је отишла у дом стараца... Но, добро! замислите да она убеђује саму себе да је то лудница и да сам је ја дао тамо затворити да бих је се отарасио, у намери да докажем да је она луда... Допустите да је то чудно: ма који пролазник на улици разумео би вас боље него она којој сте дали цео свој живот... У прво сам време одлазио сваки дан да је видим. Али, чим би ме угледала: „Ах! ту сте. Опет долазите да ме уходите...“ Морао сам одустати од тих посета, које су је само раздраживале. Како да се човек веже за живот, кад никоме више не може да учини добра?

Јецаји му заглушише глас. Он обори главу, и ја помислих да ће поново клонути у своју утученост. Али он рече, у изненадном заносу:

— Знате ли шта је урадила пре но што је отишла? Обила је моју фиоку и спалила сва писма мог покојног брата. Одувек је била љубоморна на мог брата, а нарочито откако је умро. Правила ми је сцене кад би ме затекла ноћу како поново читам његова писма. Повикала би: „А! чекали сте да легнем. Кријете се од мене!“ И још: „Много бисте боље учинили да легнете. Замарате очи.“ Рекао би човек да је пуна пажње; али ја је познајем: то је љубомора. Није хтела да ме остави насамо с њим.

— Значи да вас је волела. Нема љубоморе без љубави.

— Па добро! али допустите да је жалосно кад љубав, уместо да чини блаженство живота, постане тешка невоља... Без сумње нас и бог тако воли.

Веома је живахнуо док је говорио, и одједном:

— Гладан сам, — рече он. — Кад ми се једе, ова ми служавка увек донесе чоколаду. Мора бити да јој је госпођа Ла Перуз рекла да не једем ништа друго. Хоћете ли бити љубазни да одете у кухињу... друга врата десно, у ходнику... и да погледате да ли има јаја. Чини ми се да ми је рекла да има.

— Да ли бисте хтели да вам испече једно јаје?

— Верујем да ћу појести и два. Хоћете ли бити тако добри? Ја никада не успем да се објасним с њом.

— Драги пријатељу, — рекох му враћајући се, — јаја ће бити зачас готова. Ако дозвољавате, ја ћу остати да видим како ћете их појести. Да, то ће ми чинити задовољство. Било ми је веома мучно малочас да вас слушах како говорите да не можете никоме више добра учинити. Изгледа да заборављате свога унука. Ваш пријатељ, господин Азаи, предлаже вам да дођете да живите с њим, у заводу. Наложих ми је да вам то кажем. Он мисли да вас сада више ништа не задржава, кад госпођа Ла Перуз није више овде.

Очекивао сам извештај отпор, али он се једва и распитивао за услове новог живота који му се нудио.

— Ако се и нисам убио, нисам зато мање мртав. Овде или тамо, свеједно ми је, — рекао је он. — Можете ме одвести.

Споразумео сам се да ћу прекосутра доћи по њега, да ћу му дотле ставити на располагање два ковчега, да би у њих могао да послаже одело које ће му бити потребно и оно што му лежи на срцу да понесе.

— Уосталом, — додадох, — пошто ће вам овај стан стајати на располагању до истека закупнине, биће још увек времена да се дође по оно што вам недостаје.

Служавка донесе јаја, која он прождра. Наредио сам да му се спреми вечера и лакнуло ми је што сам видео да је природа поново пошла својим путем.

— Ја вам задајем много муке, — понављао је он, — ви сте добри.

Волео бих да ми је поверио своје пиштоље, који му више, рекох му, нису потребни; али он није пристао да ми их да.

— Не треба више да се бојите. Што нисам учинио онога дана знам да нећу никада моћи учинити. Али они су сада једина успомена која ми остаје од мога брата, а потребно ми је и да ме подсећају исто тако да сам само играчка у божјим рукама.

IV

Тога дана било је веома топло. Кроз отворене прозоре Веделовог завода видели су се врхови дрвета у врту, над којим је још лепршао велики део преосталог лета.

Први дан школске године био је за старог Азаија прилика да одржи говор. Стајао је пред катедром, лицем према ђацима, као што треба. За катедром је седео стари Ла Перуз. Кад су ђаци ушли, он је устао, али га је Азаи пријатељским покретом понудио да поново седне. Ла Перузов немирни поглед спустио се право на Бориса, и тај је поглед био Борису непријатан, утолико више што је Азаи у свом говору, представљајући деци њиховог новог учитеља, сматрао да треба да начини алузију на његово срод-

ство са једним од њих. Ла Перуза је међутим болело што не среће Борисов поглед. — Равнодушност, хладноћа, — мислио је он.

— Ох! — мислио је Борис, — нека ме остави на миру! нека не учини да ме „запазе“! Плашио се својих другова. По изласку из гимназије морао им се прикључити, и, на путу до „кутије“ слушао је њихове разговоре. Радо би им се придружио, из велике потребе за симпатијом, али се његова сувише осетљива природа опирала. Речи су му застајале на уснама. Љутио се на себе због своје сметености, трудио се да је не покаже, чак се и усиљавао да се смеје, да би предупредио исмевање. Али залуд му је било све: међу осталима он је изгледао као девојчица, осећао је то и био очајан.

Групе су се готово одмах образовале. Неки Леон Гериданисол био је средишња личност и већ се наметао. Нешто старији од осталих, и уосталом даље одмакао у школи, црномањаст, црне косе, црних очију, није био ни нарочито крупан ни нарочито снажан, али је имао дрскости. Вражју дрскост, уистину. Чак је и мали Жорж Молинје признао да га је Гериданисол „убрисао“; „а, знаш, мене убрисати није мала ствар!“ Зар га није видео јутрос, својим очима видео, како је пришао једној младој жени; ова је држала дете у наручју:

— Је ли то ваше дете, госпођо? — (то је рекао с дубоким поздравом). — Баш вам је ружан тај малишан. Али утешите се: неће дуго живети.

Жорж је и сад још пуцао од смеха кад се сетио тога.

— Лажеш! Збиља? — рекао је Филип Адаманти, његов пријатељ, кад му је Жорж то испричао.

Та их је дрскост увесељавала. Нису могли замислити нешто духовитије. Шала је већ имала браду; Леон ју је чуо од свог братића Струвилуа, али Жорж то није знао.

У заводу су Молинје и Адаманти добили дозволу да седе у истој клупи са Гериданисолом, у петој, да би били заклоњени од цензорових погледа. Лево од

Молинјеа био је Адаманти; десно, Гериданисол, звани Гери; на крају клупе Борис. Иза овога је седео Пасаван.

Гонтран де Пасаван је живео тужним животом после смрти свога оца; а ни онај ранији није био много весео. Већ одавно је био схватио да од свог брата не може очекивати никакве симпатије, никакве потпоре. Распуст је провео у Бретањи; тамо га је одвела, у своју породицу, његова стара дадиља, верна Серафина. Прибрао је све своје способности; ради. Подбада га потајна жеља да покаже свом брату да вреди више од њега. У завод је ушао по својој вољи и по слободном избору, а и зато што није желео да живи с братом у палати у Улици Бабилон, која је будила само жалосне успомене. Серафина неће да га напусти, па је изнајмила стан у Паризу. То јој омогућује мала рента коју јој исплаћују деца покојног конта, према изричитој одредби тестаментa. Гонтран тамо има своју собу, у којој борави у дане изласка. Украсио ју је по свом укусу. Двапут недељно руча са Серафином. Она га негује и брине се да има све што му треба. Крај ње Гонтран радо брбља, премда с њом не може да разговара готово ни о чему што му лежи на срцу. У заводу, он се не пушта да га другови придобију. Расејаним ухом слуша их како се шале, и често не пристаје да се игра с њима. То је и због тога што више воли читање него игре које нису на отвореном простору. Воли спорт; све спортове; али нарочито оне који се појединачно упражњавају; значи да је и поносит и да неће да се дружи са сваким. Недељом, већ према томе које је годишње доба, иде на клизање, плива, весла, или одлази на велика пешачења по пољима. Он не настоји да савлада у себи гађење према извесним стварима, као што не настоји ни да прошири свој дух, него пре да га учврсти. Он можда и није тако једноставан као што мисли, као што настоји да буде. Видели смо га крај самртне постеље његовог оца; али он не воли тајне и не свиђа се себи чим самом себи није сличан. Што успева да се одржи на челу разреда, то је због марљивости, не због бистрине. Борис би у њему нашао заштите, кад

би само умео да је потражи, али њега привлачи његов сусед Жорж. Што се тиче Жоржа, њега занима само Гери, а Герија не занима нико.

Жорж је имао да саопшти Филипу Адамантију важне вести, али је сматрао да је паметније да их не напише.

Тога првога дана ујутро стигао је на капију гимназије четврт часа пре почетка предавања, али га је узалуд чекао. Корачајући тамо-амо испред капије, чуо је Леона Гериданисола како је онако духовито освојио ону младу жену. После тога су та два мангупа ступила у разговор, да би открили, на велику Жоржову радост, да ће бити у истом заводу.

По изласку из гимназије могли су Жорж и Фифи напослетку да се нађу. Упутили су се к Азаијевом заводу са осталим питомцима, али помало по страни, да би могли слободно да разговарају.

— Добро би учинио да сакријеш то, — почео је Жорж, уперивши прст на жуту розету коју је Фифи и даље носио у рупици капута.

— Зашто? — запитао је Филип, приметивши да Жорж више не носи своју.

— Излажеш се опасности да те ухапсе. Хтео сам ти то рећи пре школе, мали мој. Зашто ниси дошао раније? Чекао сам те пред капијом да бих те обавестио.

— Па нисам знао, — рекао је Фифи.

— Нисам знао. Нисам знао, — наставио је Жорж подражавајући му. — Требало је да помислиш да ћу можда имати нешто да ти кажем, кад се већ нисам могао наћи с тобом у Улгату.

Непрекидна брига ове двојице дечака била је да један другог подреде. Фифи дугује извесну предност свом друштвеном положају и богатству свога оца, али га Жорж далеко превазилази дрскошћу и цинизмом. Фифи мора помало да се напрегне да не би заостао за њим. Он није рђав дечак, али је мек.

— Па добро! кажи шта је, — рече он.

Леон Гериданисол им се приближио и слушао их је. Жоржу није било криво да га овај чује. Јутрос га

је задивио, а Жорж је држао ово у резерви, да сад он њега задиви. Рекао је дакле Фифију сасвим просто:

— Мала Пралина је отишла у бајбок.

— Пралина! — узвикнуо је Фифи, кога је запрепастила Жоржова хладнокрвност. И, пошто је изгледало да то Леона занима, Фифи упита Жоржа:

— Могу ли да му кажем?

— Дабогме! — рече Жорж, слегнувши раменима. Нато ће Фифи Герију, показујући на Жоржа:

— То је његова женска. — Па Жоржу: — Откуда знаш?

— Срео сам Жермену, па ми је казала.

И он исприча Фифију како је, пре петнаест дана, на пролазу кроз Париз, хтео да обиђе изванстан стан који је државни тужилац Молинје означио раније као „поприште тих оргија“, али је стан био закључан; како је, лутајући по тој четврти, нешто касније срео Жермену, Фифијеву женску, која га је обавестила о свему: полиција је упала у стан на почетку распуста. Ни те жене ни деца нису знали да се Профитандје добро постарао да причека с тим потхватом до дана када се малолетни преступници буду разишли, јер је желео да у тој потери не похвата и њих и да њихове родитеље поштеди скандала.

— Но, стари мој!... — понављао је Фифи без коментара. — Но, стари мој!... Држао је да су се Жорж и он добро извукли.

— Је л' те подилазе жмарци, а? — рече Жорж церећи се. Сматрао је потпуно излишним да призна, нарочито пред Гериданисолом, да је и сам био престрашен.

По том разговору могло би се помислити да су та деца покваренија него што јесу. Сигуран сам да тако говоре нарочито зато да би се правили важни. У њиховом случају знатну улогу игра хвалисавост. Сад свеједно: Гериданисол их слуша; слуша их, и тиме их подбада да говоре. Њихов ће разговор јако забављати његовог братића Струвилуа, кад му га буде вечерас испричао.

Исте се вечери Бернар састао с Едуаром.

— Је ли први дан добро прошао?

— Није лоше. — И, пошто је после тога заћутао:

— Господине Бернаре, ако нисте расположени да говорите, не рачунајте на то да ћу вас ја терати да говорите. Испитивања су ми одвратна. Али допустите ми да вас подсетим да сте ми понудили своје услуге, и да имам права да се надам да ћете ми нешто испричати...

— Шта хоћете да знате? — настави Бернар прилично мрзовољно. — Да је чича Азаји одржао свечан говор у коме је позвао децу да се „залете у заједничком полету и с младалачким жаром...“? Упамтио сам те речи, јер их је три пута поновио. Арман тврди да их стари трпа у сваку своју говораницу. Он и ја смо седели у последњој клупи, у дну разреда, посматрајући улазак малишана, као Ноје улазак животиња у барку. Било их је свих врста: преживара, тврдокожаца, мекушаца и других бескичмењака. Кад су, после говора, почели да разговарају међу собом, Арман и ја смо приметили да четири од десет њихових реченица почињу са: „Кладим се да ниси...“

— А осталих шест?

— Са: „Ја...“

— Бојим се да то није лоше запажено. И шта још?

— Неки ми се чине да су вештачки направљене личности.

— Шта разумете под тим? — упита Едуар.

— Мислим нарочито на једнога од њих, који седи до Пасавана; овај ми изгледа просто једно добро дете. А његов сусед, кога сам дуго посматрао, изгледа да је за животно правило узео оно античко: „*Ne quid nimis*“.* Не мислите ли да је такво начело у његовим годинама бесмислено? Одело му је тесно, кравата строго колика треба да буде, па чак и узице у ципелама су му толике да таман могу да се вежу. Мада

* „Ништа сувише“. Изрека коју је Теренције пренео од Грка, а значи: претераност је у свему штетна. — Прим. прев.

сам тек мало разговарао с њим, већ је стигао да ми каже да у свему види расипање снаге, и да ми понови, као неки рефрен: „Никакав сувишни напор“.

— Ђаво нека носи штедњу, — рече Едуар. — У уметности од ње постаје претерана опширност.

— Зашто?

— Јер се боје да нешто не пропусте. Шта има још? Ништа ми не кажете о Арману.

— То је чудан сват. Право да кажем, уопште ми се не свиђа. Не волим наказе. Он свакако није глуп, али се његов дух труди само да руши. Уосталом, највише је огорчен на самог себе. Стиди се свега што је у њему великодушно, племенито или нежно. Требало би да се бави спортом, да се проветри. Укиселиће се ако остане затворен по читаве дане. Изгледа да тражи моје друштво. Ја га не избегавам, али не могу да се привикнем на њега.

— Не мислите ли да његова саркастичност и ироничност крију претерану осетљивост, а можда и велику патњу? Оливје тако мисли.

— Може бити. И ја сам то помислио. Још га не познајем добро. Остатак мојих размишљања није још сазрео. Треба да размислим. Саопштићу вам, али касније. Извините ме што вас вечерас остављам. Испит ми је кроз два дана, а затим, могу вам признати... тужан сам.

V

Од свега, ако се не ва-
рам, треба узимати само
цвет...

Фенелон

Оливје, који се синоћ вратио у Париз, устао је сасвим одморан. Ваздух је био врућ, небо ведро. Кад је изишао, свеже обријан, окупан, елегантно обучен, свестан своје снаге, младости, лепоте, Пасаван је још дремао.

Оливје се жури ка Сорбони. Данас ујутро треба Бернар да полаже писмени. Откуда Оливје то зна? А можда и не зна. Иде да се распита. Жури се. Није

видео свог пријатеља од оне ноћи када је Бернар дошао да потражи склониште у његовој соби. Колике промене од тог доба! Ко би могао да каже не жури ли се више зато да му се покаже него да га види? Штета што Бернар тако мало мари за елеганцију! Али то је склоност која се понекад рађа с благостањем. Оливје је то искусио, захваљујући конту де Пасавану.

Данас ујутро полаже Бернар писмени. Изићи ће тек у подне. Оливје га чека у дворишту. Препознаје неколико другова, рукује се с њима; затим се удаљи. Помало му је непријатно што је тако одевен. Би му још непријатније кад се Бернар, слободан најзад, упути двориштем и узвикну, пружајући му руку:

— Како је леп!

Оливје, који је мислио да никада више неће црвенети, поцрвене. Како, упркос врло срдачном тону, не видети иронију у тим речима? Што се тиче Бернара, он још увек носи исто оно одело које је имао оне ноћи када је побегао од куће. Није очекивао да ће се наћи с Оливјеом. Испитујући га, он га одвлачи са собом. Радост што га поново види изненадна је. Ако се најпре и осмехнуо мало на префињеност његове одеће, то је било без икакве злобе: он је добра срца, није пакостан.

— Ручаћеш са мном, а? Да, морам се вратити у један и по на латински. Јутрос је био француски.

— Јеси ли задовољан?

— Ја, јесам. Али не знам хоће ли оно што сам написао бити по вољи испитивачима. Требало је дати своје мишљење о четири Ла Фонтенова стиха:

Papillon du Parnasse, et semblable aux abeilles
A qui le bon Platon compare nos merveilles,
Je suis shose légère et vole à tout sujet,
Je vais de fleur en fleur et d'objet en objet.*

Реци ми, де, шта би ти с тим учинио?

* Лептир сам с Парнаса, и сличан пчелама,
С којима добри Платон упоређује нашу красоту,
Лака сам ствар и летим свуда,
Идем с цвета на цвет и с предмета на предмет.

Прим. прев.

Оливје не могаде одолети жељи да заблиста:

— Рекао бих да је Ла Фонтен, сликајући самога себе, насликао портрет уметника, онога који у свету хоће да узима само спољашњост, само површину, само цвет. Затим бих изложио портрет научника, истраживача, онога који продубљује, и показао бих најзад да, док научник тражи, уметник налази; да се онај који продубљује затрпава, а ко се затрпава тај се и заслепљује; да је истина привидност, а тајна је облик, и да је кожа најдубље што човек има.

Последња Оливјеова реченица потицала је од Пасавана, који ју је прихватио из уста Пол-Амброаза, када је једнога дана овај говорио у неком салону. Све што није било штампано било је добар плен за Пасавана. Он је то звао „идеје у ваздуху“, то ће рећи: туђе.

Нешто је у Оливјеовом тону упозорило Бернара да та реченица није његова. Оливјеов глас је био сметен. Умало да Бернар није запитао: „Од кога је то?“ Али, поред тога што није хтео да учини нажао свом пријатељу, бојао се да ће имати да чује Пасаваново име, које се Оливје досада чувао да не изговори. Бернар се задовољи да погледа пријатеља с неком чудном упорношћу. И Оливје, по други пут, поцрвене.

Изненађење које је осетио Бернар када је чуо осећајног Оливјеа како изражава идеје потпуно супротне онима које је познавао код њега, би готово одмах замењено жестокиим огорчењем, нечим изненадним и изненађујућим, неодољивим као вихор. И није био толико огорчен баш на те идеје, мада су му се чиниле бесмислене. Напослетку, оне можда чак и нису биле тако бесмислене. Могао би их унети у своју свеску контрадикторних мишљења, наспрам својих сопствених. Да су то биле заиста Оливјеове идеје, он се не би љутио ни на њих ни на њега; али осетио је да се неко други крије иза њих. Био је огорчен на Пасавана.

— Таквим се идејама трује Француска, — узвикну он пригушеним, али жестокиим гласом. Почео је повишеним тоном, као да жели да наткрили Пасавана. И оно што рече изненади и њега самога, као да

су му речи претходиле мислима. Међутим, ту исту мисао развио је јутрос у свом задатку. Али било му је, из неке врсте стидљивости, одвратно да се у говору, а нарочито у разговору са Оливјеом, размеће оним што је називао „племенитим осећањима“. Чим би их изразио, она би му изгледала мање искрена. Оливје није дакле никада чуо свог пријатеља да говори о интересима „Француске“. Сад је он био на реду да се изненади. Разрогачио је очи и није му више било до смеха. Није више могао да препозна свог Бернара. Он понови згрануто:

— Француска?... — Затим, скидајући са себе одговорност, јер се Бернар зацело није шалио: — Али, драги мој, не мислим ја тако, већ Ла Фонтен.

Бернар поста готово насртљив:

— Дабогме! — повиче он, — знам дабогме да ниси то ти измислио. Али, драги мој, није ни Ла Фонтен. Да је он имао само ту лакоћу, за коју се, уосталом, на крају живота каје и извињава, никада не би био уметник коме се дивимо. Баш сам то и рекао у јутрошњем писменом и поткрепио великим бројем цитата, јер знаш да имам доста добро памћење. Али, напуштајући ускоро затим Ла Фонтена, а држећи се чињенице да су извесни површни духови мислили да у његовим стиховима могу наћи потврде за своја схватања, дозволио сам себи једну тираду против духа безбрижности, шале, ироније; једном речи против онога што се зове „француски дух“, а што нам у иностранству понекад доноси тако жалосну славу. Рекао сам да у томе треба видети не осмех, већ гримасу Француске; да је истински дух Француске дух испитивања, логике, љубави и стрпљиве оштроумности; и, да Ла Фонтена није прожимао тај дух, да би он можда добро написао своје приче, али никада басне, ни ону дивну посланицу (показао сам да је познајем) из које су узети ти стихови које су нам дали да објаснимо. Да, драги мој, потпуни напад, због кога ћу можда бити одбијен. Али брига ме, морао сам то рећи.

Оливје није нарочито држао до онога што је малочас рекао. Био је попустио жељи да заблиста, да

изрекне, тобоже немарно, једну реченицу за коју је мислио да је таква да ће запањити његовог пријатеља. Али кад је овај сада почео таквим тоном, њему није остало друго до да се повуче. Његова је велика слабост долазила отуда што му је много више била потребна Бернарова наклоност него што је овоме била потребна његова. Бернарова изјава га је понижавала и веома болела. Био је киван на себе што се истрчао. Сада је било касно да се поправи, сложи с њим, као што би свакако учинио да је пустио Бернара да говори први. Али откуда је могао предвидети да ће Бернар, кога је проšli пут оставио као вечитог незадовољника, стати у одбрану осећања и идеја за које га је Пасаван учио да их посматра само са осмехом? Заиста му није више било до осмеха; било га је стид. И, не могући се ни повући ни устати против Бернара, чије му је истинито узбуђење уливало поштовање, он је покушао још само да се заштити, да се извуче:

— Напослетку, ако си то ставио у свој задатак, ниси то против мене говорио... Тако ми је милије.

Изражавао се као неко ко је увређен, а не оним тоном којим је желео.

— Али сада теби кажем, — настави Бернар.

Та реченица уједе Оливјеа право за срце. Бернар је без сумње није рекао у непријатељској намери. Али како да је човек друкчије схвати? Оливје ућута. Између њега и Бернара отварао се понор. Тражио је питања која би могао бацити с једне ивице понора на другу и која би успоставила везу. Тражио је безнадно. „Та зар он не схвата мој јад?“ — питао се у себи — и његов се јад повећавао. Можда није имао да задржава сузе, али је говорио себи да је то да се човек заплаче. Но грешка је била и до њега: то поновно виђење чинило би му се мање жалосно да се није надао толикој радости. Исто је тако било и када је, два месеца раније похитао у сусрет Едуару. Увек ће тако бити, говорио је у себи. Дошло му је да остави Бернара, да оде било куда, да заборави Пасавана, Едуара... Један изненадни сусрет прекиде одједном жалостан ток његових мисли.

На неколико корака испред себе, на Булевару Сен-Мишел, којим су ходали, Оливје спази свог млађег брата, Жоржа. Он зграби Бернара за руку и врати се уназад, повукавши га нагло за собом.

— Мислиш ли да нас је видео? ... Моји не знају да сам се вратио.

Мали Жорж није био сам. Пратили су га Леон Гериданисол и Филип Адаманти. Разговор ове тројице био је врло жив. Али Жоржово занимање за разговор није га спречавало да „мотри“, како је он говорио. Оставимо на тренутак Оливјеа и Бернара, да бисмо чули њих. И тако су наша два пријатеља, пошто су ушла у један ресторан, за неко време више била заузета јелом него разговором, на велико олакшање Оливјеово.

— Па добро, онда иди ти, — рече Фифи Жоржу.

— О! нема петље! нема петље! — одврати овај, дајући свом гласу што је могао више ироничног презира, кадрог да подстакне Филипа. А Гериданисол, с висине:

— Пилићи моји, најбоље кажите одмах, ако нећете. Неће ми бити тешко да нађем друге, који ће имати више петље него ви. Хајде, дај натраг.

— Врага! идем ја! — узвикну Жорж, у изненадном узбуђењу. — Ходите са мнош. (Стоје пред једном трафиком.)

— Не, — рече Леон, — чекамо те на углу. Хајде, Фифи.

Час касније излази Жорж из дућана. У руци држи кутију такозваних „луксузних“ цигарета. Нуди пријатеље.

— Но? — пита Фифи плашљиво.

— Шта: но? — одговара Жорж са изразом извештачене равнодушности, као да је оно што је учинио постало одједном тако природно да о томе не вреди ни говорити. Али Филип наваљује:

— Протурио си га?

— Па дабогме!

— И нису ти ништа рекли?

Жорж слегне раменима:

— Шта би хтео да ми кажу?

— И вратили су ти кусур?

Овога пута га Жорж и не удостојава одговора. Али како Филип, још увек неповерљив и плашљив, наваљује: „Покажи“, Жорж извади новац из џепа. Филип изброји: седам франака је ту. Желео би да упита: — Јеси ли бар сигуран да су ови заиста прави? — али се уздржа.

Жорж је платио лажним новцем. Било је договорено да ће поделити кусур. Он пружи три франка Гериданисолу. Што се тиче Фифија, он неће добити ни пребијене паре. Највише можда једну цигарету. То нека му буде за поуку.

Охрабрен тим првим успехом, сада би и Фифи хтео. Он затражи од Леона да му прода други комад. Али Леон сматра да је Фифи непоуздан, и, да би га темељно излечио, претвара се да га презире због његовог првобитног кукавичлука и чини се да се љути. „Требало је само да се раније одлучи; радили бисмо без њега“. Леон уосталом сматра неопрезним да изведе још један покушај тако близу првога. А онда, сада је већ исувише касно. Његов братић Струвилу чека га за ручак.

Гериданисол није такав тикван да не би знао и сам протурити тај новац. Али, према саветима свог великог братића, он настоји да осигура себи саучеснике. Поднеће извештај о добро обављеном задатку.

— Потребни су нам клинци из добрих породица, разумеш ли, јер после, ако се ствар открије, родитељи ће настојати да је забашуре. — (Тако му говори, за време ручка, братић Струвилу, његов привремени старалац.) — Само, по овом систему продаје комад по комад, новац се сувише споро растура. Имам да пласирам педесет и две кутије, сваку од по двадесет комада. Треба сваку продати по двадесет франака. Али не ма коме, разумеш. Најбоље би било образовати једно друштво у које нико неће моћи ући ако не донесе некакву залог. Клинци треба да се компромитују и да нам даду нешто чиме ћемо држати родитеље. Потрудићеш се да им то објасниш пре но

што им даш новац, али да их не поплашиш. Децу никада не треба плашити. Рекао си ми да је стари Молинје судија? То је добро. А стари Адаманти?

— Сенатор.

— То је још боље. Ти си већ довољно зрео да разумеш да нема породице у којој не постоји нека тајна над којом онај који је у питању дрхти да је неко не открије. Клинце треба послати у лов; то ће их забавити. У својој породици је обично тако досадно! А после, то може да их научи да посматрају, да траже. Ствар је сасвим проста: ко не донесе ништа, неће ништа ни добити. Кад буду схватили да су наши, неки ће нам родитељи добро платити да ћутимо. А ми, дабогме, немамо намеру да их уцењујемо; ми смо поштени људи. Ми хоћемо само да их имамо у шакама. Њихово ћутање за наше. Нека ћуте и нека учине да и други ћуте; онда ћемо и ми ћутати. Пијмо у њихово здравље.

Струвилу нали две чаше. Куцнуше се.

— Добро је, — продужи он, — чак је неопходно, створити међу грађанима узајамне везе. Тако се стварају постојана друштва. Људи се подржавају, шта! Ми држимо малишане, они своје родитеље, а ови држе нас. Капираш?

Леон је сјајно капирао. Церио се.

— Мали Жорж... — поче он.

— Но, шта је с малим Жоржом?

— Молинје. Мислим да је зрео. Дигао је свом старом писма неке госпођице из Олимпије.

— Јеси ли их видео?

— Показао ми их је. Слушао сам га док је разговарао с Адамантијем. Верујем да су били задовољни што их слушам. У сваком случају, нису се крили од мене. Предузео сам потребне мере и послужио сам се твојим триком да бих их навео да ми се повере. Жорж је рекао Фифију (то је требало да га запањи): „Мој стари има љубавницу“. Нашто је Фифи, да не застане, одговорио: „А мој отац има две“. То је било глупо, — није се имало чему чудити, — али ја сам пришао и рекао Жоржу: „Шта ти о томе знаш?“ — „Видео сам писма“, — рекао ми је он. Учинио сам се

да сумњам. Рекао сам: „Шалиш се...“ Једном речи, изазвао сам га. Напоследку ми је рекао да има та писма код себе, извадио их је из једне велике листице и показао ми их.

— Јеси ли их прочитао?

— Нисам имао кад. Видео сам само да су писана истим рукописом. Једно је почињало са: „Драги, дебели мој мацане“.

— А потписано?

— „Твој бели мишић“. Запитао сам Жоржа: „Како си дошао до њих?“ А он је, шегачећи се, извукао из џепа од панталона огроман свежањ кључева, и рекао ми: „Имам ја кључ за сваку фиоку“.

— А шта је рекао господин Фифи?

— Ништа. Чини ми се да је био љубоморан.

— Би ли ти Жорж дао та писма?

— Ако треба, знаћу га натерати. Не бих хтео да му их одузmem. Даће их ако и Фифи буде учинио тако нешто. Они гурају један другог.

— То се зове такмичење. А има ли још који погодан у заводу?

— Потражићу.

— Хтео сам ти још рећи... Треба да је тамо, међу питомцима, и неки Борис. Њега остави на миру.

— Он почека мало, па додаде тише: — За сада.

Оливје и Бернар седе сада за столом у једном ресторану на булевару. Оливјеово очајање топи се као иње на сунцу под топлим осмехом његовог пријатеља. Бернар избегава да изговори Пасаваново име; Оливје то осећа; неки тајни нагон га упозорава, али то му је име наврх језика. Мора проговорити, па ма шта било.

— Да, вратили смо се раније но што сам рекао мојима. Вечерас Аргонаути приређују банкет. Пасавану је стало да и он присуствује. Он хоће да наш нови часопис живи у добром пријатељству са својим старијим братом и да не наступи као супарник... Требало би и ти да дођеш; и, знаш шта... требало би да доведеш Едуара... Можда не баш на сам банкет, јер је за банкет потребна позивница, већ

— Али и оно, ипак, може да ослаби, — рече жалосно Оливје.

— Ја мислим да пријатељство нема тако широке границе.

— Кажи... нећеш се наљутити ако те нешто запитам?

— Видећеш и сам.

— Не бих хтео да те разљутим.

— Ако ме не питаш, још више ћу се наљутити.

— Желео бих да знам да ли осећаш према Лори... пожуду?

Бернар се одједном веома уозбиљи.

— Но, кад ме то ти... — поче он. — Па ето, драги мој, у мени се збива чудна ствар: откако њу познајем, немам уопште више пожуде. Ја који сам се некада, сећаш се, распаљивао истовремено за двадесет жена које бих срео на улици (а то ме је задржавало да не изаберем ниједну), ја сада мислим да не могу више, никада више осећати неку другу врсту лепоте до њену; да ћу увек моћи волети само њено чело, њене усне, њен поглед. Али према њој ја осећам обожавање, и крај ње ми се свака путена мисао чини безбожном. Верујем да сам се сам у себи варао и да је моја природа врло чедна. Захваљујући Лори, многи су се нагони сублимирали. Осећам у себи велике, још неупотребљене снаге. Хтео бих да их искористим. Завидим картузијанцу, који свој понос потчињава прописима; оное коме кажу: „Рачунам на тебе“. Завидим војнику... Али не, не завидим никоме, него ме мој унутрашњи немир притискује, и ја тежим да га дисциплинујем. То је у мени као пара: може да изиђе звиждећи (то је онда поезија), да покреће клипове, точкове; или чак да разнесе машину. Знаш ли каквим ми се делом понекад чини да бих се најбоље изразио?... О! знам добро да се нећу убити, али одлично разумем Димитрија Карамазова кад пита оца да ли разуме да човек може да се убије из одушевљења, просто од преобиља живота... — да се распрсне.

Неко изванредно зрачење извирало је из читавог његовог бића. Како се добро изражавао! Оливје га је посматрао као у некаквом заносу.

— И ја разумем, — промрмља он бојажљиво, — да човек може да се убије. Али тек пошто окуси тако велику радост да она баци у засенак читав потоњи живот; такву радост после које може да помисли: Доста је, задовољан сам, никада више нећу...

Али га Бернар није слушао. Он ућута. Чему говорити у ветар? Небо му се поново смрачи. Бернар извади сат:

— Време је да пођем. Онда, кажеш, вечерас... у колико сати?

— Ох! мислим да је у десет довољно рано. Доћи ћеш?

— Да. Потрудићу се да доведем Едуара. Али, ти знаш: он не воли много Пасавана, а састанци књижевника су му досадни. Ако дође, то ће бити само зато да би се видео с тобом. Реци: зар се не бисмо могли наћи, после мог писменог из латинског?

Оливје не одговори одмах. Сећао се, очајан, да је обећао Пасавану да се нађе с њим код будућег штампара Авангарде, у четири сата. Шта не би дао да може да буде слободан!

— Хтео бих радо, али сам заузет.

Његово се очајање није дало приметити, и Бернар одговори:

— Тим горе.

Нато се два пријатеља растадоше.

Оливје није рекао Бернару ништа од свега оног што се зарекао да ће му казати. Бојао се да му се није свидео. Није се свиђао ни себи самом. Јутрос још тако чио, он је сад ходао погнуте главе. Било му је непријатно Пасаваново пријатељство, на које је испрва био тако поносан, јер је осећао да га Бернар осуђује. Ако се и нађе вечерас на банкету са својим пријатељем, неће моћи, пред свима, разговарати с њим. Тај банкет би могао бити занимљив само да су се претходно разумели. И каква му је то глупа идеја била да, из сујете, позове тамо и ујака Едуара!

Крај Пасавана, окружен старијима, колегама, будућим сарадницима Авангарде, мораће се шепурити. Едуар ће погрешно судити о њему, још више него пре. Осудиће га, без сумње, заувек... Кад би бар могао да се види с њим пре банкета! одмах, сада, да се види с њим! Обиснуо би му се о врат, плакао би можда, испричао би му све... До четири сата има времена. Брзо, ауто.

Даје шоферу адресу. Стиже пред врата, срце му бије; звони... Едуар је отишао од куће.

Јадни Оливје! Уместо што се крије од својих родитеља, зашто им се једноставно не врати? Нашао би ујака Едуара код своје мајке.

VI

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

Романсијери нас обмањују кад развијају своје личности не водећи рачуна о притиску околине. Шума уобличава дрво. Свакоме је остављено тако мало места! Колико закржљалих пупољака! Свако пружа своје грање куда може. Мистичну грану дугујемо најчешће гушењу. Побећи се може само увис. Не знам како то да Полина не пушта мистичну грану, ни какав притисак још чека. Говорила је са мном присније него пре. Нисам ни слутио, признајем, колико разочарања и резигнације крије она под привидом среће. Али увиђам да би збиља требало да има просту душу па да не буде разочарана у Молинјеа. У свом јучерашњем разговору с њим могао сам да измерим његове границе. Како је Полина уопште могла да се уда за њега?... Авај! најжалоснији недостатак карактера је скривен и открива се тек временом.

Полина улаже сав свој труд да заташка Оскарове недостатке и слабости, да их скрије пред очима свију, а нарочито пред очима своје деце. Она се довија да им омогући да цене свога оца; а то, збиља, није лако. Али она то чини тако вешто да сам и сам био обманут. Она говори о свом мужу без презира,

али с неком врстом блакости која говори много. Жали што он нема више ауторитета код деце; и, када сам изразио жаљење што видим Оливјеа с Пасаваном, разумео сам да до путовања на Корзику не би дошло да је зависило само од ње.

— Нисам одобравала то путовање, — рекла ми је она, — и тај господин Пасаван, право да кажем, уопште ми се не свиђа. Али, шта ћете? Радије допуштам драге воље оно што видим да не могу спречити. Што се тиче Оскара, он увек попусти. Он попусти и мени. Али кад сматрам да треба да се супротставим неким намерама деце, да им се одупрем, да им се успротивим, не налазим код њега никакве подршке. Умешао се и Венсан. Како сам могла, онда, да се супротставим Оливјеу а да се не изложим опасности да изгубим његово поверење? А до тог поверења ми је нарочито стало.

Крпила је старе чарапе; оне, помислих, којима Оливје није више био задовољан. Прекинула је за часак, да би уденула конац, па настави тише, некако поверљивије и тужније:

— Његово поверење... Да сам бар сигурна да га још имам! Али не, изгубила сам га...

Покушах да је разуверим, али неуведљиво, а она се само осмехну. Испусти рад из руку, и настави:

— Ето: знам да је у Паризу. Жорж га је срео јутрос, рекао је то узгред, а ја сам се чинила да нисам чула, јер ми се не свиђа да тужака свог брата. Али сада ипак знам. Оливје се крије од мене. Када се будем видела с њим, мислиће да треба да ме лаже, а ја ћу се претварати да му верујем, као што се претварам да верујем његовом оцу кад год нешто крије од мене.

— Он ће то учинити из страха да вас не ражалости.

— Тако ме још више жалости. Ја нисам нетрпељива. Има безброј малих грешака које трпим, пред којима затварам очи.

— О коме то говорите сада?

— О! и о оцу и о синовима.

— Кад се претварате да не видите, онда и ви њих лажете.

— Па шта могу да радим? Довољно је што се не жалим; не могу ваљда да им одобравам! Не, видите, говорим себи да их, раније или касније, морам изгубити, и да ту ни најнежнија љубав не може учинити ништа. Та шта кажем? Она смета, постаје досадна. Дошла сам дотле да кријем своју љубав.

— Сада говорите о синовима.

— Зашто то кажете? Мислите ли да не могу више да волим Оскара? Неки пут мислим тако, али помишљам такође да га само из страха да не бих сувише патила не волим и више. А... да, вероватно сте у праву: кад се тиче Оливјеа, више волим и да патим.

— А Венсан?

— Све што малочас рекох за Оливјеа, рекла бих пре неколико година и за њега.

— Сиротице моја... ускоро ћете то рећи за Жоржа.

— Али човек се полако помири. Ипак, нисам много тражила од живота. Учим се да тражим још мање... стално све мање. — Па додаде благо: — А од себе, увек све више.

— С таквим мислима, ви сте већ готово хришћанка, — прихватих, осмехнувши се сада ја.

— То понекад кажем и сама себи. Али није довољно мислити тако па да се буде хришћанин.

— Као што није довољно ни бити хришћанин да би се мислило тако.

— Често сам мислила, допустите ми да вам то кажем, да бисте ви могли разговарати с децом, кад већ отац то не чини.

— Венсан је далеко.

— За њега је прекасно. Мислим на Оливјеа. Желела бих да је с вама пошао.

На те речи, које су учиниле да сам одједном представио себи шта је све могло бити да се нисам тако непромишљено препустио случају, пригуши ме страшно узбуђење, те испрва не умехдох ништа рећи;

затим, пошто су ми сузе наврле на очи, желећи да свом узбуђењу дам неки привидан разлог:

— Бојим се да ли није и за њега прекасно, — уздахнух ја.

Тада ме Полина ухвати за руку:

— Како сте ви добри, — узвикну она.

Било ми је непријатно што ме је погрешно разумела, и, не могући да је изведем из заблуде, покушах бар да скренем разговор који ме је доводио у непријатан положај.

— А Жорж? — упитах.

— Он ми задаје више бриге него што су ми давала остала двојица, — настави она. — Кад је реч о њему, не могу да кажем да га губим, јер он није никада ни био поверљив ни послушан.

Оклевала је неколико тренутака. Сигурно јој је тешко било да каже:

— Летос се догодила једна озбиљна ствар — ствар коју ми је тешко да вам испричам, а у погледу које, уосталом, још нисам сасвим сигурна... Једна новчаница од сто франака нестала је из ормана у који сам обично затварала новац. Бојазан да не осумњичим безразложно некога задржала ме ја да оптужим ма кога. Наша собарица у хотелу била је једна врло млада девојка, која ми је изгледала поштена. Рекла сам пред Жоржом да ми је нестao тај новац. То је као и да вам признајем да су моје сумње биле управљене на њега. Он се није збунио, није поцрвенео... Застидела сам се својих сумња. Хтела сам се уверити да сам се преварила. Поново сам прерачунала шта сам све потрошила. Да, није се могло сумњати: недостајало је стотину франака. Двоумила сам се да ли да га испитам, и напослетку нисам то учинила. Задржао ме је страх да ћу видети да је на крају надовезао и лаж. Јесам ли рђаво учинила?... Да, сада пребацујем себи што нисам била строжа. Можда сам се бојала да ћу морати бити сувише строга; или да то нећу моћи бити довољно. Још сам једном глумила ону која неће да зна, али, уверавам вас, тешка срца. Допустила сам да прође неко време, па сам говорила себи да би већ било одвише касно и да би

сада казна сувише издалека пропратила погрешку. А како бих га казнила? Нисам учинила ништа. Пребацујем то себи... али шта сам могла учинити?

— Мислила сам да га пошаљем у Енглеску. Хтела сам чак да вас питам за савет у том погледу, али нисам знала где сте... Нисам му бар крила своју муку и неспокојство, и верујем да га се то коснуло, јер знате да је он добра срца. Више рачунам на прекоре које је сам себи могао учинити, ако је то уопште био он, него на оне које бих му ја могла учинити. Други пут то неће урадити, сигурна сам. Он је тамо био са једним веома богатим другом, који га је, свакако, терао да троши. Без сумње сам оставила орман отворен... Али, кажем још једном, нисам баш сигурна да је то био он. Многи су се пролазни гости мотали по хотелу...

Дивио сам се с каквом је довитљивошћу истицала све што је могло скинути кривицу с њеног детета.

— Ја бих пожелео да је вратио новац одакле га је узео, — рекох ја.

— И ја сам то помислила. А како он то није учинио, хтела сам у томе да видим још један доказ његове невиности. Помислила сам такође да се није усудио.

— Јесте ли говорили његовом оцу о томе?

Она је неколико тренутака оклевала:

— Не, — рече најзад. — Више волим да не зна ништа о томе.

Без сумње је чула неки шум у суседној соби. Она отиде да се увери да нема никога, па, пошто је поново села до мене:

— Оскар ми је рекао да сте ономад заједно ручали. Толико вас је хвалио да сам помислила да сте га пре свега морали слушати. (Она се жалосно осмехну рекавши те речи.) Ако вам се поверавао, желим то да поштујем... премда о његовом личном животу знам много више него што он мисли... Али, откако сам се вратила, не разумем више шта му је. Показује се тако благ, умало не рекох: тако понизан... То ми је скоро непријатно. Као да ме се боји. Збиља греши. Већ одавно знам за везе које одржава... знам чак и

с ким. Он верује да ја не знам и предузима силне мере предострожности да то сакрије од мене. Али његова је предострожност тако видљива да, што се више крије, више се одаје. Сваки пут кад се, пре но што изиђе, претвара да је запослен, зловољан, забринут, знам да јури за својим уживањем. Дође ми да му кажем: „Ама, драги мој, ја те не задржавам; бојиш ли се да сам љубоморна?“ Смејала бих се, да ми је до смеха. Једино се плашим да деца нешто не примете. Он је тако расејан, тако невестит! Неки пут, а да он то и не слуги, присиљена сам да му помажем, као да и ја учествујем у његовој игри. Скоро се и забављам тиме, верујте. Измишљах оправдања уместо њега. Враћам у џеп његовог капута писма која оставља да се вуку по кући.

— Баш је у томе ствар, — рекох ја. — Он се боји да сте ви нашли писма.

— Је ли вам рекао?

— И због тога је тако бојажљив.

— Мислите ли ви да ја настојим да их прочитам?

Усправила се у некој врсти увређена поноса. Моралдох додати:

— Не ради се о онима која су се могла непажњом изгубити, већ о писмима која је оставио у једну фиоку и за која каже да их више није нашао. Он верује да сте их ви узели.

На те речи видех како Полина пребледе, и страшна сумња која ју је коснула обузе ми одједном душу. Зажалих што сам рекао, али је било прекасно. Она одврати поглед од мене и прошапта:

— Камо среће да сам то била ја!

Изгледала је сломљена.

— Шта да радим? — понављала је. — Шта да радим? — Затим, подигавши поново поглед к мени: — Зар ви не бисте могли разговарати с њим?

Мада је, као и ја, избегавала да изговори Жоржово име, било је очигледно да је на њега мислила.

— Покушаћу. Размислићу, — рекох јој устајући. И, док ме је пратила у предсобље:

— Немојте ништа рећи Оскару, молим вас. Нека и даље сумња на мене, нека мисли оно што мисли... Тако је боље. Дођите опет.

VII

Оливје, међутим, ожалошћен што није нашао ујака Едуара, а не могући поднети самоћу, науми да се Арману обрати срцем које је тражило пријатељство. И он се упути Веделовом заводу.

Арман га прими у својој соби. До ње су водиле степенице за послугу. То је била мала, тескобна соба, чији су прозори гледали на споредно двориште, у које су исто тако гледали прозори нужника и кухиња суседне зграде. Рефлектор од савијеног цинка скупљао је одозго светлост и одбијао је сасвим бледу. Соба је била непроветрена, са врло непријатним за-
дахом.

— Али човек се привикне, — говорио је Арман. — Разумећеш да моји родитељи чувају најбоље собе за питомце који плаћају. То је природно. Ону у коју сам био лане уступио сам једном виконту: брату твог славног пријатеља Пасавана. Та ти је царска; али је под контролом Рашелине собе. Има овде мноштво соба, али нису све посебне. Тако сирота Сара, која се вратила јутрос из Енглеске, да би ушла у своју собу, мора да прође кроз собу наших родитеља (што она не чини), или кроз моју, која је, право да ти кажем, раније била умиваоница или остава. Али овде бар имам ту предност да могу да уђем и изиђем кад хоћу, а да ме нико не шпијунира. Овде ми се више свидело него на мансарди, где станује послуга. Да кажем истину, прилично волим да рђаво станујем. Мој отац би то назвао: љубав за мучењем тела, и објаснио би ти да оно што је штетно за тело припрема спасење душе. Уосталом, он никада није ушао овамо. Разумећеш да он има других брига, а не да се узнемирава где му син станује. Сјајан је мој тата. Он зна напамет безброј фраза за најважније догађаје у животу. Дивно је то чути. Штета што никада нема времена за разговор... Гледаш моју галерију слика?

Ујутро може боље да се ужива у њој. Ово је репродукција у боји, од неког ученика Паола Учелија, — за потребе ветеринара. У дивном напору за синтезом уметник је на једног јединог коња сабрао сва зла помоћу којих Провиђење пречишћује коњску душу; запазићеш духовитост погледа... Ово је симболична слика животних доба, од колевке до гроба. Као цртеж није ништа нарочито; вреди пре свега због замисли. А мало даље дивићеш се фотографији једне Тицијанове куртизане, коју сам ставио изнад кревета да би побудила у мени разблудне мисли. Ова врата воде у Сарину собу.

Готово прљав изглед те собе болно је дирнуо Оливјеа. Кревет није био намештен, а умиваоник није био испражњен.

— Да, ја спремам собу сам, — рече Арман у одговор на његов поглед. — Ово је мој писаћи сто. Немаш појма како ме атмосфера ове собе надахњује:

»L'athmosphère d'un cher réduit...«*

Њој заправо и дугујем идеју за моју последњу песму: Ноћни суд.

Оливје је био дошао Арману с намером да му говори о свом часопису и да га придобије за сарадњу. Али се више није усуђивао. Но Арман је сам дошао на то.

— Ноћни суд. Ха! какав леп наслов!... Са овим мотом од Бодлера:

»Es-tu vase funèbre attendant quelques pleurs?«**

Ја ту поново обрађујем старо поређење (увек ново) о лончару створитељу који свако људско биће уобличава као суд који има да садржи не зна се шта. А

* „Атмосфера драгог скровишта...“

(Бодлер, Цвеће зла, ХСIV, Химна) — Прим. прев.

** „Јеси ли погребни путир који очекује сузе?“

(Бодлер, Цвеће зла, СХХII, Љубав према обмани) — Прим. прев.

самога себе, у лирском заносу, упоређујем са помени-
нутим судом. Као што сам ти рекао, на ту сам идеју
дошао удишући мирис ове собе. Нарочито сам задово-
љан почетком песме:

»Quiconque à quarante ans n'a pas d'hémorroïdes...«***

Ставио сам најпре, да умирим читаоца: „Ко год у
четрдесетој нема хемороиде...“ Али то ми је упропа-
шћавало алитерацију. Што се тиче „хемороида“, то
је свакако најлепша реч француског језика... чак
и независно од свог значења — додаде он церећи се.

Оливје је тужна срца ћутао. Арман настави.

— Излишно је да ти кажем да је ноћни суд осо-
бито поласкан кад прими посету једног суда тако
испуњеног миомирисима као што си ти.

— И само си то написао? — упита најзад Оливје
очајно.

— Хтео сам понудити мој Ноћни суд твом
славном часопису, али, по тону којим си рекао „то“,
видим да нема много изгледа да ти се свиди. У та-
квим случајевима песник увек има могућности да за-
кључи: „Ја не пишем да бих се свидео“, и да убеди
себе да је створио ремек-дело. Али ја ти нећу крити
да своју песму сматрам одвратном. Уосталом, написао
сам само први стих. И када кажем „написао“, то је
само тако речено, јер сам је у твоју част измислио,
овог часа... Него, збиља, ти си помишљао да обја-
виш нешто од мене? Желео си моју сарадњу? Ниси
ме дакле сматрао неспособним да напишем било шта
честито? Да ниси на моме бледом челу разабрао знаке
које одају генија? Знам да се овде не види довољно
да бих се погледао у огледалу; али, кад се погледам,
као Нарцис, ја видим само главу једног пропалог чо-
века. Напоследку, можда је то само дејство вештачке
светлости... Не, драги мој Оливје, не, ништа нисам
написао летос, и, ако си на мене рачунао за твој
часопис, можеш да се убришеш. Али доста о мени...
Дакле, на Корзици је све добро прошло? Јеси ли се

*** „Ко год у четрдесетој нема хемороиде...“

— Прим. прев.

наживао на свом путовању? Је ли ти користило? Јеси ли се добро одморио од напора? Јеси ли се...

Оливје не могаде издржати више:

— Та ћути, драги мој, престани са шалом. Ако мислиш да ми је то смешно...

— А тек мени! — повиче Арман. — Ах, не, драги мој, не! Ипак нисам баш тако глуп. Имам још толико памети да схватим да је глупо све ово што ти говорим.

— Па зар не можеш да говориш озбиљно?

— Говорићемо озбиљно, пошто се теби озбиљна врста разговора свиђа. Рашела, моја старија сестра, постаје слепа. Вид јој је много ослабио у последње време. Од пре две године не може више да чита без наочари. Најпре сам мислио да треба само да промени стакла. То није било довољно. На моју молбу, отишла је једном специјалисти. Изгледа да јој слаби осетљивост мрежњаче. Разумеш ваљда да су то две сасвим различите ствари: с једне стране лоша акомодација сочива, чему помажу стакла. Али, и пошто су удаљила или приближила слику, ова може да недовољно надражи мрежњачу и да буде пренета у мозак као неразговорна. Јесам ли јасан? Ти готово и не познајеш Рашелу. Немој, према томе, мислити да желим да изазовем твоје сажаљење према њеној судбини. Па зашто ти онда причам све то? ... Зато што ми је, размишљајући о њеном случају, пало на ум да и мисли, као и слике, могу да се јаве у мозгу мање или више јасне. Туп дух прима само нејасна опажања; али, управо због тога, њему није јасно да је туп. Он би почео да пати због своје глупости тек кад би постао свестан те глупости; а да би је постао свестан, требало би да постане паметан. Замисли, дакле, на тренутак, ово чудовиште: глупака довољно паметна да јасно схвати да је глуп.

— То, доиста, не би више био глупак.

— Како да не, драги мој, веруј мени. Ја то, уосталом, знам, јер тај глупак — то сам ја.

Оливје слеже раменима. Арман настави:

— Прави глупак није свестан мисли која је изнад његове. Али ја, ја сам свестан тога „изнад“. Али

ипак сам глупак, јер знам да то „изнад“ никада нећу моћи достићи...

— Али, јадниче мој, — рече Оливје у заносу симпатије, — сви смо ми тако створени да бисмо могли бити бољи, а ја верујем да је највећа мудрост управо она која највише пати због своје ограничености.

Арман одгурну Оливјеову руку, коју је овај с љубављу спустио на његову.

— Други имају осећај о ономе што имају, — рече он, — а ја имам само осећај својих недостатака. Недостатак новца, недостатак снаге, недостатак духа, недостатак љубави. Увек дефицит, увек ћу остати испод свега.

Он приђе умиваонику, замочи четку за косу у прљаву воду и одвратно прилепи косу уз чело.

— Рекао сам ти да нисам ништа написао. Међутим, ових дана сам дошао на мисао о једној расправи коју бих назвао: расправа о неспособности. Али, наравно, ја сам неспособан да је напишем. Рекао бих у њој... Али ја те гњавим.

— Та иди! Гњавиш ме кад се шегачиш. Сада ме много занимаш.

— У њој бих трагао, кроз целу природу, за граничном тачком испод које ничега нема. Један ће ти пример објаснити то. Новине су донеле вест о једном раднику кога је убила електрична струја. Непажљиво је руковао водовима. Волтажа није била врло велика, али тело му је, изгледа, било ознојено. Његова се смрт приписује том влажном слоју који је омогућио струји да обухвати његово тело. Да је тело било сувље, несрећа се не би догодила. Али додајмо зној кап по кап... Још једна кап: готово је.

— Не схватам... — рече Оливје.

— Зато што је пример рђаво изабран. Ја увек рђаво изаберам примере. Други пример: Шест бродоломника је примљено у чамац. Олуја их гони већ шест дана. Тројица умру, двојицу спасу. Шести је у несвести. Надају се да ће га довести к себи. Али његов је организам дошао до граничне тачке.

— Да, разумем, — рече Оливје — сат раније могли би га спасти.

— Један сат, — како си ти навалио! Ја :
навам последњи тренутак: Још се може, још
же... не може се више! Моја мисао иде у
општрици. Настојим да свугде повучем ту грани-
линију између постојања и непостојања. Граница от-
пора... ето, на пример, према ономе што би мој отац
назвао искушењем. Човек се још држи. Конопац који
ђаво вуче затегнут је, тек што се не прекине... Само
још малчице, конопац пуца: човек је осуђен на вечне
муке. Разумеш ли сада? Само малко мање: непосто-
јање. Бог не би створио свет. Ничега не би било...
„Лице света било би измењено“, каже Паскал. Али
мени није довољно да помислим: „Да је Клеопатрин
нос био краћи“. Ја инсистирам. Питам: краћи... за
колико? Јер, најзад, могао је бити сасвим малчице
краћи, зар не?... Поступност, поступност, затим, на-
гао скок... *Natura non fecit saltus*,* каква
шала! Што се мене тиче ја сам као Арапин у пусти-
њи, када умире од жеђи. Достигнем управо онај тре-
нутак, разумеш ли, када би једна кап воде још могла
да га спасе... или једна суза...

Глас му се гушио и добивао неки патетични при-
звук, који је изненађивао и збуњивао Оливјеа. Он
настави блаже, готово нежно:

— Сећаш се: „Ту сам сузу пролио за тебе...“

Наравно да се Оливје сећао Паскалове реченице.
Чак му је сметало што је његов пријатељ није тачно
цитирао. Није се могао уздржати да га не поправи:
„Ту сам кап крви пролио...“

Арманов занос намах спласну. Он слеже раме-
нима:

— Шта можемо? Има их који ће бити глатко
примљени... Разумеш ли сада шта значи осећати се
стално „на граници“? Увек ће ми недостајати још
један степен.

* Заправо: „...non facit...“ — „Природа не чини
скокове“ (мисли се у погледу животињских и биљних
врста, између којих, по овој мисли, увек постоје прелази).

Лајбниц: Нови есеји, IV. — Прим. прев.

ипак сам глупак, јер знам да то „изнад“ никада нећу моћи достићи...

— Али, јадниче мој, — рече Оливје у заносу симпатије, — сви смо ми тако створени да бисмо могли бити бољи, а ја верујем да је највећа мудрост управо она која највише пати због своје ограничености.

Арман одгурну Оливјеову руку, коју је овај с љубављу спустио на његову.

— Други имају осећај о ономе што имају, — рече он, — а ја имам само осећај својих недостатака. Недостатак новца, недостатак снаге, недостатак духа, недостатак љубави. Увек дефицит, увек ћу остати испод свега.

Он приђе умиваонику, замочи четку за косу у прљаву воду и одвратно прилепи косу уз чело.

— Рекао сам ти да нисам ништа написао. Међутим, ових дана сам дошао на мисао о једној расправи коју бих назвао: расправа о неспособности. Али, наравно, ја сам неспособан да је напишем. Рекао бих у њој... Али ја те гњавим.

— Та иди! Гњавиш ме кад се шегачиш. Сада ме много занимаш.

— У њој бих трагао, кроз целу природу, за граничном тачком испод које ничега нема. Један ће ти пример објаснити то. Новине су донеле вест о једном раднику кога је убила електрична струја. Непажљиво је руковао водовима. Волтажа није била врло велика, али тело му је, изгледа, било ознојено. Његова се смрт приписује том влажном слоју који је омогућио струји да обухвати његово тело. Да је тело било сувље, несрећа се не би догодила. Али додајмо зној кап по кап... Још једна кап: готово је.

— Не схватам... — рече Оливје.

— Зато што је пример рђаво изабран. Ја увек рђаво изаберам примере. Други пример: Шест бродоломника је примљено у чамац. Олуја их гони већ шест дана. Тројица умру, двојицу спасу. Шести је у несвести. Надају се да ће га довести к себи. Али његов је организам дошао до граничне тачке.

— Да, разумем, — рече Оливје — сат раније могли би га спасти.

— Један сат, — како си ти навалио! Ја прорачунавам последњи тренутак: Још се може, још се може... не може се више! Моја мисао иде по танкој оштрици. Настојим да свугде повучем ту граничну линију између постојања и непостојања. Граница отпора... ето, на пример, према ономе што би мој отац назвао искушењем. Човек се још држи. Конопац који ђаво вуче затегнут је, тек што се не прекине... Само још малчице, конопац пуца: човек је осуђен на вечне муке. Разумеш ли сада? Само малко мање: непостојање. Бог не би створио свет. Ничега не би било... „Лице света било би измењено“, каже Паскал. Али мени није довољно да помислим: „Да је Клеопатрин нос био краћи“. Ја инсистирам. Питам: краћи... за колико? Јер, најзад, могао је бити сасвим малчице краћи, зар не?... Поступност, поступност, затим, нагао скок... *Natura non fecit saltus*,* каква шала! Што се мене тиче ја сам као Арапин у пустињи, када умире од жеђи. Достигнем управо онај тренутак, разумеш ли, када би једна кап воде још могла да га спасе... или једна суза...

Глас му се гушио и добивао неки патетични призвук, који је изненађивао и збуњивао Оливјеа. Он настави блаже, готово нежно:

— Сећаш се: „Ту сам сузу пролио за тебе...“

Наравно да се Оливје сећао Паскалове реченице. Чак му је сметало што је његов пријатељ није тачно цитирао. Није се могао уздржати да га не поправи: „Ту сам кап крви пролио...“

Арманов занос намах спласну. Он слеже раменима:

— Шта можемо? Има их који ће бити глатко примљени... Разумеш ли сада шта значи осећати се стално „на граници“? Увек ће ми недостајати још један степен.

* Заправо: „...non facit...“ — „Природа не чини скокове“ (мисли се у погледу животињских и биљних врста, између којих, по овој мисли, увек постоје прелази).

Лајбниц: Нови есеји, IV. — Прим. прев.

Стао се поново смејати. Оливје помисли да он то чини из страха да се не заплаче. И он је хтео такође да говори, да каже Арману колико су га потресле његов речи и колико море осећа под том раздражујућом иронијом. Али пожуривао га је час састанка с Пасаваном. Он изводи сат:

— Мораћу те оставити, — рече он. — Хоћеш ли бити слободан вечерас?

— Зашто?

— Да се нађемо у Кафани код Пантеона. Аргонаути приређују банкет. Ти би могао доћи при крају банкета. Биће тамо много типова више или мање славних и помало пијаних. Бернар Профитандје ми је обећао да ће доћи. Могло би бити весело.

— Нисам обријан, — рече Арман мрзовољно. — А затим, шта ћу ја међу славним људима? Али знаш шта? Позови Сару, која се баш јутрос вратила из Енглеске. Њу би то веома занимало, сигуран сам. Хоћеш ли да је позовем у твоје име? Бернар би је повео.

— У реду, драги мој, — рече Оливје.

VIII

Било је дакле договорено да ће Бернар и Едуар, пошто буду заједно вечерали, свратити по Сару нешто пре десет часова. Арман ју је обавестио, и она је радосно прихватила позив. Око девет и по, она се повукла у своју собу, куда ју је отпратила њена мати. Да би се у њу ушло, пролазило се кроз собу родитеља; али су друга врата, за која се сматрало да су закључана, водила у Арманову собу, која је, с друге стране, као што смо рекли, излазила на степенице за послугу.

Сара се пред мајком чинила да ће лећи и замолити је да је пусте да спава. Али, чим је остала сама, она је пришла огледалу да би освежила руменило усана и образа. Сточић за тоалету заклањао је закључана врата, а није био толико тежак да га Сара не би могла померити без шума. Она отвори тајна врата.

Сара се бојала да не сретне брата, чијег се ругања плашила. Арман је, додуше, ишао на руку и њеним најдрскијим подухватима; рекло би се да се он тиме забавља, али само неком привременом попустљивошћу, јер је то чинио само зато да би их касније утолико строже осудио, тако да Сара не би знала рећи није ли чак и његова предусретљивост била само игра цензора.

Арманова је соба била празна. Сара седе на једну малу, ниску столицу и, чекајући, стаде размишљати. Из неке врсте превентивног протеста она је олако презирала све породичне врлине. Породична стега је напрегла њену енергију, раздражила њен нагон за побуну. За време боравка у Енглеској она је прекалила своју храброст. Као и мис Абердин, млада питомица из Енглеске, и она је одлучила да освоји слободу, да дозволи себи све, да се на све одважи. Осећала се спремно да погледа у очи сваком презиру и свакој осуди, кадром да свему пркоси. У свом изазивању Оливјеа, она је већ савладала природну скромност и урођену стидљивост. Пример њених двеју сестара ју је поучио; побожну резигнацију Ращелину сматрала је за самообману; у Лорином браку није хтела да види друго шта до жалосну трговину која се завршава ропством. Образовање које је добила, које је сама стекла, које је узела, веома ју је рђаво припремало, сматрала је она, за оно што је сама звала брачном оданошћу. Никако није могла да види по чему би онај за кога би се могла удати био супериорнији од ње. Није ли положила испите, баш као какав мушкарац? Нема ли, било у ком питању, своје сопствено мишљење, своје погледе? Нарочито о равноправности полова; чак јој се чинило да у понашању у животу, па, према томе, у пословима, а по потреби и у политици, жена често показује много више разборитости него многи мушкарци...

Кораци у ходнику. Она ослушну, па полако отвори врата.

Бернар и Сара се још нису познавали. Ходник је био неосветљен. Једва су се назирали у помрчини.

— Госпођица Сара Ведел? — прошапта Бернар.

Она га без устручавања узе под руку.

— Едуар нас чека на углу, у аутомобилу. Није хтео да изиђе, из страха да не сретне ваше родитеље. Што се мене тиче, то не би било важно: знате да овде станујем.

Бернар се био постарао да остави капију одшкринуту, да не би привукао пажњу вратара. Неколико тренутака касније све троје је изишло из аута пред Кафаном код Пантеона. Док је Едуар плаћао шоферу, чули су како избија десет часова.

Банкет је био завршен. Били су распремили, али је сто остао закрчен шољицама кафе, боцама и чашама. Сви су пушили; ваздух је постајао загушљив. Госпођа де Брус, жена уредника А р г о н а у т а, тражила је ваздуха. Њен се пискав глас пробијао кроз појединачне разговоре. Отворише прозор. Али Жистинјен, који је хтео да одржи говор, наредио је готово одмах да га затворе, „ради акустике“. Уставши, он куцну кашичицом по чаши, али не успе да привуче ничију пажњу. Уредник А р г о н а у т а, кога су звали „председник де Брус“, умеша се и успе да створи мало тишине, и Жистинјенов се глас разли у обилним млазевима досаде. Баналност његове мисли крила се под бујицом слика. Изражавао се с е м ф а з о м, која је замењивала духовитост, и налазио је начина да свакога послужи понеким збрканим комплиментом. При првом застоју, и док су Едуар, Бернар и Сара улазили, одјекну плескање, из љубазности; неки су продужили да тапшу, иронично без сумње, и ваљда у нади да ће тиме учинити крај говору. Али узалуд: Жистинјен настави; ништа није могло обесхрабрити његову речитост. Сада је конта де Пасавана обасипао цвећем своје реторике. Говорио је о В р а т и л у као о новој Илијади. Пило се у здравље Пасавана. Едуар није имао чаше, као ни Бернар ни Сара, и то их је ослободило куцања.

Жистинјенов се говор завршио жељама упућеним новом часопису и неколиким комплиментима будућем уреднику, „младом и надареном Молинјеу, миљенику

муза, чије племенито и чисто чело неће дуго чекати на лавор“.

Оливје се држао близу улазних врата, да би могао сместа дочекати своје пријатеље. Претерани комплименти Жистинјенови били су му очигледно непријатни; али није могао избећи малу овацију која је дошла после тога.

Три нова госта су веома умерено вечерала да би могла бити истог расположења као овај скуп. На таквим састанцима, закаснили гости тумаче рђаво или сувише добро раздраженост осталих. Они суде, кад се не пристоји судити, и, чак и нехотице, критикују без милости; то је бар био случај с Едуаром и Бернаром. Што се тиче Саре, за коју је у овој средини све било ново, она је мислила само на то како да се упозна и бринула се само да уђе у расположење друштва.

Бернар није познавао никога. Оливје, који га је узео под руку, хтеде га представити Пасавану и де Брусу. Он одби. Пасаван међутим изнуди упознавање, пришавши и пруживши руку, коју Бернар није могао уљудно одбити:

— Тако одавно слушам о вама да ми се већ чини да вас познајем.

— И ја такође, — рече Бернар таквим тоном да се Пасаванова пријазност намах следи. Он сместа приђе Едуару.

Мада је често био на путу и живео, чак и у Паризу, веома повучено, Едуар је ипак познавао многе од гостију и није се осећао нимало непријатно. И мало вољен, и истовремено мало цењен од својих колега, он је пристајао да га сматрају охолом, премда се само држао на одстојању. Радије је слушао него говорио.

— Ваш ми је сестрић рекао да се могу надати да ћете доћи, — поче Пасаван благим и готово тихим гласом. — Радујем се, јер управо...

Едуаров ироничан поглед пресече му остатак реченице. Спретан да очара и навикнут да се свици, Пасаван је имао потребу да осећа наспрам себе љубаз-

но огледало, да би могао да блиста. Он се ипак прибра, јер није био од оних који задуго губе самопоуздање и допуштају да буду збуњени. Он диже главу и поглед му се испуни дрскошћу. Ако Едвар не пристане милом на његову игру, он ће наћи чиме да га украти.

— Хтео сам вас питати... — настави он као да продужује своју мисао: — Имате ли вести о вашем сестрићу, мом пријатељу Венсану? Ја сам нарочито с њим био у пријатељству.

— Не, — рече Едуар суво.

То „не“ поново избаци из седла Пасавана, који није знао треба ли то да схвати као изазивачко одрицање или просто као одговор на своје питање. Његова збуњеност потраја само тренутак; Едуар га несвесно врати у седло, додавши готово одмах:

— Чуо сам само од његовог оца да путује с принцом од Монака.

— Да, збиља, замолио сам једну моју пријатељицу да га представи принцу. Био сам срећан што сам измислио ту разоноду, да га мало растресем после његове несрећне авантуре с том госпођом Дувје... коју ви познајете, како ми рече Оливје. Умало да није у тој авантури упропастио свој живот.

Пасаван се сјајно служио омаловажавањем, презиром, снисходљивошћу; али било му је довољно што је добио ту игру и што је држао Едуара у шкрипцу. Овај је размишљао чиме би му оштро одвратио. Необично му је недостајало присуство духа. Сигурно је зато тако мало марио друштво: није имао ничега што је потребно да се у њему истакне. Међутим је набрао веће. Пасаван је имао добар нос; чим је ко имао шта непријатно да му каже, он је то предосећао и окретао се према ветру. И не предахнувши, нагло је променио тон:

— А ко је она прекрасна девојчица која вас прати? — упита он смешећи се.

— То је госпођица Сара Ведел, — рече Едуар; — сестра те госпође Дувје, моје пријатељице.

У недостатку чега бољег, он заоштри то „моје пријатељице“ као стрелу; али она не погоди циљ, и Пасаван, пустивши је да падне:

— Били бисте веома љубазни кад бисте ме представили.

Те последње речи и претходну реченицу рекао је довољно гласно да би их Сара могла чути, и, како се она окрете њима, Едуар не могаде избећи:

— Саро, конт де Пасаван жели да има част да се упозна с вама, — рече он с усиљеним осмехом.

Пасаван је наредио да се донесу три чаше, у које нали ликера од кима. Сви четворо испише у Оливјеово здравље. Боца је била скоро празна, и, пошто се Сара чудила кристалима који су остали на дну, Пасаван покуша да одвоји неколико помоћу сламке. Нека врста чудне будале, с лицем посутим брашном, с очима као угљен, с косом зализаном као капа од молескина, приступи и, жваћући с видљивим напором сваки слог:

— Нећете успети. Дајте ми боцу да је разбијем.

Он је дохвати, једним покретом је разби о ивицу прозора, и, пружајући Сари дно:

— Тим малим оштрим полиједрима љупка ће госпођица без напора успети да се расече.

— Ко је тај пајац? — упита она Пасавана, који је сео крај ње.

— То је Алфред Жари, писац Краља Ибија. Аргонаути му приписују генијалност зато што му је публика извиждала комад. А то је ипак најзанимљивије од свега што се одавна приказало у позоришту.

— Ја много волим Краља Ибија, — рече Сара, — и веома се радујем што сам се срела са Жаријем. Рекли су ми да је он увек пијан.

— Требало је да буде и вечерас пијан. Видео сам да је за вечером попио две велике чаше пуне чистог пелинковца. Али изгледа да му то ништа не смета. Је ли по вољи цигарета? Човек мора и сам да пуши да се не би угушио од туђег дима.

Он се наже к њој да јој понуди ватре. Она грицну неколико кристала:

— Па то је обичан жути шећер, — рече мало разочарано. — Мислила сам да ће бити веома јако.

Разговарајући с Пасаваном, она се осмехивала Бернару, који је остао уз њу. Њене веселе очи блистале су чудним сјајем. Бернар, који је у мраку није могао видети, био је сада запањен њеном сличношћу с Лором. Било је то исто чело, исте усне... Црте су јој, додуше, одисале мање анђеоском љупкошћу, а њен поглед је покретао неки немир у његовом срцу. Он се, помало сметен, окрете Оливјев:

— Па представи ме свом пријатељу Беркају.

Он се већ срео с Беркајем у Луксембуршком парку, али није никада разговарао с њим. Беркај се осећао помало туђ у тој средини у коју га је увео Оливје и која није нимало пријала његовој стидљивости; црвенео је сваки пут кад би га његов пријатељ представљао као једног од главних уредника *Авангарде*. Али чињеница је да је она алегорична поема о којој је говорио Оливје на почетку наше приповести имала да се појави на челу новог часописа, одмах после уводне речи.

— На оном месту које сам чувао за тебе, — рече Оливје Бернару. — Тако сам сигуран да ће ти се свидети! То је далеко најбоље од свега у том броју. И тако оригинално!

Оливје је више уживао да хвали своје пријатеље него да слуша како њега хвале. Кад је Бернар пришао, Лисјен Беркај је устао; тако је неспретно држао у руци шољицу кафе да је, у узбуђењу, половину просуо себи на прслук. У том тренутку чу се, сасвим близу њега, механички глас Жарија:

— Мали Беркај ће се отровати, јер сам му ставио отрова у шољицу.

Жари се забављао Беркајевом стидљивошћу и уживао је да га збуни. Али Беркај се није плашио Жарија. Он слеже раменима и мирно испи шољицу.

— Ко је то? — упита Бернар.

— Како! зар не познајеш писца Краља Ибија?

— Није могуће! то је Жари? Мислио сам да је неки слуга.

— О! није ваљда баш тако, — рече Оливје помало увређен, јер он се поносио својим величинама. — Погледај га боље. Зар не налазиш да је необичан?

— Он чини све што може да би изгледао такав, — рече Бернар, који је ценио само природност, али је ипак био пун поштовања према И б и ј у.

Жари је био обучен као традиционални циркуски клоун, и све је на њему било извештачено; нарочито његов начин говора, који су многи међу Аргонаутима имитирали, надмећући се ко ће боље испрекидати речи на слоге, измислити чудне речи и смешно их унаказити. Али само је Жари заиста умео да постигне тај глас без боје, без тоpline, без нагласка, без рељефа.

— Кад га човек упозна, он је диван, уверавам те, — настави Оливје.

— Више волим да се и не упознам с њим. Изгледа свиреп.

— То се он тако прави. Пасаван верује да је он, у ствари, веома благ. Али је ужасно пио вечерас; и ни једну кап воде, веруј ми; чак ни вина: само пелинковца и јаких пића. Пасаван се боји да не направи неку глупост.

И против његове воље, Пасаваново име му се стално враћало, и то утолико упорније што се више трудио да га избегне.

Раздражен што тако слабо господари собом, и као да сам себе прогони, он промени разговор:

— Требало би да одеш да поразговараш мало с Дирмером. Бојим се да ме није смртно омрзнуо што сам му преотео уређивање Авангарде; али није кривица до мене; шта сам друго могао него да прихватим. Требало би да се потрудиш да му то објасниш, да га умириш. Пас... Рекли су ми да је врло љут на мене.

Посрнуо је, али овога пута није пао.

— Надам се да је повукао свој рукопис. Не волим оно што он пише, — рече Беркај; па, окренувши се Профитандјеу: — Али ви, господине, мислио сам да ћете...

— Ох! та немојте ме звати „господине“... Знам да имам незгодно и смешно име... Намеравам да узмем псеудоним, ако будем писао.

— Зашто нам нисте ништа дали?

— Јер нисам имао ништа спремно.

Оливје остави своја два пријатеља да разговарају, и приђе Едуару.

— Како је љубазно што сте дошли! Тако сам се зажелео да вас видим. Али желео бих да сам вас могао видети било где другде, а не овде... Данас после подне сам звонио на вашим вратима. Јесу ли вам рекли? Било ми је жао што вас нисам нашао, и да сам знао где бих вас могао наћи...

Био је сав срећан што се тако лако изражава, сећајући се времена када га је збуњеност у присуству Едуара чинила немим. Ту је лакоћу дуговао, на жалост, баналности својих речи и пићу. Едуар је са жалошћу био свестан тога.

— Био сам код ваше мајке.

— Чуо сам кад сам се вратио кући, — рече Оливје, кога је поразило што му Едуар говори „ви“. Двоумио се да ли да му то каже.

— Хоћете ли одсада живети у овој средини? — запита га Едуар чврсто га посматрајући.

— Ох! нећу се дати покварити.

— Јесте ли доиста сигурни?

То је било речено тако озбиљно, тако нежно, тако братски... Оливје осети како му се самопоуздање поколебало.

— Налазите ли да грешим што се дружим са овим људима?

— Не са свима, можда; али са некима од њих, свакако.

Оливје ту множину схвати као једину. Он помисли да Едуар циља нарочито на Пасавана, а то му је у души било као блесак на небу, као болна муња која пара облаке што су му се од јутрос ужасно нагомилали у срцу. Волео је Бернара, волео је Едуара, чак одвише, да би могао поднети да рђаво мисле о њему. Крај Едуара, у њему се распаљивало

оно што је било најбоље. Крај Пасавана, оно најгоре; сада је то признавао себи; а није ли чак одувек увиђао да је тако? Није ли његова заслепљеност, уз Пасавана, била добровољна? Захвалност за све што је конт учинио за њега претварала се у њему у мржњу. Одрицао га се из свег срца. Оно што је видео, коначно је учинило да га омрзне:

Пасаван, нагнут ка Сари, обгрлио јој је струк и показивао се све више и више насртљив. Упозорен о непријатним гласовима који круже о његовим односима с Оливјеом, настојао је да завара траг. И, да би се још више озлогласио као женскар, био се зарекао да ће навести Сару да му седне у крило. Сара се дотле тек помало бранила, али је погледом тражила Бернара и, кад им се погледи среташе, она се осмехну, као да би да каже:

— Погледајте на шта се можете усудити са мном.

Пасаван се међутим бојао да не пренагли. Недостајало му је искуства.

— Ако само успем да је наговорим да попије још мало, одважићу се, — говорио је у себи, испруживши слободну руку ка боци кираса.

Оливје, који га је посматрао, претече га. Он зграби боцу, просто да би је одузео Пасавану; но учини му се сместа да ће у пићу наћи мало храбрости, оне храбрости коју је осећао да му малаксава, а која му је била потребна да до Едуара допре жалба коју је осећао како му навире на уста:

— Само је од вас зависило...

Оливје напуни чашу и искапи је надушак. У том тренутку он чу Жарија, који је кружио од групе до групе, како полугласно рече, пролазећи иза Беркаја:

— А сада ћемо убити малог Беркаја.

Овај се нагло окрете:

— Поновите то наглас.

Али Жари се већ удаљио. Прво је обишао сто, па је поновио, у фалсету:

— А сада ћемо убити малог Беркаја; — па извади из цепа велики пиштољ с којим су га Аргонаути виђали да се често игра, и нанишани.

Жари је стекао глас доброг нишанције. Зачули су се протести. Није се могло знати хоће ли умети, у стању пијанства у ком се налазио, да се задржи на пукој игри. Али мали Беркај је хтео показати да се не плаши и, попевши се на столицу, скрстивши руке на леђима, заузео је наполеоновску позу. Био је помало смешан, и неки се засмејаше, али их ускоро надјача пљескање.

Пасаван брзо рече Сари:

— То би могло рђаво да се сврши. Сасвим је пијан. Сакријте се под сто.

Де Брус покуша да задржи Жарија, али се овај, отргнувши се, попе и сам на столицу (и Бернар примети да има на ногама мале балске ципеле). Окренувши се лицем према Беркају, он испружи руку да нанишани.

— Угасите светлост! Угасите светлост! — повика де Брус.

Едуар, који је стајао крај врата, окрете прекидач.

Сара се дигла, по наговору Пасаванову; и чим су се нашли у мраку, она се припи уз Бернара да би га повукла са собом под сто.

Одјекну пуцањ. У пиштољу је био ћорак. Ипак се чуо болан јаук: то је Жистинјен добио пампур у око.

И, кад се поново упали светлост, сви су се дивили Беркају, који је још увек стајао на столицу, у истој пози, непокретан, једва нешто мало блеђи.

Међутим је председниковица дозволила себи живчани напад. Ужурбаше се око ње.

— Глупо је приређивати таква узбуђења!

Пошто на столу није било воде, Жари, сишавши са свог пиједестала, замочи марамицу у алкохол да би јој истрљао слепоочнице, као да би да се извини.

Бернар је само за часак остао под столом; али довољно да би осетио како се две жарке Сарине усне похотно приљубљују уз његове. Оливје је пошао за њима, из пријатељства, из љубоморе... Пијанство је у њему распаљивало оно страшно осећање, које

је тако добро познавао, да остаје по страни. Кад је и сам изишао испод стола, у глави му се помало вртелo. Тада чу Дирмера како виче:

— Погледајте Молинјеа! Страшљив је као жена.

То је било исувише. И не знајући заправо шта чини, Оливје полете, замахнувши, на Дирмера. Чинило му се да се отима у сну. Дирмер избеже ударац. Као у сну, Оливјеова рука погоди у празно.

Наста општа забуна, и, док су се једни купили око председниковице, која је и даље млатачала рукама и крштала, други су окружили Дирмера, који је викао: „Није ме додирнуо! Није ме додирнуо!...“, а трећи Оливјеа, који се, зажарена лица, спремао да се поново устреми, и кога су једва смирили.

Додирнут или не, Дирмер се имао сматрати ошамареним; то је настојао да му објасни ЖЖистинјен, притискујући себи марамицу на око. То је било питање достојанства. Али Дирмера је мало била брига за ЖЖистинјенове поуке о достојанству. Тврдоглаво је понављао:

— Није ме додирнуо... Није ме додирнуо...

— Та оставите га на миру, — рече де Брус. — Не могу се људи присилити на двобој против њихове воље.

Оливје је ипак изјављивао да је он, ако се Дирмер не сматра задовољеним, спреман да га још једном ошамари; и, решен да га изазове на двобој, замолио је Бернара и Беркаја да му буду сведоци. Ниједан од њих се није ништа разумевао у такозвана питања „части“; али Оливје се није усуђивао да се обрати Едуару. Кравата му се била одрешила, коса му је пала на ознојено чело, руке су му грчевито дрхтале.

Едуар га ухвати за мишицу:

— Хајде да мало поквасиш лице. Изгледаш као лудак.

Он га одведе до једног умиваоника.

Чим је изишао из сале, Оливје схвати колико је пијан. Кад је осетио како му је Едуар спустио руку на мишицу, помислио је да ће се онесвестити и пустио је без противљења да га Едуар поведе. Од свега што му је Едуар рекао, схватио је само да му се обратио

са „ти“. Као што се големи олујни облак провали у кишу, учини му се да му се срце растапа у сузе. Поквашен убрус који му Едуар притиште на чело потпуно га растрезни. Шта се догодило? Сачувао је нејасно сећање да се понашао као дете, као животиња. Био је сам себи смешан, одвратан... И тада, сав дршћући од очајања и нежности, он се баци у наручје Едуару и, припијен уз њега, зајеца:

— Поведи ме са собом.

Едуар је и сам био крајње узбуђен.

— А твоји родитељи? — упита он.

— Не знају да сам се вратио.

Када су, излазећи, пролазили кроз кафану, Олив је рече да има да напише једно писамце.

— Ако га предам вечерас на пошту, стићи ће рано ујутро.

Он седе за један сто и написа:

Драги мој Жорже,

Да, ја ти пишем ово, и то зато да те замолим да ми учиниш једну малу услугу. Нећу ти без сумње рећи ништа ново ако ти кажем да сам се вратио у Париз, јер верујем да си ме приметио јутрос близу Сорбоне. Одсео сам код конта де Пасавана (он написа адресу). Моје су ствари још увек код њега. Из разлога које би требало сувинис надугачко да ти објашњавам, а који те не би уопште занимали, волео бих да не свраћам више к њему. Само тебе могу да замолим да ми донесеш те ствари. Ти ћеш ми учинити ту услугу, зар не, са обавезом да ти је узвратим. Тамо је један затворен кофер. Што се тиче ствари које су у соби, ставићеш их сам у моју торбу и донећеш све то код ујака Едуара. Ја ћу платити ауто. Сутра је, срећом, недеља. Моћи ћеш обавити то чим будеш примио ово писмо. Рачунам на тебе, је ли?

Твој велики брат,
О л и в је

P. S. — Знам да си сналажљив и не сумњам да ћеш све то извршити врло добро. Али припази, ако

будеш имао посла лично с Пасаваном, да будеш врло хладан с њим. До виђења сутра ујутро.

Они који нису чули Дирмерове увредљиве речи нису могли себи да објасне изненадни Оливјеов напад. Изгледало је да је изгубио главу. Да је умео сачувати хладнокрвност, Бернар би одобрио његов поступак. Он није волео Дирмера, али је увиђао да је Оливје поступио као лудак, и чинило се да је на себе самог пребацио сву кривицу. Бернара је болело да слуша како га строго осуђују. Он приђе Беркају и договори се да се нађу. Ма колико глупа била цела та ствар, важно им је било обојици да буду исправни. Сложише се да потраже свог клијента сутра ујутро, у девет сати.

Пошто су му оба пријатеља отишла, Бернар није више имао никаква разлога ни жеље да остане. Он потражи погледом Сару, и срце му се испуни неком врстом беса кад је виде како седи Пасавану у крилу. Обоје су изгледали пијани, али Сара ипак устаде кад виде да им се Бернар приближава.

— Хајдемо, — рече она узевши га под руку.

Хтела је да се врате пешке. Пут није био дуг. Превалише га без иједне речи. У заводу су сва светла била погашена. Бојећи се да не обрате пажњу на себе, они пипајући дођоше до степеница за послугу, па затим запалише шибице. Арман је бдео. Кад чу како се пењу, изиђе на степениште с лампом у руци.

— Узми лампу, — рече он Бернару (од синоћ су били на ти). — Осветли Сари, у њеној соби нема свеће... И дај ми шибице да упалим своју лампу.

Бернар отпрати Сару у другу собу. Тек што су ушли, а Арман се наже за њима, дуну и угаси лампу, па онда, подругљиво:

— Лаку ноћ! — рече. — Али немојте правити много буке. Стари спавају у суседној соби.

Онда се нагло повуче, затвори врата за њима и навуче резу.

Арман се испружио потпуно обучен. Зна да неће моћи заспати. Чека да прође ноћ. Размишља. Слуша. Почива кућа, град, читава природа; ни од куда ни шума.

Чим му слабо светло које рефлектор одбија са уског неба у његову собу омогући да поново разабере како је одвратна, он устаде. Приђе вратима која је синоћ заборавио; полако их одшкрину...

Завесе у Сариној соби нису биле спуштене. Зора је обелела прозоре. Арман приђе постељи на којој му почива сестра са Бернаром. Чаршав им упола покрива испреплетане удове. Како су леви! Арман их дуго посматра. Хтео би да буде њихов сан, њихов пољубац. Он се осмехну прво, па одједном клече крај ногу постеље, на збачене покриваче. Ко ме ли се то богу моли он тако, склопљених руку? Гуши га неизрециво узбуђење. Усне му дршћу... Он примети под јастуком марамицу умрљану крвљу; устаде, дохвати је, однесе, и на малу мрљу што мирише на амбру јецајући притиште усне.

Али се окрете на прагу. Хтео би да пробуди Бернара. Он треба да стигне у своју собу пре но што ико у заводу устане. На лак шум који начини Арман, Бернар отвори очи. Арман побеже, оставивши врата отворена. Он изиђе, сиђе низ степенице. Сакриће се било где; његово би присуство било непријатно Бернару; неће да се сретне с њим.

Видеће га за који часак, с прозора учионице, како се шуња дуж зидова као лопов...

Бернар није много спавао. Али ноћас је окусио занос који више одмара него сан; занос и уништење свог бића у исти мах. Запловио је у нов дан, чудан самом себи, растресен, лак, нов, спокојан и устрептао као какав бог. Оставио је Сару, која је још спавала; искрао се из њеног загрљаја. Шта? Без новог пољупца, без последњег погледа, без последњег љубавног загрљаја? Да ли је тако напушта из безосећајности? Не знам. Ни он сам то не зна. Труди се да не мисли, збуњен што ову ноћ — какве још није

било — треба да повеже са оним што је раније било у његовом животу. Не, то је допуна, додатак, који се не може уврстити у књигу — књигу у којој ће се приповест о његовом животу наставити, као да ништа није било, зар не, продужити.

Попео се у собу коју дели с малим Борисом. Овај спава дубоким сном. Колико је он још дете! Бернар размести кревет, изгужва чаршав, да изгледа као да је ту спавао. Добро се умије. Али га поглед на Бориса подсети на Сас-Фе. Сети се шта му је тада говорила Лора: „Ја могу да примим од вас само ту оданост коју ми нудите. Остало ће имати својих прохтева, који ће се морати другде задовољити.“ Та га је реченица озлоједила. Чинило му се да је још чује. Није више мислио на то, али му је памћење јутрос изванредно јасно и живо. Мозак му јутрос, и против његове воље, ради чудесном живахношћу. Он одбија од себе Лорину слику, хоће да угуши сећања; и, да би се уздржао од размишљања, он дохвати једну школску књигу и присили се да учи за испит. Али у соби је загушљиво. Он сиђе да учи у врту. Хтео би да изиђе на улицу, да хода, трчи, да изиђе на слободу, на ваздух. Мотри на капију; чим је вратар отвори, он побеже.

Дође до Луксембуршког парка са својом књигом и седе на једну клупу. Мисао му се одвија свиласто, али крхко; ако је напрегне, нит ће се прекинути. Чим почне да учи, између књиге и њега помаљају се непристојне успомене; и то не сећања на снажне тренутке радости, већ на мале бесмислене и ниске појединости за које се његово самољубље качи, и раздире и врећа. Одсада се неће више показати тако невешт.

Око девет сати он се диже и оде да се нађе с Лисјеном Беркајем. Обојица одоше Едуару.

Едуар је становао у Пасију, на последњем спрату једне зграде. Соба му је водила у простран атеље. Када је, у рано јутро, Оливје устао, Едуар се испрва није узнемирио.

— Идем мало да се одморим на дивану, — рекао је Оливје. А како се Едуар бојао да не назебе, рекао

је Оливјеу да понесе покриваче. Нешто касније Едуар је и сам устао. Свакако је био поново заспао, а да није ни приметио, јер се сада изненадио што је увелико већ дан. Хтео је да види како се Оливје сместио; хтео је поново да га види; а можда га је повело нејасно предосећање...

Атеље је био празан. Покривачи су лежали, смотани, крај дивана. Осетио је страشان задах плина. Једна собица крај атељеа служила је као купатило. Задах је сигурно отуда долазио. Он потрча тамо; али најпре не могаде отворити врата; нешто се испречило: Оливјеово тело, крај каде, свучено, ледено, помодрело и ужасно исповраћано.

Едуар сместа затвори славину на пећи, из које је излазио плин. Шта се догодило? Несрећа? Несвестица?... У то није могао веровати. Када је била празна. Он узме самртника у наручје, однесе га у атеље, спусти га на ћилим крај широм отворена прозора. Клече, нежно се наднесе над њега и послушну. Оливје је још дисао, али слабо. Тада се Едуар стаде очајнички довијати да оживи оно мало живота који тек што се није угасио. Он му стаде ритмично дизати клоунуле руке, притискивао му је слабине, трљао му грудни кош, покушавао све што се сећао да у случају угушења треба да се учини, очајан што не може да учини све одједном. Оливјеове очи и даље су остале затворене. Едуар подиже прстима капке, но ђви се поново склопише над погледом без живота. Ипак, срце је још куцало. Тражио је узалуд коњака, сирћета. Загрејао је воде, опрао му груди и лице. Затим положи то непомично тело на диван и покри га покривачима. Радо би позвао лекара, али се није усудио да се удаљи. Служавка је долазила свако јутро да му спреми стан; али је стизала тек у девет сати. Чим ју је чуо, послао ју је да потражи било каквог лекара из те четврти, но одмах ју је позвао натраг, бојећи се да се не изложи опасности истраге.

Оливје је, међутим, полако долазио к себи. Едуар је био сео крај узглавља, поред дивана. Посматрао је

то мртво лице не успевајући да одгонетне тајну. Зашто? Зашто? Може се поступити непромишљено увече, у пијанству; али одлуке које се донесу рано ујутро потпуно су одговорне. Одустао је да ишта схвати, очекујући тренутак кад ће Оливје најзад моћи сам да му каже. Дотле га неће више остављати. Ухватио га је за једну руку, и у тај додир усредсредио све своје питање, сву мисао, читав свој живот. Најзад му се учини да осећа како Оливјеова рука слабо одговара на тај стисак... Тада се он наже и положи усне на то чело које је набирала нека неизмерна и тајанствена бол.

Неко зазвони. Едуар устаде да отвори. То су били Бернар и Лисјен Беркај. Едуар их задржа у предсобљу и обавести их о свему што се десило. Затим одведе Бернара у страну и запита га да ли му је познато да Оливје пати од несвестице, од каквих напада?... Бернар се наједном сети њиховог јучерашњег разговора, а нарочито извесних Оливјеових речи, које је једва и слушао, али које сада као да је поново, јасно чуо.

— Ја сам му говорио о самоубиству, — рече он Едуару. — Питао сам га да ли може да разуме да човек може да се убије из простог преобиља живота, „из одушевљења“, како каже Дмитриј Карамазов. Био сам сав занет својом мисли и обраћао сам тада пажњу само на своје сопствене речи; али сада се сећам шта ми је одговорио.

— Па шта је то одговорио? — наваљивао је Едуар, јер је Бернар застао и чинило се да неће више да каже.

— Да он разуме да човек може да се убије, али само пошто је достигао такав врхунац радости са кога после може само да се спушта.

Њих двојица се погледаше, не рекавши више ништа. Сад им је постало јасно. Едуар најзад одврати поглед, а Бернару би криво што је рекао. Приђоше Беркају.

— Непријатно је, — рече тада овај, — што ће се моћи помислити да је хтео да се убије да би избегао да се туче.

Едуар више није ни мислио на тај двобој.

— Учините све као да се ништа није догодило. Отидите до Дирмера и затражите да вас доведе у везу са својим сведоцима. Са њима ћете се објаснити, ако се већ та глупа ствар не уреди и сама од себе. Дирмер баш није показао жељу да се бије.

— Нећемо му ништа испричати, — рече Лисјен, — па нека на њему остане срамота да је устукнуо. Јер он ће се извлачити, сигуран сам.

Бернар запита да ли не би могао видети Оливјеа. Али Едуар је желео да га пусте да се мирно одмори.

Бернар и Лисјен хтедоше управо отићи, кад наиђе мали Жорж. Долазио је од Пасавана, али није могао доћи до братовљевих ствари.

— Господин конт је изишао, — било му је одговорено. — Није нам оставио никаква упутства.

И слуга му је затворио врата испред носа.

Извесна озбиљност у говору Едуара и држању остале двојице узнемири Жоржа. Он нађуши да се догађа нешто необично, стаде се распитивати. Едуар му мораде све испричати.

— Али немој ништа рећи својим родитељима.

Жорж је био усхићен што је ушао у ту тајну.

— Знамо ћутати, — рече он. И како је био беспослен тога јутра, он предложи да отпрати Бернара и Беркаја до Дирмера.

Пошто су та три посетиоца отишла, Едуар позва собарицу. До његове собе била је једна соба за госте. Он јој нареди да је спреми, да би могао у њу сместити Оливјеа. Затим се без шума врати у атеље. Оливје је лежао. Едуар поново седе крај њега. Узео је био једну књигу, али је ускоро баци и не отворивши је, и стаде посматрати свог пријатеља како спава.

Х

Ништа што се указује души није једноставно; а и душа се никада не показује једноставна ни у ком погледу.

Паскал

— Верујем да ће бити срећан да вас види, — рече Едуар сутрадан Бернару. — Питао ме је јутрос да ли нисте јуче долазили. Мора бити да је чуо ваш глас док сам веровао да је у несвести... Он држи очи затворене, али не спава. Не говори ништа. Често приноси руку челу, показујући да га боли. Чим му се обратим, он се намршти; али кад се удаљим, он ме зове к себи и тражи да седнем крај њега... Не, није више у атељеу. Сместио сам га у собу до моје, тако да могу да примам посете а да га не узнемирим.

Они уђоше у ту собу.

— Дошао сам да се распитам за тебе, — рече Бернар веома благо.

Оливјеове црте живахнуше кад чу глас свог пријатеља. Био је то готово осмех.

— Чекао сам те.

— Отићи ћу ако те замарам.

— Остани.

Али, рекавши то, Оливје стави прст на уста. Тражио је да му не говоре ништа. Бернар, који је имао кроз три дана да изиђе на усмени испит, није се никуда кретао без једног од оних приручника у којима је у виду еликсира усредсређена сва горчина испитних предмета. Он се намести до узглавља свог пријатеља и задуби се у читање. Оливје, лицем окренут зиду, изгледао је као да спава. Едуар се повукао у своју собу; на тренутке би се појавио на вратима, која су остала отворена. Свака два сата давао је Оливјеу по велику шољу млека, али тек од јутрос. Целог јучерашњег дана болесников стомак није могао ништа поднети.

Прође много времена. Бернар устаде да пође. Оливје се окрете, пружи му руку, и, трудећи се да се осмехне:

— Доћи ћеш сутра опет?

У последњем тренутку позва га натраг, даде му знак да се сагне, као да се бојао да му се глас неће чути, па сасвим тихо рече:

— Него, знаш како сам био глуп!

Затим, као да би да претекне Бернарово противречење, он поново стави прст на уста:

— Не, не... Касније ћу вам објаснити.

Сутрадан прими Едуар једно писмо од Лоре. Кад Бернар дође, он му га даде да га прочита:

Драги мој пријатељу,

Пишем вам у великој журби настојећи да предупредим једну глупу несрећу. Ви ћете ми помоћи у томе, сигурна сам, само ако вам моје писмо стигне довољно рано.

Феликс је малочас пошао у Париз, у намери да се види с вама. Он држи да ће од вас добити објашњења која ја одбијам да му дам; да ће од вас сазнати име онога кога би хтео да изазове на двобој. Учинила сам што сам могла да га задржим, али је његова одлука остала непоколебљива, и све што му ја говорим само је још више учвршћује. Само ви ћете можда успети да га одвратите. Он има поверења у вас и послушаће вас, надам се. Помислите да он никада није држао у руци ни пиштољ ни мач. Помисао да би могао да изложи опасности свој живот мене ради — неподношљива ми је; али се пре свега бојим, и једва се усуђујем да то признам, да не испадне смешан.

Откако сам се вратила, Феликс је према мени сав услужан, нежан, љубазан; али ја не могу да се претварам да га волим више него што га волим. Он пати због тога, и верујем да га жеља да изнуди моје уважање, моје дивљење, наводи на тај корак који ћете ви оценити као непромишљен, али о којем он

сваки дан мисли и у погледу кога има, после мог повратка, фиксну идеју. Он ми је, свакако, опростио, али смртно мрзи оног другог.

Преклињем вас да га примите исто тако усрдно као што бисте мене примили; не можете ми дати другог доказа о пријатељству који би ме више дирнуо. Опростите ми што вам нисам раније писала и поновила вам сву захвалност коју осећам за вашу оданост и пажњу коју сте ми указивали за време нашег боравка у Швајцарској. Сећање на то време греје ме и помаже ми да поднесем живот.

Ваша још увек забринута и увек поуздана пријатељица,

Лора

— Шта намераваате да урадите? — упита Бернар враћајући му писмо.

— А шта хоћете да учиним? — одговори Едуар помало раздражен, не толико Бернаровим питањем колико тиме што га је већ и сам себи поставио. — Ако дође, дочекаћу га што лепше могу. Саветоваћу га што боље будем умео, ако ме буде питао за савет; и настојаћу да га убедим да не може учинити ништа боље него да седи с миром. Људи као што је тај јадни Дувје увек греше кад се труде да се истакну. Исто бисте тако мислили и ви, кад бисте га познавали, верујте ми. Што се тиче Лоре, она је рођена за главне улоге. Свако од нас преузима улогу према свом расту и прима свој део трагике. Шта можемо? Лорина је драма у томе што се удала за једног статисту. Ту се не може ништа.

— А Дувјеова је драма у томе што се оженио женом која ће остати супериорнија од њега, ма шта он чинио, — прихвати Бернар.

— Ма шта он чинио... — одазва се Едуар као одјек, — и ма шта Лора учинила. Дивно је то што се Лора хтела понизити пред њим, из жаљења због своје погрешке, из кајања; али он је одмах пао ницице, још ниже од ње; све што су обоје тиме учинили успело је само да њега умањи, а њу да узвиси.

— Ја га веома жалим, — рече Бернар. — Али зашто ви не допуштате да би и он, у том самопонижењу, могао да се узвиси?

— Зато што му недостаје лиризма, — рече Едуар тоном који није трпео поговора.

— Шта хоћете тиме да кажете?

— Да се он никада не заборавља у ономе што осећа, тако да никада не осећа нешто велико. Немојте ме гонити да вам кажем много о томе. Ја имам своје погледе, али се они противе мерењу, и не настојим да их измерим. Пол-Амброаз има обичај да каже да он неће да води рачуна ни о чему што се не може избројати; у чему ја држим да он прави игру речи с тим изразом „водити рачуна“, јер, „по том рачуну“, како се каже, човек је приморан да изостави бога. А баш томе он и тежи, и то жели... Ето: чини ми се да ја називам лиризмом стање у коме се налази човек који допушта да га бог победи.

— Није ли то управо оно што означава реч: одушевљење.

— А можда и реч: надахнуће. Да, баш сам то хтео рећи. Дувје је биће неспособно за надахнуће. Ја допуштам да је Пол-Амброаз у праву кад сматра да је надахнуће једна од најштетнијих ствари по уметност; и хоћу да верујем да човек постаје уметник само под условом да савлада стање лиризма; али потребно је да га човек најпре доживи, да би могао да га савлада.

— Не мислите ли да је то божанско надахнуће физиолошки објашњиво тиме што...

— Велике ли вајде од тог објашњења! — прекине га Едуар. — Таква мишљења, мада су егзактна, кад су само да смету глупаке. Нема свакако ниједне мистичне појаве која нема своју одговарајућу материјалну појаву. Па шта? Дух, да би се посведочио, не може да се одрекне материје. Отуда тајна оваплоћења.

— Супротно томе, материја може дивно да се одрекне духа.

— А, о томе ми не знамо ништа, — рече Едуар смејући се.

Бернара је веома забављало да га слуша где тако говори. Едуар се обично слабо одавао. Занос који је допустио да се данас примети долазио му је од Оливјеовог присуства. Бернар схвати то.

— Он ми говори онако како би већ желео да њему говори. Требало би да Оливјеа узме за секретара. Чим Оливје оздрави, ја ћу се повући; моје је место другде.

Мислио је то без горчине, сада сав обузет сећањем на Сару, с којом је поново био прошле ноћи, а спремао се да се и ноћас опет нађе с њом.

— Удаљили смо се од Дувјеа, — рече он смејући се и сам. — Хоћете ли му говорити о Венсану?

— Дабогме да нећу. А и чему?

— Не мислите ли да Дувјеа трује то што не зна на кога да управи сумње?

— Можда сте у праву. Али то треба рећи Лори. Не бих могао о томе говорити а да је не изневерим... Уосталом, не знам ни где је он.

— Венсан?... Пасаван то свакако мора знати.

Прекиде их звоно. Госпођа Молинје је дошла да се распита о свом сину. Едуар пође за њом у атеље.

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

Полинина посета. Био сам у неприлици како да је обавестим о ономе што се догодило; а ипак нисам могао да јој не кажем да јој је син болестан. Сматрао сам излишним да јој испричам о несхватљивом покушају самоубиства; говорио сам јој најпросто о жестоком нападу јетре, који је уистину и остао најјаснија последица тог корака.

— Умирена сам већ тиме што знам да је Оливје код вас, — рекла ми је Полина. — Ни ја га не бих могла боље неговати него ви, јер осећам да га волите исто онолико колико и ја.

Рекавши то, она ме погледа са чудном упорношћу. Да ли сам само замишљао значење које је придала том погледу? Осећао сам пред Полином оно што се обично назива „немирном савести“ и могао сам

само да промуцам нешто неразговорно. Морам рећи да сам, исцрпен узбуђењима та два последња дана, изгубио сву власт над самим собом; моја је збуњеност морала бити веома видљива, јер она додаде:

— Ваше црвенило довољно говори... Јадни мој пријатељу, не очекујте од мене пребацивања. Пребацивала бих вам кад га не бисте волели... Могу ли да га видим?

Одведох је Оливјеу. Кад је чуо да долазимо, Бернар се повукао.

— Како је леп! — прошапта она нагнувши се над кревет. Затим, окренувши се мени: — Пољубите га уместо мене. Бојим се да га не пробудим.

Полина је доиста изванредна жена. Не мислим тако тек од данас. Али нисам се могао надати да ће њено разумевање ићи тако далеко. Ипак ми се чинило да назирем, кроз срдачност њених речи и ону веселост коју је уносила у свој глас, помало усиљености (можда услед напора који је чинила да пређе преко моје сметености); и ја се сетих једне реченице из нашег прошлог разговора, реченице која ми је већ тада изгледала веома мудра, мада нисам био заинтересован да је сматрам таквом: „Више волим да добре воље допустим оно што знам да не бих могла спречити.“ Полина се очигледно трудила да буде добре воље; и, кад смо се поново нашли у атељеу, као у одговор на моју потајну мисао, она настави:

— Бојим се да вас нисам саблазнила тиме што се сама малочас нисам саблазнила. Мушкарци би хтели да задрже монопол на извесну слободу мисли. Ја ипак не могу да пред вама покажем више неодобравања него што осећам. Живот ме је поучио. Разумела сам колико чедност деचाка остаје несигурна, чак и онда када је најбоље обезбеђена. Штавише, не верујем да најчеднији младићи постају касније најбољи мужеви; чак, на жалост, ни највернији, — додаде она осмехнувши се тужно. — Уосталом, пример њиховог оца учинио је да својим синовима пожелим друге врлине. Бојим се за њих порока, понижавајућих веза. Оливје се лако даје завести. Вама ће лежати на срцу

да га задржите од тога. Верујем да ћете му моћи учинити добра. Само до вас стоји...

Те су ме речи сасвим збуниле.

— Ви ме правите бољим него што јесам.

То је било све што сам умео да кажем, на најбаналнији и најнеприроднији начин. Она настави са изврсном деликатношћу:

— Оливје ће вас учинити бољим. Шта све човек не постигне, из љубави?

— Зна ли Оскар да је он код мене? — упитах да бих мало отклонио затегнутост.

— Он и не зна да је Оливје у Паризу. Рекла сам вам да се он не занима много за своје синове. Зато сам и рачунала на вас да разговарате са Жоржом. Јесте ли учинили то?

— Не, нисам још.

Полинино се чело одједном смрачи.

— Све се више и више бринем. Стекао је некакав самоуверен изглед, у коме ја видим само немар, цинизам и уображеност. Учи добро, професори су задовољни њиме; моја узнемиреност не зна за шта да се ухвати...

И она одједном напусти своје спокојство, са плаховитошћу у којој сам једва могао да је препознам:

— Схватате ли ви какав постаје мој живот? Скупила сам своју срећу. Из године у годину морала сам је смањивати. Прекратила сам своје наде, једну за другом. Попуштала сам; подносила; чинила сам се да не разумем, да не видим... Али човек се напослетку ухвати за нешто; а кад вам и то мало измиче!... Он долази увече да ради крај мене, под лампом. Када неки пут дигне главу са књиге, ја не сретнем љубав у његовом погледу, него пркос. Тако сам мало заслужила то... Понекад ми се одједном учини да ми се сва љубав према њему претвара у мржњу; и волела бих да никада нисам имала деце.

Глас јој је дрхтао. Узех је за руку.

— Оливје ће вас наградити, ја вам се на то обавезујем.

Она се напрезала да се прибере.

— Да, луда сам што тако говорим; као да немам три сина. Када мислим о једноме од њих, видим само тога... Помислићете да сам збиља неразумна... Али има, заиста, тренутака кад разум није више довољан.

— Разум је ипак оно чему се у вама највише дивим, — рекох сасвим просто, у нади да ћу је умирити. — Неки дан сте ми тако паметно говорили о Оскару...

Полина се одједном исправи. Погледа ме и слеже раменима.

— Жена увек изгледа најмудрија онда када покаже да се помирила са судбином, — узвикну она некако заједљиво.

Та ме мисао раздражи баш због своје тачности. Да то не бих показао, наставих одмах:

— Нема ништа ново у вези с писмима?

— Ново? Ново!... Шта бисте ново хтели да се догоди између Оскара и мене?

— Он је очекивао неко објашњење.

— И ја сам очекивала објашњење. Читавог живота чекамо објашњења.

— Напоследку, — рекох мало раздражен, — Оскар се осећао у замршеном положају.

— Али, драги мој, ви добро знате да ништа не траје тако вечно као замршене ситуације. То је посао вас, романијера, да покушате да их решите. У животу, ништа се не решава; све се продужава. Остаје се у неизвесности, и човек до краја не зна на чему је. У међувремену, живот се наставља, наставља, баш као да се ништа није догодило. А човек се и томе повинује; као и свему осталом... као и свему. Хајде, збогом.

Заболео ме је одјек неке нове звучности коју сам разабрао у њеном гласу; нека врста агресивности, која ме је присилила да помислим (можда не истог часа, него кад сам се присећао нашег разговора), да се Полина повиновала мојим односима с Оливјеом много теже но што то каже; него свему другом. Хоћу да верујем да их она не осуђује заправо, да им се

радује, у извесном погледу, као што ми је дала до знања, али да можда и не признавајући то сама себи, ипак осећа љубомору.

То је једино објашњење које могу да нађем за тај изненадни трзај револта, одмах после тога, и то у погледу нечега до чега јој је, све у свему, много мање стало. Рекло би се да је, препустивши ми најпре оно што ју је много скупље стајало, исцрпла залиху благодости, и да се одједном нашла лишена ње. Отуда њене неумерене речи, готово чудне, којима се морала и сама изненадити када је поново размислила о томе, и којима се одала њена љубомора.

У ствари, питам се у каквом би стању могла бити жена која се не би помирила са судбином? Мислим: „поштена жена“... Као да оно што се код жена назива „поштењем“ не подразумева увек и помиреност са судбином!

Предвече је Оливјеу почело да бива осетно боље. Али живот, враћајући се, доноси поново са собом узнемирења. Довијао сам се да га умирим.

Двобој? — Дирмер је побегао на село. А не може се ваљда трчати за њим.

Часопис? — О њему се брине Беркај.

Ствари које је оставио код Пасавана? — То је најосетљивија тачка. Морао сам признати да Жорж није могао доћи до тих ствари, али сам се обавезао да ћу ја сам још сутра отићи по њих. Он се бојао, чини ми се, да их Пасаван не задржи као залог, што ја никако не могу допустити.

Јуче сам се задржао у атељеу, пошто сам написао ове странице, кад чух како ме Оливје зове. Скочих до њега.

— Дошао бих сам, да нисам сувише слаб, — рече ми он. — Хтео сам устати, али кад се дигнем, глава ми се врти и бојим се да ћу пасти. Не, не, не осећам се више рђаво; напротив... Него, осетио сам потребу да разговарам с тобом. Треба да ми обећаш нешто... Да никада нећеш настојати да сазнаш зашто сам се

хтео убити прекјуче. Чини ми се да ни сâм то више не знам. Кад бих и хтео рећи, заиста, не бих умео... Али не треба да мислиш да је то било због нечега тајанственог у мом животу, због нечега што ти не би знао. — Па настави тишим гласом: — А исто тако немој замишљати да је то било због стида...

Мада смо били у помрчини, сакривао је чело на моје раме.

— Или, ако се нечега стидим, стидим се оног банкета од ономад; ~~свог пријанства~~, своје напраситости, својих суза; и оних летњих месеци... и што сам те тако рђаво разумео.

Затим је одлучно изјавио да не пристаје више да препозна себе у свему томе; да је то све хтео убити, да је то убио, избрисао из свог живота.

Осећао сам његову слабост и у самом његовом немиру, и уљуљкивао сам га, без речи, као дете. Требало му је одмора; по његовом ћутању понадао сам се да је заспао; али га чух како прошапта још:

— Уз тебе сам сувише срећан да бих спавао.

Тек ми је ујутро допустио да га оставим.

XI

Бернар је то јутро рано дошао. Оливје је још спавао. Као што је чинио и претходних дана, Бернар седе с једном књигом до узглавља свог пријатеља, што је омогућило Едуару да прекине своје бдење крај Оливјеа и да оде конту де Пасавану, као што је био обећао да ће учинити. У тако рано доба био је сигуран да ће га наћи.

Сунце је сијало, оштар ваздух је чистио дрвеће од последњег лишћа. Све је изгледало бистро, плаветно. Едуар већ три дана није излазио. Неизмерна радост испуњавала му је срце. Чинило му се чак да читаво његово биће, као некакав отворен и празан омот, плови по безграничном мору, по божанском океану доброте. Тако љубав и лепо време обезграницавају наше контуре.

Едуар је знао да ће му требати ауто да би пренео Оливјеове ствари, али се није журио да га узме; уживао је у ходању. Стање наклоности у коме се налазио у односу на читаву природу веома га је рђаво припремило за сусрет с Пасаваном. Говорио је себи да треба да га се гнуша; понављао је у себи све његове кривице, али није више осећао њихову жаоку. Он је тога супарника, кога је још јуче мрзео, истиснуо, и то исувише потпуно да би га могао и даље мрзети. Бар тога јутра није то више могао. И, како је с друге стране држао да не треба да се наслути ништа о том обрту што би могло да ода његову срећу, и да је тако боље него да покаже да је спустио оружје, он хтеде избећи тај сусрет. И стварно, зашто до врага иде тамо он, баш он, Едуар? Појавиће се у Улици Бабилон и тражиће Оливјеове ствари, а с којим правом? Ту је дужност прихватио збиља непромишљено, говорио је себи уз пут, и она ће дати до знања да је Оливје одлучио да с њим станује; а то је управо хтео да сакрије... Прекасно за узмицање: Оливје је имао његово обећање. Важно је да се бар покаже врло хладан, врло одлучан према Пасавану. Прође један такси, он га дозво.

Едуар је слабо познавао Пасавана. Он није знао за једну црту његовог карактера. Пасаван, кога никада није било могућно изненадити, није подносио да буде изигран. Да не би морао признати своје поразе, он се увек претварао као да је желео своју судбину, и, ма шта му се догодило, тврдио је да је то и хтео. Чим је схватио да му је Оливје измакао, трудио се само да прикрије свој бес. Далеко од тога да јури за њим и да испадне смешан, он остаде чврст, усили се да само слегне раменима. Његова осећања никада нису била тако жестока да не би могао владати њима. Многи себи честитају на томе, а неће да увиде да то владање собом често мање дугују снази своје воље него извесном сиромаштву темперамента. Уздржавам се од уопштавања: рецимо да то што сам казао вреди само за Пасавана. Њему дакле није било тешко да убеди себе да му је управо било доста Оливјеа; да је за та два летња месеца исцрпао сву

привлачност једне пустоловине која је претила да закрчи његов животни пут; да је уосталом преценио лепоту тог дечака, његову љупкост и способности његовог духа; да је чак крајње време да му постане јасно како је незгодно поверити уређивање једног часописа некоме ко је тако млад и тако неискусан. Кад се све узме у обзир, Струвилу ће му много више одговарати; као уредник часописа, разуме се. Писао му је и позвао га да дође тога јутра.

Додајмо да се Пасаван варао у погледу узрока Оливјеова одласка. Мислио је да је изазвао његову љубомору тиме што се показао сувише насртљив према Сари. Налазио је задовољства у тој помисли, јер је она ласкала његовој урођеној таштини, а то је умирило његову срцбу.

Чекао је дакле Струвилау. А како је наредио да га одмах пусте унутра, Едуар се користио том наредбом и обрео се пред Пасаваном и без пријаве.

Пасаван се није показао изненађен. На његову срећу, улога коју је имао да одигра одговарала је његовој природи и није му скретала мисли са њихова правца. Чим је Едуар изложио разлог своје посете:

— Како сам срећан због тога што ми кажете. Дакле, заиста? ви збиља хоћете да се бринете о њему? То вам неће много сметати?... Оливје је диван дечак, али његово присуство овде почињало је страшно да ми смета. Нисам се усуђивао да му то покажем; он је тако златан... А знам да није желео да се врати родитељима... Знате, кад човек једном већ напусти родитеље... Него, збиља, зар вам његова мати није полусестра?... или тако нешто? Мора бити да ми је Оливје објаснио то, у своје време. Онда ништа није природније него да станује код вас. Нико се томе неће моћи подсмехнути (што он, уосталом, не пропусти учинити, рекавши то). Код мене је, ви ћете то разумети, његово присуство било много саблажњивије. То је, уосталом, један од разлога због којих сам желео да оде... Мада немам уопште обичај да се бринем о јавном мњењу. Не; то је било више њега ради...

Разговор није рђаво почео; али се Пасаван није могао одупрети задовољству да на Едуарову срећу пролије неколико отровних капи своје подмуклости. Имао их је увек у резерви: никада се не зна шта може наићи...

Едуар је осећао да га издаје стрпљење. Али се одједном сети Венсана, о коме је Пасаван морао имати вести. Наравно, он се био зарекао да Дувјеу неће говорити о Венсану, ако буде дошао да га пита; али, да би боље избегао његово испитивање, чинило му се добро да сам буде обавештен; то ће учврстити његово опирање. Он искористи тај изговор да скрене разговор.

— Венсан ми није писао, — рече Пасаван; — али сам примио једно писмо од леди Грифит — уместо од њега — у коме ми надугачко говори о њему. Ево: ово је то писмо... Уосталом, не видим зашто га не бисте прочитали.

Он му пружи писмо. Едуар прочита:

25. август

My dear,

Принчева јахта ће отићи без нас из Дакара. Кад вам стигне ово писмо које вам она односи, ко зна где ћемо ми бити? Можда на обалама Каза-мансе, где би Венсан хтео да скупља биље, а ја да ловим. Не знам већ више да ли то ја њега одводим или он мене; или нас, боље речено, обоје мори демон пустоловина. Њему нас је представио демон досаде, с којим смо се упознали на броду... Ах! dear, треба живети на јаhti па да се упозна досада. За време буре живот је на њој још и подношљив; учествује се у немиру брода. Али откако смо пошли из Тенерифе, ниједног дашка ветра; ни таласића на мору

... grand miroir
De mon désespoir.*

* ... великом огледалу
Мог очајања. — Прим. прев.

А знате ли чиме сам се занимала отада? Да мрзим Венсана. Да, драги мој, пошто нам је љубав изгледала сувише бљутава, одлучили смо да се мрзимо. Право да кажем, то је почело још много раније. Да, чим смо се укрцали. Најпре је то била само раздраженост, нека пригушена озлојеђеност, која није растављала наша тела. Али с лепим временом, то је постало свирепо. Ах! сада знам шта значи осећати страст према некоме...

Писмо је било још дугачко.

— Немам потребе да прочитам више, — рече Едуар враћајући га Пасавану. — Када се враћа?

— Леди Грифит не помиње повратак.

Пасаван је био поражен што Едуар није показао више жеље да прочита то писмо. Пошто му је дозволио да га прочита, морао је ту нељубопитљивост да прими као увреду. Радо је одбијао понуде, али је тешко подносио да његове буду презрене. То га је писмо испунило задовољством. Он је гајио извесну наклоност према Лилијани и према Венсану; чак је био доказао себи да је могао према њима да буде љубазан, предусретљив; али његова је наклоност слабила чим је неко могао и без ње. Што његови пријатељи нису одједрили ка срећи, кад су њега оставили, то га је навело да помисли: ово је добро изведено.

Што се тиче Едуара, његова је јутрошња срећа била исувише искрена да би могао да пред сликом бесомучних осећања не осети непријатност. Вратио је писмо без икаква претварања.

Пасавану је било важно да одмах повуче пружену руку:

— Ах! хтео сам још да вам кажем: знате да сам мислио на Оливјеа ради уређивања једног часописа? Наравно, то више не долази у обзир.

— Само се по себи разуме, — одврати Едуар, коме је Пасаван тиме, и не знајући, скинуо велику бригу с врата. Пасаван схвати да је Едуар тиме одиграо своју улогу и, не очекавши ни колико да се угризе за усне, настави:

— Ствари које је Оливје оставио налазе се у соби коју је он заузимао. Ви без сумње имате такси? Однеће вам их у ауто. А како је он?

— Врло добро.

Пасаван је био устао. Едуар такође. Разиђоше се после врло хладног поздрава.

Едуарова је посета ужасно наједила конта де Пасавана.

— Ух! — учини он кад виде Струвилуа где улази.

Мада му се Струвилу противио, Пасаван се с њим осећао угодно, или тачније: почињало је да му бива угодно. Имао је додуше посла с јаким противником и знао је то, али је веровао да му је дорастао и било му је стало да то докаже.

— Седите, драги мој Струвилу, — рече он гурајући према њему једну наслоњачу. — Заиста сам срећан што вас видим.

— Господин конт ме је позвао. Ево ме, на служби.

Струвилу је пред њим радо играо неку лакејску дрскост; али Пасаван се већ навикао на његово понашање.

— Пређимо на ствар. Време је, како рече онај, да изиђемо испод намештаја. Ви сте се већ бавили много чиме... Хтео сам данас да вам предложим један прави диктаторски положај. Хитам да додам да се ради само о књижевности.

— Тим горе. — Па, пошто му је Пасаван пружио своју табакеру: — Ако допустите, радије ћу...

— Не дозвољавам никако. Окужићете ми собу тим вашим одвратним кријумчареним цигарама. Никада нисам могао да разумем задовољство које се може наћи у пушењу таквог чега.

— Ох! не могу да кажем да баш лудујем за њима. Али оне сметају саговорницима.

— Још увек сте бунтовник?

— Али не треба ме ипак сматрати будалом.

И, не одговарајући непосредно на Пасаванов предлог, Струвилу помисли да се пристоји да се об-

јасни и да утврди свој став; после ће се већ видети. Он настави:

— Човекољубље ми никада није била јака страна.

— Знам, знам, — рече Пасаван.

— Ни егоизам исто тако. А то већ не знате тако добро... Хтели би да нас увере да за човека нема другог излаза из егоизма осим још одвратнијег алтруизма! Што се мене тиче, ја сматрам да, ако постоји нешто што је више достојно презира него човек, и још одвратније од њега, то је много људи. Никакво ме резонување не може убедити да сабирање прљавих јединица може да дâ извештан збир. Не догађа ми се да уђем у трамвај или воз, а да не зажелим да дође до неке лепе несреће која би сву ту живу поган претворила у кашу; ох! урачунавајући и мене, наравно. Нити да уђем у позоришну дворану, а да не зажелим да се сруши лустер или да експлодира бомба; и, све када бих и сâм морао одлетети у ваздух, донео бих је испод капута, кад се не бих чувао за нешто боље. Молим? ...

— Ништа, ништа; наставите, слушавам вас. Ви нисте од оних говорника који чекају да им неко противуречи па да почну.

— Не, само ми се учинило да сте ми понудили чашу вашег неоцењивог портоа.

Пасаван се осмехну.

— Задржите боцу крај себе, — рече он пружајући му је. — Испите је, ако вам се свиђа, али говорите.

Струвилу напуни чашу, завали се у дубоку наслоњачу и започе:

— Не знам да ли сам, како се то каже, тврда срца. Осећам у себи сувише огорчености, гађења, да бих веровао у то; а није ми ни важно. Истина је да сам одавно сузбијао у том органу све што је претило да га разнежи. Али ја нисам неспособан за дивљење и за неку врсту бесмислене оданости, јер, као човека, ја и самога себе презирем и мрзим као и друге. Слушам како се увек и свугде понавља да књижевност, уметност, наука, на крају крајева, раде за добро човечанства; а то ми је довољно да их избљујем из себе.

Али ништа ме не задржава да обрнем ту мисао, и онда већ лакше дишем. Да, свиђа ми се да замислим, напротив, како понизно човечанство ради на неком свирепом споменику; како онај Бернар Палиси (зар нас нису доста угњавили с њим!) спаљује жену и децу, и самога себе, да би добио глеђ за неку лепу чинију. Волим да обрћем проблеме; шта ћете, мој је дух тако саздан да су они у најбољој равнотежи кад их поставим главачке. И, ако не могу да поднесем помисао на Христа који се жртвује за незахвално спасење свих тих одвратних људи поред којих пролазимо, ја налазим извесно задовољство, па чак и неку врсту ведрине, у томе да представим себи како та руља трули да би створила једног Христа... мада бих више волио друго шта јер је читаво његово учење послужило само зато да човечанство још дубље загнури у бласто. Несрећа долази од себичности крвожедних. Предана крвожедност, ето шта би створило велике ствари. Штитећи несрећне, слабе, рахитичне, рањене, ми идемо погрешним путем: и зато мрзим религију која нас томе учи. Велико спокојство које филантропи и сами тврде да црпу из посматрања природе, фауне и флоре, долази отуда што у дивљини напредују само снажна бића; све остало пропада, служи за ђубрење. Али људи не умеју то да виде, неће да увиде то.

— Како да не, како да не, ја то збиља увиђам. Наставите.

— Па реците да то није срамно, бедно... човек је толико учинио да добије дивне расе коња, стоке, живине, жита, цвећа, а он сам, за самога себе, још увек тражи у медицини олакшање за своје јаде, у милосрђу ублажење, у вери утеху, а у пијанству забрав. Треба радити на поправљању расе. Али свако одабирање захтева уклањање непожељних, а наше хришћанско друштво не може на то да се реши. Оно неће да узме на себе чак ни да кастрира дегенерике; а они су баш најплоднији. Нису нам потребне болнице, него ергеле.

— Тако ми се, богами, свиђате, Струвилу.

— Бојим се да ме нисте досада погрешно разумели, господине конте. Ви сте ме сматрали за скептика, а ја сам идеалиста, мистик. Скептицизам никада није дао ништа добро. Зна се уосталом куда он води... толеранцији! Ја скептике сматрам за људе без идеала, без маште, — за глупаке... А знам да би стварање таквог снажног човечанства уклонило сву осећајну нежност и префињеност; али не би више постојао нико ко би жалио за тим нежностима, јер би са њима били уклоњени и нежни људи. Немојте се варати, ја имам оно што се зове култура, и добро знам да су извесни Грци назрели мој идеал; бар ми се свиђа да то замишљам и да се сетим да је Кореја, Церерина кћи, сишла у подземље пуна сажаљења за сени; али кад је постала краљица, Плутотова жена, Хомер је отада назива само „неумољива Прозерпина“. Погледајте Одисеју, шесто певање. „Неумољив“ — такав треба да буде свако ко себе сматра врлим човеком.

— Срећан сам што видим да се враћате књижевности... ако смо је уопште и напустили. Питам вас, дакле, врли Струвилу, да ли бисте се примили да budete неумољиви уредник часописа?

— Право да вам кажем, драги мој конте, морам вам признати да је од свих одвратних људских еманација књижевност једна од оних које се највише гадим. Ја у њој видим само удворност и ласкање. И на крају сам почео да сумњам да она може постати друго шта, бар све дотле док не збрише своју прошлост. Ми живимо у опште усвојеним осећањима која читалац замишља да осећа, зато што верује свему што је наштампано; писац спекулише са њима као с погодбама које сматра основама своје уметности. Та осећања звуче лажно, као жетони, али имају прођу. А како се зна да „лажан новац истерује прави“, онај који би публици понудио прави новац изгледао би нам као да нам плаћа празним речима. У свету у коме сви варају, поштен човек испада варалица. Упозоравам вас: ако будем уређивао часопис, то ће бити зато да у њему бушим мешине, да одузmem

вредност свим лепим осећањима и меницама које се зову: речи.

— Богами, волео бих знати како ћете то учинити.

— Пустите ме, па ћете видети. Често сам размишљао о томе.

— Нико вас неће разумети и нико неће поћи за вама.

— Та идите! Најбистрији младићи су уосталом данас већ расположени против инфлације поезије. Они знају колико се празног ветра крије иза учених ритмова и звучних лирских траља. Предложите рушење, и увек ћете наћи руку. Хоћете ли да оснујемо школу која неће имати другог циља до да све поруши? ... То вас плаши?

— Не... ако не буде изгажен мој врт.

— Имамо шта да радимо и другде... у међувремену. Час је повољан. Знам такве који само чекају знак за окупљање; сасвим су млади... Да, знам, то вам се свиђа, али вас упозоравам да они неће дати да им само причате којешта... Често сам се питао којим је то чудом сликарство одмакло напред, и како се могло догодити да књижевност допусти да толико заостане? Како је данас дискредитовано оно што се у сликарству обично сматрало „мотивом“! Леп сиже! — па то је смешно. Сликари се чак више и не усуђују да сликају портрет, сем под условом да избегну сваку сличност. Ако добро изведемо ствар, а можете за то рачунати на мене, довољно ми је две године па да постигнем да се будући песник сматра обешчашћеним ако се разуме шта хоће да каже. Да, господине конте; хоћете ли да се кладимо? Сматраће се антипоетичним сваки смисао, свако значење. Предлажем вам да радимо помоћу нелогичности. Какав леп наслов за часопис „Чистачи“!

Пасаван га је непомично слушао.

— Да ли међу ваше другове, — прихвати он после извесног ћутања, — убрајате и вашег младог нећака?

— Мали Леон је правоверник, и он се у то одлично разуме. Збиља, уживам да га образујем. Пре овога лета налазио је весеља у томе да претекне најбоље

из свог разреда и да дигне све награде. А од почетка ове школске године не ради ништа. Не знам шта спрема, али ја имам поверења у њега и нарочито не желим да му досађујем.

— Хоћете ли ми га довести?

— Господин конт се шали, надам се... Дакле, тај часопис?

— Разговараћемо још о томе. Морам оставити да у мени сазру ваши предлози. У међувремену, требало би да ми нађете једног секретара; онај кога сам имао не задовољава ме више.

— Још сутра ћу вам послати малог Коб-Лафлера, с којим треба да се нађем за који час, и који ће вам без сумње одговорати.

— Спада ли и он у „чистаче“?

— Помало.

— Ех уно...

— Не; немојте по њему судити о свима њима. Овај је умерењак. Пажљиво одабран за вас.

Струвилу устаде.

— Збиља, — рече Пасаван, — чини ми се да вам нисам дао моју књигу. Жао ми је што немам више ниједан примерак првог издања...

— Пошто немам намеру да је препродам, то нема никакве важности.

— Да, али, просто, штампа је боља.

— О! пошто исто тако немам намеру ни да је прочитам... Довиђења! И, ако вам се буде прохтело: на служби. Част ми је да вас поздравим.

XII

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

Донео сам Оливјеу његове ствари. Чим сам се вратио од Пасавана почео сам да радим. Спокојан и светао занос. Радост досада још непозната. Написао сам тридесет страна Ковача лажног новца, без двоумљења, без прецртавања. Као ноћни пејзаж под изненадном светлошћу муње, читава драма се

појављује из мрака, веома различна од онога што сам се узалуд трудио да измислим. Књиге које сам досада написао могу се, чини ми се, упоредити са басенима и парковима, који имају тачан, савршен облик, али у којима је заробљена вода без живота. Сада хоћу да је пустим да потече својим током, час брзим час спорим, у преплитању које нећу да предвиђам.

Н. тврди да добар романопис, пре но што почне да пише књигу, мора знати како ће се књига свршити. Што се тиче мене, који своју књигу пуштам да пође на срећу, ја држим да нам живот не пружа ништа што се не би могло сматрати, колико и свршетком, толико и новом полазном тачком. „Може се наставити...” — тим речима бих хтео да завршим Коваче лажног новца.

Дувјеова посета. Он је доиста ваљан момак.

Како сам претерао са својом симпатијом, морао сам издржати доста непријатне изливе. Разговарајући с њим, стално сам понављао себи ове речи Ла Рошфукоа: „Мало сам склон самилости; а желео бих да нисам уопште... Држим да треба да се задовољимо тиме да је покажемо, а да се брижљиво чувамо да је немамо.“ Ипак је моја симпатија била стварна, неоспорна, и био сам ганут до суза. Право да кажем, чинило ми се да га моје сузе теше још боље него моје речи. Верујем чак да је одустао од своје туге чим ме је видео да плачем.

Чврсто сам био одлучио да му не одам име заводника; али, на моје изненађење, он ме није ни питао. Мислим да његова љубомора слаби чим не осећа више да га Лора посматра. У сваком случају, корак који је предузео код мене заморио је мало њену снагу.

Каква нелогичност у његовом случају: он је огорчен што је онај други напустио Лору. Указао сам му на то да му се Лора не би вратила да је онај други није оставио. Он се зариче да ће волети то дете као што би волео своје рођено. Ко зна да ли би он и могао уживати очинске радости да није било љубав-

ника? Чувао сам се да му то не приметим, јер му се љубомора раздражује кад се сети својих недостатака. А она онда спада у самољубље и престаје ме за-
нимати.

Да један Отело буде љубоморан, то се разуме; њега прогони слика задовољства које је његова жена нашла с другим. Али Дувје, да би постао љубоморан, мора прво да замисли да то треба да буде.

А он без сумње подржава у себи то осећање из потајне потребе да да снаге својој помало бледој личности. Срећа би за њега била природна; али он има потребу да се диви себи, и зато цени стечено, а не природжено. Упињао сам се, дакле, да му представим да је једноставна срећа много више достојна поштовања него мучење, и да ју је много теже постићи. Пустио сам га да оде тек пошто се разведрио.

Недоследност карактера. Личности које би од почетка до краја романа или драме поступале тачно онако како би се могло предвидети... Кажу нам да треба да се дивимо тој постојаности, по којој ја, на-
против, препознајем да су личности вештачке и кон-
струисане.

Али ја не тврдим да је недоследност поуздан знак природности, јер срећемо, нарочито код жена, многе извештачене недоследности; с друге стране, могу, у ретким случајевима, да се дивим ономе што се назива „доследним духом“; али та се доследност једног бића самоме себи најчешће постиже само тиме што се оно из таштине грчевито држи нечега, на штету онога што је природно. Што је једна личност плоднија и што су обилније њене способности, то је она више склона да се мења, а мање да допусти својој прошлости да одлучује о будућности. „Justum et tenacem propositi virum“, на шта нам указују као на пример, најчешће се показује као стеновито тле, неподесно за културу.

Познавао сам и другу једну врсту људи, који при-
љежно развијају у себи неку свесну особеност и чија се главна брига састоји у томе да, пошто су одабрали неки обичај, никада више не одступе од њега; који

су стално на опрези и не допуштају себи одступања. (Помишљао на Н-а, који је одбио монраше из 1904. који сам му понудио: „Ја волим само бордо“, рекао је. Чим сам му га потурио као бордо, монраше му се учинио изврстан.)

Када сам био млађи, доносио сам одлуке за које сам замишљао да су пуне врлине. Мање сам се бринуо да будем оно што јесам, него да постанем оно што сам сматрао да јесам. Сада, готово да у неодлучности видим тајну како човек може да не остари.

Оливје ме је запитао на чему радим. Препустио сам се заносу да му говорим о својој књизи, па чак и да му прочитам стране које сам мало пре написао, толико је изгледало да се за њих занима. Бојао сам се његовог суда, познавајући нетрпељивост младости и тешкоће на које наилази у прихватању туђе тачке гледишта. Али неке примедбе које је бојажљиво изнео учиниле су ми се веома разумне, толико чак да сам се одмах користио њима.

Само помоћу њега, кроз њега, ја осећам и дишем.

Још увек је забринут у погледу оног часописа који је требало да уређује, а нарочито због оне приповетке које се одриче, а коју је написао на Пасаванов захтев. Нове мере које је овај предузео, рекао сам му, довешће до измене садржаја; моћи ће да повуче свој рукопис.

Примио сам, веома неочекивану, посету господина истражног судије Профитандјеа. Брисао је чело и тешко дисао, задихан не толико што се испео на шести спрат, колико што је, учинило ми се, био збуњен. Задржао је шешир у руци и сео је тек на мој позив. Он је човек лепе спољашњости, добро грађен и неоспорно достојанствен.

— Ви сте, мислим, шурак председника Молинјеа, — рекао ми је он. — Узео сам себи слободу да вас посетим због његовог сина Жоржа. Ви ћете бити љубазни, без сумње, да ме извините за овај корак који

вам се може испрва учинити индискретан, али који ће вам, надам се, довољно објаснити наклоност и поштовање које осећам према моме колеги.

Он застаде. Устадох и спустих завесу на вратима из бојазни да би нас могла чути собарица, за коју сам знао да је у суседној соби, а која је врло радо-знала. Профитандје одобри то једним осмехом.

— Као истражни судија, — настави он, — бавим се једном афером која ме крајње збуњује. Ваш млади сестрић се већ раније упустио у једну пустоловину... — ово нека остане међу нама, зар не — у једну доста скандалозну пустоловину, у којој су, желим то да верујем, с обзиром на његову младост, његова простодушност, чедност, биле заведене; али већ тада ми је била потребна, признајем, извесна спретност да то... заобиђем, а да не оштетим интересе правде. Пред поновним преступом... сасвим друге природе, хитам да додам... не могу да гарантујем да ће се млади Жорж тако јевтино извући. Двоумим се чак да ли је детету на корист да покушамо да га извучемо, мада бих имао пријатељску жељу да вашег зета поштедим тога скандала. Ипак ћу покушати. Али ја имам агената који су ревносни, ви ћете то разумети, и које не могу увек да обуздам. Или, ако тако више волите, сада још могу; али сутра више нећу моћи. Ето зашто сам мислио да би требало да разговарате са вашим сестрићем, да му кажете чему се излаже...

Профитандјеова посета, зашто да не признам, најпре ме је страховито узнемирила; али кад сам схватио да не долази ни као непријатељ ни као судија, готово ме је почела забављати. Још и више, кад је наставио:

— Од пре неког времена почео је да кружи да-жан новац. Упозорен сам на то. Нисам још успео да откријем његово порекло. Али знам да је млади Жорж, — хоћу да верујем, сасвим наивно, — један од оних који се њиме служе и пуштају га у промет. Има их неколико, његових година, који се баве тим срамним послом. Не сумњам у то да се ту злоупотребљава њихова невиност и да су ту децу завели неки старији кривци. Ми смо већ могли ухапсити мало-

летне преступнике и присилити их, без по муке, да признају порекло тог новца. Али ја исувише добро знам да нам истрага измиче, тако рећи, из руку кад се пређе извесна тачка... то јест, истрага не може да се врати унатраг, и ми бивамо присиљени да сазнамо оно што бисмо више волели да не знамо. У овом случају, држим да ћу успети да откријем праве кривце а да не прибегнем саслушавању тих малолетника. Издао сам, дакле, наредбу да их не узнемиравају. Али та је наредба само привремена. Желео бих да ме ваш сестрић не принуди да је повучем. Добро би било да зна да га посматрамо будним оком. Не бисте чак учинили рђаво кад бисте га мало заплашили; рђавим је путем пошао...

Уверавао сам га да ћу учинити све што будем могао да га упозорим, али је Профитандје изгледао као да ме не слуша. Поглед му се изгубио. Он понови двапут: „рђавим путем, како се то каже“, па ућута. Не знам колико је трајало његово ћутање. Мада није изразио своју мисао, чинило ми се да је видим како се у њему одвија, и чух, још пре но што је и рекао, његове речи:

— И ја сам отац, господине...

И све што је раније рекао ишчезе. Између нас је остао само Бернар. Остало је био само изговор: дошао је к мени зато да о њему разговара.

Ако су ми изливи осећања непријатни, а претеривање досадно, ништа, насупрот томе, није више у стању да ме гане него уздржано узбуђење. Он је то узбуђење потискивао што је боље умео, али с тако великим напором да су му усне и руке дрхтале. Он не могаде наставити. Одједном сакри лице рукама, а тело му се стаде трести од јецаја.

— Видите, — промуца он, — видите, господине, како нас једно дете може учинити јадним.

Чему је било потребно околиштити? И сам крајње узбуђен:

— Кад би вас Бернар видео, — узвикнух, — срце би му се разнежило; јамчим вам за то.

Уза све то, био сам ипак веома збуњен. Бернар ми готово никада није говорио о свом оцу. Одобравао сам што је напустио породицу, спреман да такво бекство сматрам природним, и склон да у њему видим велику корист за дете. У Бернаровом случају стекла се и та околност што је копиле... А код његовог тобожњег оца открила су се ето осећања која су била без сумње утолико јача што им се није могло заповедати и утолико искренија што нису била присилна. И морао сам се запитати, пред том љубављу, тим болом, да ли је Бернар био у праву што је отишао. Нисам више имао срца да му одобравам.

— Стојим вам на располагању, ако мислите да бих вам могао бити од користи, — рекох му ја, — ако мислите да треба да разговарам с њим. Он је добра срца.

— Знам. Знам... Да, ви можете много. Знам да је с вама провео лето. Моја је полиција прилично добра... Исто тако знам да управо данас излази на усмени испит. Изабрао сам тренутак када знам да је на Сорбони, да бих дошао да се видим с вама. Бојао сам се да га не сретнем.

Од пре неколико тренутака моје је узбуђење опадало, јер сам приметио да се глагол „знати“ појављује у скоро свим његовим реченицама. Одмах сам почео да обраћам мање пажње ономе што ми је говорио, а више сам настојао да посматрам ту црту која би могла бити професионална.

Рекао ми је да исто тако „зна“ да је Бернар сјајно положио писмени. Предусретљивост једног испитивача, који је случајно његов пријатељ, омогућила му је да се упозна са француским писменим свога сина, који је, изгледа, један од најзапаженијих. Говорио је о Бернару с неком врстом уздржаног дивљења, због чега сам посумњао да ли он можда не мисли, на крају крајева, да му је он прави отац.

— Господе! — додаде он, — немојте само никако да му то испричате! Он је тако поносите, тако подозриве природе!... Кад би наслутио да после његовог одласка нисам престајао да мислим о њему, да га пратим... Али ипак, можете му рећи да сте били

са мнош. — (Између сваке реченице је тешко дисао.) — Само му ви можете рећи да нисам киван на њега, — (затим, гласом који је постајао све слабији), — да никада нисам престао да га волим... као сина. Да, знам добро да ви знате... Можете му рећи и то... — (и не гледајући ме, с муком, у стању крајње сметености) — да ме је његова мати напустила... да, коначно, летос; и да, ако би он хтео да се врати, ја...

Није могао довршити.

Крупан, снажан човек, позитиван, збринут, који се учврстио у каријери, и који одједном, одричући се сваке пристојности, отвара душу и поверава се непознатом човеку, представљао ми је збиља чудноват призор. Могао сам том приликом још једном да утврдим да ме лакше узбуђују изливи непознатог човека него некога с којим сам присан. Покушаћу други пут да то објасним.

Профитандје ми није крио предубеђења која је гајио према мени, јер није могао себи да објасни, и не може још увек да објасни себи, да је Бернар отишао од куће да би дошао к мени. То га је најпре задржало да не покуша да се нађе са мнош. Нисам се усудио да му испричам згоду с кофером, па сам говорио само о пријатељству између његовог сина и Оливјеа, путем кога смо се брзо спријатељили.

— Ти младићи, — настављао је Профитандје, — јуре у живот и не знајући чему се излажу. Непознавање опасности чини њихову снагу, без сумње. Али ми који знамо, ми очеви, дрхтимо за њих. Наше их старање раздражује, и најбоље је да га не покажемо одвише. Знаш да се оно неки пут врши врло досадно и неспретно. Уместо да непрестано понављамо детету да ватра пече, пустимо га радије да се мало опече. Увек сам давао Бернару што је могуће више слободе. Толико, да сам га довео дотле, на жалост, да је поверовао да се не бринем много за њега. Бојим се да га је то преварило; отуда његово бекство. Чак и тада сам веровао да је добро да га пустим да ради шта хоће, мотрећи на њега издалека, а да он то није ни слутио. Хвала богу, располагао сам средствима за то. (Профитандје се очигледно гордио тиме и показивао

се нарочито поносан на организацију своје полиције; то је било већ трећи пут што ми је о њој говорио.) Мислио сам да треба да се чувам да не умањим у његовим очима опасности тог потхвата. Да ли да вам признам да ме је та непокорност, упркос болу који ми је задала, још више везала за њега. Видео сам у њој доказ одважности, храбрости...

Сада, кад је повратио самопоуздање, изврсни човек није више престајао. Потрудио сам се да вратим разговор на оно што ме је више занимало и, прекинувши га, запитао сам да ли је видео тај лажан новац о коме ми је испрва говорио. Био сам радознао да ли је сличан оном новчићу од кристала који нам је Бернар показао. Тек што сам проговорио о том новчићу, а Профитандје се промени у лицу. Капци му се упола затворише, док му се на дну очију распали неки чудан пламен; жиле му на слепоочницама искочише, усне му се стиснуше, пажња подиже све црте његовог лица. Није више било ни говора о свему оном што смо раније говорили. Судија је у њему заклонио оца, и ништа више није постојало за њега осим његовог заната. Обасипао ме је питањима, бележио и поменуо да ће послати једног агента у Сас-Фе да покупи имена путника из хотелских књига.

— Мада је, вероватно, — додаде он, — тај лажан новац предао вашем бакалину неки пролазник, пустилов, у месту кроз које је само прошао.

Нато сам му одговорио да се Сас-Фе налази у дну једног теснаца и да се тамо не може лако отићи и вратити се одатле у истом дану. Он се показа веома задовољан овим последњим обавештењем, и оде после тога, пошто ми се топло захвалио, замишљен, усхићен, и не помињући више уопште ни Жоржа ни Бернара.

XIII

Бернар је тога јутра имао да искуси да за тако племениту природу каква је његова нема веће радости него да сам некога обрадује. Та му је радост била ускраћена. Одлично је положио испит, и, не налазећи

око себе никога коме би јавио ту радосну вест, она га је тиштала. Бернар је знао да би се његов отац највише обрадовао томе. Чак је оклевао за часак да ли да одмах оде да му јави; али га гордост задржа. Едуар? Оливје? То би заиста значило придавати сувише важности једном сведочанству. Матурирао је. Велик напредак! Тек сада почињу тешкоће.

У дворишту Сорбоне он виде једног свог друга, који је положио испит као и он, како се одвојио од осталих и плаче. Био је у жалости. Бернар је знао да је недавно изгубио мајку. Снажан занос саосећања покренуо га је к сирочету, и он му се приближи. Затим, из глупе стидљивости, прође даље. Овај, кад га виде како се приближио, па затим прошао, застиде се својих суза; ценио је Бернара и заболело га је, јер је то схватио као презир.

Бернар уђе у Луксембуршки парк. Он седе на једну клупу у оном истом крају парка где је потражио Оливјеа оно вече кад је тражио уточишта. Ваздух је био готово млак, а плаветнило му се смешкало кроз већ голо грање великог дрвећа. Човек би посумњао да ли се збиља приближава зима; и птице које су гукале варале су се. Али Бернар није гледао парк; видео је како се пред њим простире океан живота. Каже се да има путева по мору, али они нису обележени, и Бернар није знао који је пут његов.

Размишљао је неколико тренутака, кад виде како му се приближава један анђео, клизећи, и тако лака корака да се осећало да би могао ходати и по таласима. Бернар никада није видео анђеле, али се није ни тренутка двоумио, и, кад му анђео рече: „Ходи“, он послушно устаде и пође за њим. Није био више изненађен него што би био у сну. Покушао је касније да се сети да ли га је анђео узео за руку; али, у ствари, они се нису уопште додирнули, већ су чак оставили између себе мало размака. Вратише се у исто двориште у коме је Бернар оставио сироче, решени да говоре с њим: али је двориште било сада празно.

Бернар се упути, у пратњи анђела, ка сорбонској цркви, у коју анђео уђе први, а у коју Бернар никада

није улазио. И други су анђели кружили по њој, али Бернар није имао очи којима би могао да их види. Обузимао га је непознат мир. Анђео приђе олтару, а Бернар, кад виде како је клекнуо, клече и сам до њега. Он није веровао ни у каквог бога, тако да није могао да се моли, али му је срце било обузето неком љубавном потребом давања, жртвовања; нудио се. Узбуђење му је остало тако нејасно да га ниједна реч не би могла изразити. Али одједном забрујаше оргуље.

— Исто си се тако нудио Лори, — рече анђео; и Бернар осети како му сузе теку низ образе. — Ходи, пођи за мном.

Док га је анђео водио, Бернар готово налете на једног свог старог друга, који је такође положио усмени. Бернар га је сматрао за ленштину и чудио се што су га пропустили. Ленштина није приметио Бернара, који га виде како спушта црквењаку у руку новац за свећу. Бернар слеже раменима и изиђе.

Кад се опет нађе на улици, он примети да га је анђео оставио. Уђе у једну трафику, баш у ону у којој је Жорж, осам дана раније, окушао срећу с лажним новцем. Од тог доба протурио је он још много таквог новца. Бернар купи кутију цигарета и запали једну. Зашто је анђео отишао? Зар Бернар и он нису имали ништа да кажу један другоме? ... Изби подне. Бернар је био гладан. Да ли да се врати у завод? Да ли да оде до Оливјеа, да подели с њим Едуаров ручак? ... Он се увери да има доста новца у џепу и уђе у један ресторан. Кад заврши с јелом, један благ глас му шапну:

— Дошло је време да сведеш своје рачуне.

Бернар се осврте. Анђео је опет био крај њега.

— Требаће да се одлучиш, — говорио му је. — Живео си на срећу. Хоћеш ли се препустити случају? Ти хоћеш да служиш нечему. Важно је да знаш чему.

— Поучи ме, води ме, — рече Бернар.

Анђео одведе Бернара у једну дворану пуну света. У дну сале био је подијум, а на том подијуму сто

покривен простирком црвеном као гранат. Један још млад човек седео је за столом и говорио.

— Збиља је велика лудост, — говорио је он, — тежити да нешто откријемо. Све оно што имамо, добили смо. Сваки је од нас дужан да разуме, док је још млад, да ми зависимо од прошлости и да нас та прошлост обавезује. Она одређује нашу будућност.

Када је завршио излагање тог става, други један говорник заузео његово место и поче да му одобрава, па затим устаде против уображених људи који хоће да живе без начела или да воде сами себе, према свом сопственом знању.

— Једно нам је учење остављено у наслеђе, — говорио је он. — Оно је већ преживело много векова. Оно је свакако најбоље и једино, а сваки од нас дужан је да то докаже. То је учење које су нам предали наши учитељи. То је начело наше земље која мора скупо да плати своју грешку кад год га се одрекне. Не може се бити добар Француз ако се оно не упозна, нити се може нешто добро урадити ако му се човек не повинује.

После тог другог говорника дошао је на ред трећи, који се захвали првој двојници што су тако добро поставили оно што он назва теоријом њиховог програма; он затим установи да тај програм не садржи ништа мање него обнову Француске, захваљујући напору сваког члана њихове странке. За себе је рекао да је човек од акције, тврдећи да свака теорија налази у пракси свој циљ и своју потврду, и да је сваки добар Француз дужан да буде борац.

— Али, авај! — додао је он, — колико осамљених, изгубљених снага! Колика би била величина наше земље, блистање дела, вредност свакога појединца, кад би те снаге биле сређене, кад би та дела прослављала ред, кад би се свако придружио!

И док је он тако настављао, скупом су почели да круже младићи који су делили приступнице на које је имао само да се стави потпис.

— Хтео си да се понудиш, — рече онда анђео. — Шта чекаш?

Бернар узео је један од тих листова који су му пружили и чији је текст почињао овим речима: „Обавезујем се свечано да...“ Он прочита, па погледа анђела и виде да се овај смешка. Затим погледа по скупу и препозна међу тим младићима оног матуранта, који је у сорбонској цркви запалио свећу у знак благодарења за успех. И одједном, мало даље, он примети свог старијег брата, кога није више видео откако је напустио родитељски дом. Бернар га није волео и био је помало љубоморан на њега због поштовања које му је — чинило му се — указивао отац. Он нервозно згужва приступницу.

— Налазиш ли да би требало да потпишем?

— Да, свакако, ако сумњаш у себе, — рече анђео.

— Не сумњам више, — рече Бернар и баци хартију далеко од себе.

Говорник је међутим настављао. Кад га Бернар стаде поново слушати, објашњавао је један сигуран начин да се човек никада не превари, а који се састоји у томе да се заувек одрекне да суди по своме, већ да се ослони увек на суд својих старешина.

— А ко су те старешине? — запита Бернар; и одједном га обузе силно огорчење.

— Кад би се ти попео на подијум, — рече он анђелу, — и кад би се дохватио с њиме, без сумње би га оборио...

Али анђео се осмехну на то:

— Против тебе ћу се ја борити. Вечерас, хоћеш ли?...

— Хоћу, — рече Бернар.

И они изиђоше. Дођоше до великих булевара. Гомила која се ту тискала изгледала је као да се састоји једино од богатих људи; свако је изгледао сигуран у себе, равнодушан према другима, али забринут.

— Је ли то слика среће? — упита Бернар, који осети да му је срце пуно суза.

Затим анђео одведе Бернара у сиромашне четврти, чију беду Бернар раније није ни наслућивао. Слвштало се вече. Дуго су лутали између високих прљавих кућа у којима станује болест, проституција,

срамота, злочин и глад. Тек тада ухвати Бернар анђела за руку, а анђеол се окрете од њега да заплаче.

Бернар то вече није вечерао, а кад се вратио у завод, није покушао да нађе Сару, као што је то чинио ранијих вечери, већ се попео право у собу у којој је становао заједно с Борисом.

Борис је већ био легао, али још није спавао. Поново је читао, при светлости свеће, писмо које је примио од Броње баш тога дана ујутро.

„Бојим се, — говорила му је његова пријатељица, — да те никада више нећу видети. Назебла сам при повратку у Пољску. Кашљем, и премда лекар то крије од мене, знам да не могу још дуго живети.“

Кад чу Бернара где долази, Борис сакри писмо под јастук и брзо угаси свећу.

Бернар уђе у мрак. Анђеол је ушао у собу заједно с њим, но мада ноћ није била веома мрачна, Борис је видео само Бернара.

— Спаваш ли? — упита Бернар тихо. И како Борис није одговорио, Бернар закључи да он спава.

— А сада, да се огледамо, — рече Бернар анђелу.

И читаве те ноћи, до раног јутра, они су се борили.

Борис је нејасно видео Бернара како млатара рукама. Он помисли да је то његов начин молитве и уздржа се да га не прекине. Ипак би радо разговарао с њим, јер је осећао велику жалост. Уставши, он клече поред свог кревета. Радо би се помолио, али је могао само да зајеца:

— О Броња, ти која видиш анђеле, ти која је требало да ми отвориш очи, ти ме остављаш! Шта ће бити са мном, без тебе, Броња? Шта ће бити са мном?

Бернар и анђеол су били одвише заузети да би га чули. Њих двојица борили су се до зоре. Анђеол се повуче, а да ниједан није остао победник.

Када Бернар касније изиђе и сам из собе, он сrete Рашелу у ходнику.

— Имам да разговарам с вама, — рече му она. Глас јој је био тако тужан да Бернар сместа разумеде све што је имала да му каже. Он не одговори

ништа, обори главу, и, из велике самилости према Рашели, одједном осети мржњу према Сари и гнушање према уживању које је доживљавао с њом.

XIV

Око десет сати Бернар дође Едуару, с једном торбом која је била довољна да у њу стане оно мало одела, рубља и књига које је имао. Опростио се од Азаија и госпође Ведел, али није настојао да се поново види са Саром.

Бернар је био озбиљан. У борби с анђелом он је сазрео. Сад већ није више личио на безбрижног крадљивца кофера који је веровао да је на овом свету довољно бити одважан. Почињао је схватати да често туђа срећа сноси трошкове одважности.

— Долазим да потражим уточишта код вас, — рече он Едуару. — Ево ме опет без конака.

— Зашто напуштате Веделове?

— Из тајних разлога... допустите ми да вам их не кажем.

Едуар је довољно посматрао Бернара и Сару оно вече када су били на банкету да би отприлике разумео то ћутање.

— Добро, — рече он смешећи се. — Диван у мом атељеу стоји вам на располагању за ноћ. Али треба најпре да вам кажем да је ваш отац долазио јуче да разговара са мном. — И он му исприча онај део њиховог разговора за који је сматрао да је у стању да га гане. — Не би требало да код мене спавате ноћас, него код њега. Он вас чека.

Бернар је међутим ћутао.

— Размислићу о томе, — рече он најзад. — Допустите да у међувремену оставим овде своје ствари. Могу ли да видим Оливјеа?

— Време је тако лепо да сам га наговорио да изиђе на ваздух. Хтео сам да пођем с њим, јер је још слаб; али је он више волео да изиђе сам. Уосталом, отишао је пре једног сата и вратиће се ускоро. Причекајте га... Него, збиља... а ваш испит?

— Положио сам; али то није важно. Оно што ми је важно, то је шта сада да радим. Знате ли шта ме пре свега спречава да се вратим свом оцу. Што нећу његов новац. Ви без сумње сматрате неразложним што презирем ту срећну околност; али ја сам се зарекао пред самим собом да се одрекнем тога. Важно ми је да докажем себи да сам човек од речи, неко у кога се могу поуздати.

— Ја у томе видим пре свега охолост.

— Назовите то именом каквим хоћете: охолост, уображеност, надувеност... Нећете у мојим очима уништити вредност осећања које ме прожима. Али ево шта бих сада хтео да знам: да ли је, ради управљања у животу, потребно да човек упери очи у један циљ?

— Објасните то.

— Претресао сам то целу ноћ. На шта да употребим ту снагу коју осећам у себи? Како да извучем највећу корист из себе? Да ли тиме што бих се упутио једном циљу? Али, како да изаберем тај циљ? Како да га упознам, док га не достигнем?

— Живети без циља, то значи препустити се случају.

— Бојим се да ме нисте добро разумели. Када је Колумбо открио Америку, да ли је знао чему у сусрет плови? Његов је циљ био да иде напред, право напред. Његов је циљ био он сам и он га је као сенку обележавао испред самога себе...

— Често сам мислио, — прекиде га Едуар, — да у уметности, а нарочито у књижевности, вреде само они који се упуте ка непознатом. Не открива се нова земља док се не пристане да се, најпре и задуго, изгуби из вида свака обала. Али наши се писци боје пучине; они плове само уз обалу.

— Јуче, када сам изишао са испита, — настави Бернар не слушајући га, — ушао сам — не знам који ме је ђаво терао — у једну дворану у којој се одржавао неки јавни скуп. Тамо је било речи о националној части, о оданости отаџбини, о многим стварима од којих ми је заиграло срце. Мало је требало па да потпишем неку хартију којом бих се обавезао, својом

чапшу, да свој рад ставим у службу једне ствари која ми је свакако изгледала лепа и племенита.

— Срећан сам што то нисте потписали. Али, шта вас је задржало?

— Без сумње неки тајни нагон... — Бернар промисли неколико тренутака, па додаде смешећи се: — Верујем, пре свега, лица њихових присталица; почевши од мог старијег брата, кога сам препознао у скупу. Учинио ми се да су сви ти млади људи прожети најбољим осећањима на свету и да су веома добро учинили што су се одрекли самоиницијативе, јер их њихова ћупа, зато што би била недовољна, не би далеко одвела, а ни независност њиховог духа, пошто би се брзо нашла у шкрипцу. Рекао сам себи исто тако да је добро за земљу што се међу грађанима налази велик број таквих слуга добре воље; али да се моја воља никада неће уврстити међу њих. Тада сам се запитао како да утврдим некакав образац за живот, јер нисам хтео да живим без икаквог обрасца, а тај образац нисам хтео примити од другог.

— Одговор ми се чини прост: наћи тај образац у самом себи; имати за циљ развијање самога себе.

— Да... баш сам то и рекао себи. Али тиме још нисам даље одмакао. Још да сам сигуран да више волим у себи онај бољи део, дао бих му првенство над осталим. Али ја чак не успевам да утврдим шта је у мени боље... Претресао сам то читаву ноћ, кажем вам. Пред зору сам био тако уморан да сам дошао на помисао да и не чекам регрутацију мог годишта. већ да се јавим у војску.

— Избећи питање не значи решити га.

— То сам и рекао себи, а исто тако да ће ми се то питање, тиме што ће бити одгођено, само још озбиљније поставити после одслужења рока. Тада сам дошао вама да саслушам ваш савет.

— Ја немам никакав савет да вам дам. Тај савет можете наћи само у самом себи, а само живећи можете научити како да живите.

— А ако будем рђаво живео, у очекивању да одлучим како да живим?

— Па и то ће вас поучити. Добро је спуштати се својом падином, само ако се човек при том пење.

— Шалите ли се ви?... Не; чини ми се да вас разумем, и прихватам ту формулу. Али, све док се развијам, како ви кажете, требаће да зарађујем свој хлеб. Шта мислите о једном блиставом огласу у новинама: „Млад човек велике будућности, употребљив за било шта.“

Едуар се стаде смејати.

— Ништа није теже добити него „било шта“. Боље би било поближе одредити.

— Мислио сам на један од оних точкића у организацији неког великог листа. О! примио бих се и неког подређеног положаја: коректора... или — шта ја знам? Тако ми мало треба!

Говорио је с оклевањем. У ствари, он је желео место секретара, али се бојао да то каже Едуару, због њиховог узајамног неуспеха. Најпосле, није он, Бернар, крив што је тај покушај тако јадно пропао.

— Можда бих вас могао, — рече Едуар, — сместити у Grand journal, чијег директора познајем...

Док су Бернар и Едуар тако разговарали, Сара је с Рашелом имала врло мучно објашњење. Сара је одједном схватила да су Рашелина пребацивања била узрок Бернаровом наглom одласку, и она се разгневила на сестру, која, како је говорила, спречава око себе сваку радост. Није имала права да намеће око себе врлину за коју је њен сопствени пример довољан да је учини одвратном.

Рашела, коју су те оптужбе потресле, јер се увек жртвовала за друге, бунила се, веома бледа и дршћућих усана.

— Не могу те пустити да се упропастиш.

Али Сара је јецала и викала:

— Ја не могу да верујем у твој рај. Нећу да будем спасена.

Она се сместа одлучи да се врати у Енглеску, где ће је примити њена пријатељица. Јер, „на крају крајева, она је слободна и хоће да живи како јој се свиђа“. Та жалосна свађа сломила је Рашелу.

Едуар се побринуо да стигне у завод пре повратка ученика. Није видео Ла Перуза од почетка школске године, и најпре је с њим хтео разговарати. Стари професор клавира отаљава своју нову дужност надзорника како уме, а то значи врло рђаво. Најпре је настојао да га заволе, али му недостаје ауторитет. Деца то користе, сматрајући његову благост слабошћу, и понашају се чудновато слободно. Ла Перуз је покушао да буде строг, али прекасно. Његове опомене, претње, укори, стварају код ђака само још веће нерасположење према њему. Кад подигне глас, они се смеју; кад лупи песницом о клупу, да све звони, они стану да урлају, тобоже од страха. Имитирају га, зову га „чика Лапер“, од клупе до клупе круже његове карикатуре, које га представљају, њега, тако доброћудног, — крволочним, наоружаним огромним пиштољем (оним који су Гериданисол, Жорж и Фифи пронашли у његовој соби у току једног безобразног претреса), како прави велики покољ ученика; или како је пред ђацима пао на колена, склопљених руку, и преклиње их, како је чинио првих дана, за „мало тишине, за име божје“. Као какав стари јелен, притешњен бесомучном хајком. Едуар не зна ништа о свему томе.

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

Ла Перуз ме је примио у једној малој просторији у приземљу, коју сам знао као најнеудобнију у заводу. Сав се намештај састојао од четири клупе поређане наспрам табле, и једне сламне столице на коју ме је Ла Перуз присилио да седнем. Он је сео преко на једну клупу, после узалудних напора да угура под клупу своје сувише дугачке ноге.

— Не, не. Ерло ми је добро, уверавам вас.

А тон његовог гласа, израз његовог лица, говорили су:

— Ужасно ми је рђаво, и надам се да то упада у очи. Али драго ми је што је тако, и што ми буде горе то ћете мање чути моје жаљење.

Настојао сам да се нашалим, али нисам могао да га наведем да се насмеје. Пренемагао се некако претерано свечано и укрућено, да би ме држао на одстојању и да би ми дао до знања: „Вама дугујем што морам да будем овде.“

Међутим, говорио је да је свим веома задовољан; штавише, избегавао је моја питања и љутио се на моју упорност. Ипак, кад сам га запитао где је његова соба:

— Мало сувише далеко од кухиње, — изустиио је одједном; а кад сам се зачудио: — Неки пут, ноћу, дође ми потреба да једем... кад не могу да спавам.

Стајао сам близу њега; прићох му још ближе и благо му спустих руку на раме. Он настави, природнијим гласом:

— Морам вам рећи да спавам врло рђаво. Кад се догоди да заспим, ја не изгубим осећај да спавам. А то не значи спавати уистину, зар не? Онај који заиста спава не осећа да спава; просто, кад се пробуди, опази да је спавао.

Затим, са цепидлачком упорношћу, нагнут к мени:

— Неки пут ми дође да поверујем да се обманујем и да, ипак, заиста спавам, а да ми се само чини да не спавам. Али доказ да не спавам уистину јесте што, кад хоћу да отворим очи, ја их и отворим. Обично ја то нећу. Ви разумете, зар не, да немам никакве користи од тога. Чему да доказујем самом себи да не спавам? Увек се надам да ћу заспати уверавајући себе да већ спавам...

Он се наже још више и рече још тишим гласом:

— А онда, има нешто што ми смета. Немојте то рећи... Нисам се жалио, јер се ту не може ништа; а, зар не, не вреди ништа жалити се на нешто што се не може изменити... Замислите, крај мога кревета, у зиду, тачно спрам моје главе, има нешто што ствара неки шум.

Живахнуо је говорећи. Предложих му да ме одведе у своју собу.

— Да, да! — рече он уставши одједном. — Ви ћете ми можда умети рећи шта је то... Ја не успевам да то разумем. Ходите са мном.

Понесмо се на други спрат, па се упутисмо једним доста дугим ходником. Никада нисам залазио у тај део куће.

Ла Перузова соба је гледала на улицу. Била је мала, али пристојна. Опазих на ноћном сточићу, крај молитвеника, кутију са пиштољима коју је свакако хтео да понесе собом. Ухватио ме је за руку, и одгурнувши мало кревет:

— Ево. Слушајте... Станите уза зид... Чујете ли?

Ослушкивао сам дуго, напрежући пажњу. Али, и поред најбоље воље, не могох ништа разабрати. Ла Перуз се љутио. Прође један камион, уздрма кућу и затресе стакла.

— У ово доба дана, рекох у нади да ћу га разведрити, — мали шум који вас раздражује надјачава врева са улице...

— Надјачава га за вас који не умете да га распознате од других шума, — повика од ватрено. — А ја га, видите, ипак чујем. Ја га упркос свему стално чујем. Понекад ме то толико измучи да се зарекнем да ћу говорити о томе Азаију или власнику куће... Та хтео би бар да знам шта је то.

Изгледало је да размишља неко време, затим настави:

— Рекло би се да је то неко грицкање. Покушао сам све, само да га више не чујем. Одмакао сам кревет од зида. Ставио сам памука у уши. Окачио сам сат (видите, закуцао сам ту један ексер), баш на место где мислим да пролази димњак, да би куцање сата надјачало онај други шум... Али то ме онда још више замара, јер морам да се напрегнем да га разаберем. То је глупо, зар не? Али ипак више волим да га лепо чујем, кад већ знам да је ту... Ох! не би требало да вам причам те ствари. Видите, ја сам сад већ само један обичан старац.

Он седе на ивицу кревета и дуго је тако тупо гледао преда се. Жалосно старачко пропадање није

код Ла Перуза нападало толико интелигенцију колико најдубље делове карактера. Црв се увлачи у срце плода, помислих видећи како се он, некада тако чврст и поносит, препушта детињастом очајању. Покушах да га растресем, говорећи му о Борису.

— Да, његова је соба до моје, — рече он дигавши главу. — Показаћу вам је. Пођите за мном.

Он пође испред мене ходником и отвори суседна врата.

— Овај други кревет који видите је кревет Бернара Профитандјеа. (Сматрао сам излишним да га обавестим да управо од данас Бернар неће више ту спавати.) Борис је задовољан што му је он собни друг и мислим да се с њим добро слаже. Али, знате, он не разговара много са мном. Веома је повучен у себе... Бојим се да то дете није мало неосетљива срца.

Рекао је то тако тужно да сам се осетио дужним да га разуверим и да му зајамчим за осећања његовог унука.

— У том случају, могао би то мало више да покаже, — настави Ла Перуз. — Ето, на пример: ујутро, кад са осталима одлази у гимназију, ја се нагнем на прозор да бих га видео кад прође. Он то зна... А ипак, и не осврне се!

Хтедох га убедити да се Борис без сумње боји да се не изложи подсмеху другова и да се плаши да му се не наругају; али, у том тренутку из дворишта допре граја.

Ла Перуз ме зграби за руку и, промењеним гласом:

— Слушајте! Слушајте! Ево их, враћају се.

Ја га погледах. Почео је да дршће целим телом.

— Плашите ли се можда тих мангупа? — упитих га.

— Та не, та не, — рече он збуњено; — како можете да претпоставите... — Затим, врло брзо: — Треба да сиђем. Одмор траје само неколико минута, а знате да надзиравам учење. Збогом. Збогом.

Он појури у ходник и не пруживши ми руку. Тренутак касније чух га како се тетуре низ степеннице. Прислушкивао сам тако неколико тренутака,

јер нисам хтео да се појавим пред ђацима. Чуло се како вичу, како се смеју и певају. Затим се чу звоно, и одједном наста тишина.

Одох до Азаја и добих од њега дозволу за Жоржа да напусти учионицу да би разговарао са мном. Он дође ускоро за мном у ону исту малу просторију у којој ме је Ла Перуз примио.

Чим се нашао преда мном, Жорж је помислио да треба да заузме некакав подругљив став. То је био његов начин да прикрије своју сметеност. Али не бих се могао заклети да је био више сметен од мене. Спремио се за одбрану, јер је без сумње очекивао да ћу му поповати. Учинило ми се да је настојао да прикупи што пре све оружје које му је могло послужити против мене, јер, још пре но што сам отворио уста, он ме запита за Оливјеа, тако подругљивим тоном да бих га најрадије ошамарио. Имао је преимућство нада мном. „Уосталом, знате, ја вас се не плашим“ — као да су говорили његови иронични погледи, подругљив набор око усана и тон његовог гласа. Одмах сам изгубио самопоуздање и старао сам се само да то не покажем. Видех одједном да говор који сам припремио није више погодан. Нисам имао престиж који је био потребан да бих играо улогу цензора. А у ствари Жорж ме је исувише занимао.

— Нисам дошао да те грдим, — рекох му најзад; — хтео сам само да те упозорим. (А, и против моје воље, цело ми се лице осмехивало.)

— Кажите ми прво да ли вас мама шаље?

— Да и не. Разговарао сам о теби са твојом мајком, али је отада прошло већ неколико дана. Јуче сам имао о теби један веома важан разговор са једном веома важном личношћу коју ти не познајеш; која ме је посетила да би разговарала са мном о теби. Један истражни судија. Он ме је послао... Знаш ли шта је то истражни судија?

Жорж нагло пребледе, и срце му без сумње за тренутак преста куцати. Он, додуше, слеже раменима, али глас му је помало дрхтао.

— Онда изиђите на среду с тим што вам је рекао чика Профитандје.

Самопоуздање тог малишана ме је избацило из седла. Без сумње је било врло просто прећи право на ствар; али ја по својој природи не волим оно што је једноставно и неодржљиво полазим заобилазним путем. Да бих објаснио своје понашање, које ми се одмах после тога учинило бесмислено, али које је било спонтано, могу да кажем да ме је разговор с Полином изванредно копкао. Одмах сам унео у свој роман мисли које су отуда произишле, у облику дијалога који тачно одговара извесним мојим личностима. Ретко ми се догађа да непосредно искористим оно што ми пружа живот, али, овога пута, Жоржова пустоловина ми је користила; изгледало је као да је моја књига чека, толико се та пустоловина добро уклопила у њу; једва ако је по неку појединост требало изменити. Али ту пустоловину (мислим на његове крађе) ја нисам отворено представио. Допустио сам да се кроз разговоре само назре, исто као и њене последице. Те сам разговоре забележио у једну бележницу која ми је управо била у цепу. Насупрот томе, прича о лажном новцу, онаква како ми је испричао Профитандје, чинило ми се да ми није могла бити ни од какве користи. И без сумње сам баш зато околишио, уместо да одмах прећем са Жоржом на ту одређену ствар, која је била првобитни разлог моје посете.

— Хтео бих најпре да прочиташ ових неколико редака, — рекох. — Разумећеш зашто.

И ја му пружих бележницу отворену на страни која га је могла занимати.

Понављам: тај ми гест сада изгледа бесмислен. Али мислио сам да у свом роману управо таквим читањем треба да опоменем свог најмлађег јунака. Важно ми је било да знам Жоржову реакцију; надао сам се да би ме она могла поучити... па чак и у погледу вредности онога што сам написао.

Преписујем одломак о коме је реч:

„У томе је детету био читав један мрачан предео, над који се надносила наклоњена му радозналост

Одиберова. Није му довољно било да зна да је млади Едолф крао; хтео је да му Едолф исприча како је дошао до тога и шта је осећао када је први пут украо. Уосталом, дете, чак и поверљиво, без сумње не би умело да му то каже. А Одибер се није усуђивао да га испитује, из страха да би тиме изазвао лажне изјаве.

Једно вече када је Одибер вечерао с Илдебраном, он му исприча Едолфов случај, не именујући га, уосталом, и подешавајући чињенице тако да га овај не препозна:

— Нисте ли приметили, — рече тада Илдебран, — да најодлучнији поступци у нашем животу, хоћу да кажем: они који највише прете да одлуче о читавој нашој будућности, јесу најчешће непромишљени поступци?

— Верујем радђ да је тако, — одговори Одибер. — То је воз у који се пењемо а да уопште не помишљамо, нити се запитамо, куда он води. Па чак, најчешће, тек онда схватимо да нас воз односи када је већ прекасно да сиђемо.

— Али можда дете о коме је реч није никако ни желело да сиђе?

— Без сумње му још није стало до тога да сиђе. Засада се пушта да га воз носи. Предео га занима, а није му важно куда иде.

— Хоћете ли му читати придику?

— Свакако да нећу! То не би ништа користило. Сит је поука толико да му се већ гади.

— Зашто је крао?

— Не знам заправо. Сигурно не из стварне потребе, већ да би стекао извесне предности; да не би заостао за имућнијим друговима... шта ја знам? Из урођене склоности и из самог задовољства да украде.

— То је најгоре.

— Дабогме! јер зато ће продужити да краде.

— Је ли интелигентан?

— Дуго сам веровао да је мање интелигентан него његова браћа. Али сада сумњам да ли нисам био у заблуди и да ли мој рђав утисак није долазио отуда

што он још није схватио шта може да постигне. Његова је радозналост досада лутала, или, боље речено, она је остала у ембрионалном стадијуму, у стадијуму индискреције.

— Хоћете ли разговарати с њим?

— Намеравам да му предложим да упореди малу корист од својих крађа и оно што губи због свог непоштења: поверење његових блиских, њихово поштовање, моје између осталих... све оно што се не да израчунати и чија се вредност може оценити тек огромношћу напора који је после потребан да би се то поново стекло. Неки су на то утрошили читав живот. Рећи ћу му оно за шта је он још сувише млад да би схватио: да ће се одсада увек на њега управљати сумње ако се у његовој околини догоди нешто сумњиво, подозриво. Десиће му се можда да буде неправедно оптужен за тешка дела, а неће се моћи одбранити. Оно што је већ учинио обележава га. Он је, како се каже, „готов“. Укратко, хтео бих му рећи... Али бојим се да ће он протестовати.

— Шта бисте му хтели рећи?...

— Да оно што је он учинио ствара преседан, и да, ако је за прву крађу потребна одлука, за следеће више није, него треба само попустити навици. Све што после тога долази само је препуштање... Хтео бих му рећи да, често, први поступак, који учинимо готово без размишљања, неизбрисиво оцртава наш лик и почиње да повлачи једну црту коју, касније, никакви наши напори неће никада моћи да избришу. Хтео бих... али нећу умети да разговарам с њим.

— Зашто не напишете наш вечерашњи разговор? Дали бисте му га да прочита.

— То је добра идеја, — рече Одибер. — Што да не?“

Нисам пуштао Жоржа из очију за све време док је читао; али његово лице није показивало ништа од оног што је можда мислио.

— Треба ли да наставим? — упита он, спремајући се да окрене лист.

— Излишно је; разговор се тиме завршава.

— Заиста штета.

Он ми врати бележницу, и готово весело:

— Хтео бих знати шта одговара Едолф пошто је прочитао белешку.

— И ја сâм управо чекам да то сазнам.

— Едолф је смешно име. Не бисте ли га могли друкчије крстити?

— То нема важности.

— Као ни оно што би он могао одговорити. А шта бива после с њим?

— Не знам још. То зависи од тебе. Видећемо.

— Значи, ако вас добро разумем, да ја треба да вам помогнем да наставите своју књигу. Него, признајте да бисте...

Он застаде, као да му је помало тешко да изрази своју мисао.

— Да бих — шта? — запитах да бих га охрабрио.

— Признајте да бисте се добро насукали, — настави он најзад, — кад би Едолф...

Он поново застаде. Учини ми се да сам разумео шта је хтео рећи, те заврших место њега:

— Кад би постао поштен дечак? ... Не, мали мој. — И одједном ми сузе навреше на очи. Спустих му руку на раме. Али он, ослободивши се:

— Јер, коначно, да није крао, ви то не бисте никада написали.

Тек тада схватих своју заблуду. У ствари, Жорж се осећао поласкан што је тако дуго заокупљао моје мисли. Осећао је да је занимљив. Заборавио сам Профитандјеа; тек ме је Жорж подсетио на њега.

— А шта вам је то испричао тај ваш истражни судија?

— Наложиво ми је да те упозорим да он зна да ти растураш лажан новац...

Жорж се поново промени у лицу. Он схвати да ништа не би вредело да пориче, те се збуњено брањено:

— Нисам ја сам.

— ... и, ако не престанете места с тим трговањем, — наставих ја, — да ће бити присиљен да стрпа у затвор и тебе и твоје другове.

Жорж је прво јако пребледео. Сада су му образи горели. Гледао је укочено преда се, а намрштене обрве издубљивале су му при дну чела две боре.

— Збогом, — рекох му пружајући му руку. — Саветујем ти да обавестиш и твоје другове. Што се тебе тиче, узми се у памет.

Он ми ћутећи стеже руку и врати се у учионицу и не осврнувши се.

Кад сам поново прочитао стране Ковача лажног новца које сам показао Жоржу, нашао сам да су доста рђаве. Преписујем их овде онакве какве их је Жорж прочитао; али треба поново да напишем цело то поглавље. Зацело би боље било да се то каже детету. Треба да нађем чиме бих га дирнуо. Свакако, из стања у коме се налази, тешко је Едџлфа (променићу то име. Жорж је у праву) вратити поштењу. Али ја хоћу да га вратим, и, ма шта Жорж мислио, то је баш најзанимљивије, јер је најтеже. (Ево где почињем да мислим као Дувје!) Оставимо романијерима реалистима причу о препуштању.

Чим се вратио у учионицу, Жорж је двојици својих пријатеља саопштио Едуарова упозорења. Све што му је овај рекао у погледу његових лоповлука прешло је преко тог детета а да га није узбудило; али што се тиче лажног новца, који је претио да му донесе непријатности, требало га се што пре отрести. Сваки од њих имао је код себе још неколико комада, које је намеравао да растури при следећем изласку. Гериданисол их покупи и отрча да их баци у јаму за ђубре. Он још исте вечери обавести Струвилуа, који одмах предузе мере опрезности.

XVI

Те исте вечери, док је Едуар разговарао са својим сестрићем Жоржом, пошто је Бернар отишао, Оливјеу дође у посету Арман.

Армана Ведела није било могућно познати; свеже обријан, насмејан, подигнута чела; у сувише утегнutoм новом оделу, можда помало смешан, осећао је то и показивао да осећа.

— Дошао бих раније да те видим, али сам имао толико посла!... Знаш ли да сам постао Пасаванов секретар? или, ако више волиш: главни уредник часописа којим он управља. Нећу те замолити да сарађујеш у њему, зато што ми се чини да се Пасаван прилично љути на тебе. Уосталом, тај часопис скреће одлучно улево. Зато је прво искрцао Беркаја и његове пастирске песме...*

— Тим горе по часопис, — рече Оливје.

— А зато је, напротив, примио мој Ноћни суд, који ће, узгред буди речено, бити посвећен теби, ако допустиш.

— Тим горе по мене.

— Пасаван је чак хтео да се моја генијална песма појави на челу првог броја; томе се успротивила моја урођена скромност, коју су његове хвале довеле у тешко искушење. Када бих био сигуран да не бих замарао твоје реконвалесцентске уши, испричао бих ти причу о свом првом састанку са славним писцем Вратила, кога сам до тога дана познавао само преко тебе.

— Немам ништа боље да учиним него да те слушавам.

— Смешта ли ти дим?

— Запалићу и ја да те разуверим.

— Морам ти рећи, — поче Арман упаливши цигарету, — да је твоје одметање довело нашег драгог конта у неприлику. Рећи ћу ти без ласкања да се не да тако лако заменити тај букет талената, врлина, вредности, који тебе чини једним од...

* Игра речи: *Versail* — тор за овце. — Прим. прев.

— Укратко... — прекиде га Оливје, кога је вређала та тешка иронија.

— Укратко, Пасавану је био потребан секретар. Он случајно познаје некоег Струвилуа, кога и ја случајно познајем, пошто је он ујак и старатељ једног типа из нашег завода, и који случајно познаје Жану Коб-Лафлера, кога ти познајеш.

— Кога ја не познајем, — рече Оливје.

— Добро! драги мој; требало би да га упознаш. То је ванредан, диван тип. То је нека врста увеле, смежуране, налорфане бабе, која живи од аперитива и која, кад је пијана, пише лепе стихове. Читаћеш их у нашем првом броју. Струвилу дакле измисли да га пошаље Пасавану да заузме твоје место. Можеш замислити његов улазак у палату у Улици Бабилон. Треба да ти кажем да Коб-Лафлер носи одела сва у мрљама, да му по раменима лепрша прамен косе жуте као лан и да изгледа као да се осам дана није прао. Пасаван, који тврди да је увек господар ситуације, каже да му се Коб-Лафлер веома свидео. Коб-Лафлер је умео да се покаже нежан, насмејан, стидљив. Кад хоће, он уме да личи на Банвиловог Гренгоара.* Једном речи, Пасаван се показао очаран и већ је хтео да га узме. Треба да ти кажем да је Лафлер без пребијене паре... Кад ето, он устане да се опрости: „Пре но што одем од вас, мислим да је добро да вас упозорим, господине конте, да ја имам неколико мана. — А ко их од нас нема? — И неколико порока. Пуно могу да се уздржим да не крадем. — Пасаван који се не збуњује за такву маленкост, — могу вас понудити одличним опијумом. — Па, али после пушења, — настави Лафлер, — ја потпуно губим сваки појам о правопису.“ Пасаван мисли да се овај шали, труди се да се насмеје и пружи му руку. Лафлер наставља: „А онда, узимам и хашиш. — И ја сам који пут уживао у њему, — каже Пасаван. — Да, али под влашћу хашиша, пушим опијум. — Ако је само

* Гренгоар је јунак истоимене комедије Теодора де Банвила, написане 1866, занимљив и оригиналан лик главног песника. — Прим. прев.

то, — рече Пасаван почињући да увиђа да се овај с њим исмева. А Лафлер, кад се већ једном залетео, настави силовито: „А после, пијем и етер; и онда кидам све, све разбијам; — и он дохвати једну кристалну вазу, као да ће да је баци у камин. Пасаван му је истргне из руку: — Хвала вам што сте ме упозорили.“

— И избацио га је напоље?

— А после је мотрио кроз прозор неће ли Лафлер, одлазећи, стрпати бомбу у подрум.

— Али зашто је тај твој Лафлер урадио то? — запита Оливје после извесног ћутања. — По ономе што ми кажеш, то му је место било веома потребно.

— Треба ипак допустити, драги мој, да има људи који осећају потребу да поступе против свог сопственог интереса. А после, хоћеш ли да ти кажем: Лафлеру се згадила Пасаванова раскош; његова елеганција, снисходљивост, извештачена супериорност. То му је одузело вољу. А ја додајем да то разумем... У ствари, тај твој Пасаван је такав да се човек побљује.

— Зашто кажеш: „твој Пасаван“? Знаш добро да се не виђам више с њим. А онда, зашто примаш од њега то место, кад налазиш да је тако одвратан?

— Јер ја управо волим оно што ми се гади... почев од моје властите, или моје прљаве личности. А после, Коб-Лафлер је, у ствари, бојажљив; он не би ништа од свега тога рекао да се није осећао сметен.

— Ох! молим те...

— Свакако. Био је сметен, а гнусно му је било да се осећа сметен пред неким кога у ствари презире. Разметао се толико зато да би прикрио своју сметеност.

— Ћалазим да је то глупо.

— Драги мој, није цео свет тако паметан као ти.

— Рекао си ми већ то прошли пут.

— Какво памћење!

Оливје се изгледа одлучио да не попусти.

— Трудим се да заборавим твоје шале, — рече он. — Али, прошли пут, говорио си најзад озбиљно. Рекао си ми ствари које не могу заборавити.

Арманов се поглед замути. Он се стаде усиљено смејати.

— Ох! драги мој, прошли пут сам говорио с тобом онако како си ти желео да говорим. Тражио си један комад у молу; и зато, да ти учиним задовољство, одсвирао сам своју тужбалицу с душом у виду спирале и мучењима à la Паскал... Шта ћеш? Ја сам искрен само кад лажем.

— Никада ме нећеш уверити да ниси био искрен кад си онако говорио. Сада глумиш.

— О, створење пуно наивности, какву анђеоску душу показујеш! Као да свако од нас не глуми, више или мање искрено и свесно. Живот је, драги мој, само комедија. Али разлика између тебе и мене јесте у томе што ја знам да глумим, док...

— Док... — понови Оливје ратоборно.

— Док мој отац, на пример, и да не бих говорио о теби, пада у клопку кад изиграва пастора. Ма шта да говорим или чиним, увек се један део мене при-таји, гледа онај други део како се брука, посматра га, исмева му се или му звижди, или му аплаудира. Како онда човек да буде искрен, кад је тако подељен? Дошао сам већ дотле да чак и не разумем више шта би могла да значи та реч. Шта се ту може: кад сам тужан, сам себи изгледам смешан и дође ми да се смејем; кад сам весео, правим тако глупе шале да ми дође да се заплачем.

— И мени се, јадниче мој, плаче због тебе. Нисам веровао да си тако болестан.

Арман слеже раменима, и сасвим друкчијим тоном:

— Да те утешим, хоћеш ли да чујеш састав нашег првог броја? Биће ту дакле мој Ноћни суд; четири песме Коб-Лафлера; један дијалог од Жарија; песма у прози малог Гериданисола, нашег питомца; а затим Пегла, опсежан оглед о општој критици, у коме ће бити одређене смернице часописа. Скупило се нас неколико да створимо то ремек-дело.

Оливје, који није знао шта да каже, закључи неспретно:

— Ниједно ремек-дело није плод сарадње.

Арман прште у смех:

— Ама, драги мој, казао сам ремек-дело из шале. И не ради се о некаквом делу, у правом смислу речи. А пре свега, ваљало би знати шта се подразумева под „ремек-делом“. Пет гла се управо и бави тиме да то изведе на чистину. Има мноштво дела којима се људи диве с поверењем, зато што им се цео свет диви, а никоме досада није пало на ум, или се није усудио, да каже да су та дела глупа. На пример, на насловној страни овог броја донећемо репродукцију Ђоконде, којој смо налепили бркове. Видећеш, драги мој: то делује ужасно.

— Хоћеш ли тиме да кажеш да ти сматраш Ђоконду за глупост?

— Та не, драги мој. (Мада је не сматрам баш тако сјајном.) Не разумеш ме. Глупо је дивљење које јој се указује. И навика да се скине шешир кад се говори о оном што се зове „ремек-делима“. Пет гла (а то ће уосталом бити и назив целог часописа) има за циљ да учини смешним то поштовање, да га дискредитује... Још једно добро средство за то је да се предложи читаоцу да се диви неком глупом делу (мом Ноћном суду, на пример) неког писца савим лишена здрава разума.

— И Пасаван све то одобрава?

— То га веома забавља.

— Видим да сам добро учинио што сам се повукао.

— Повући се... Раније или касније, драги мој, и хтели ми то или не, мора до тога да дође. Та ме мудра мисао наводи да се опростим од тебе.

— Остани још за часак, лакрдијашу један... Зашто си рекао да твој отац глуми пастора? Ти дакле не верујеш у његово убеђење?

— Господин мој отац је уредио свој живот на такав начин да више нема права ни начина да не буде убеђен. Да, он је професионално човек од убеђења. Професор убеђивања. Он улива веру другима; то је разлог његовог постојања; то је улога коју је

преузео и коју треба да одигра до краја. Али ако је реч о томе да се сазна шта се догађа у ономе што он назива „својим унутрашњим судом“? ... Било би индискретно, разумеш ли, да га човек то пита. А ја верујем да се ни он сам никада не пита за то. Он удешава тако да никада нема времена да се о томе пита. Претрпао је свој живот силом обавеза које би изгубиле сваки смисао када би његово убеђење ослабило; тако да оне захтевају и одржавају то убеђење. Он замишља да верује, зато што продужава да поступа као да верује. Он више није слободан да би могао да не верује. Кад би његова вера попустила, драги мој, па то би била катастрофа! Пропаст! И помисли, одједном, моја породица не би имала од чега да живи. То је чињеница коју треба узети у обзир, драги мој: татина вера је наше средство за зараду. Ми сви живимо од татине вере. И онда доћи па ме питати да ли тата заиста верује, признаћеш да то није баш јако деликатно с твоје стране.

— Мислио сам да ви живите поглавито од прихода завода.

— То је помало истина. Али ни то није баш лепо што ми упропашћујеш мој лирски ефекат.

— Значи, ти не верујеш више ни у шта? — упита Оливје тужно, јер је волео Армана и трпео због његових гадости.

— „Iubes renovare dolorem...“* Изгледа да ти заборављаш, драги мој, да су моји родитељи хтели од мене да начине пастора. Гледали су да ме загреју за то, кљукали ме побожним рецептима, у нади да постигну проширење вере, ако тако смем рећи... Али морало се увидети да немам смисла за тај позив. То је штета. Можда бих постао сјајан проповедник. Мој је позив био да напишем Ноћни суд.

— Јадни мој пријатељу, да знаш колико те жалим!

* „Захтеваш да обновиш бол...“ — Вергилије, Енејида, II. — Прим. прев.

— Ти си одавно имао оно што мој отац зове „златно срце“... које нећу више да злоупотребљавам.

Он узне шешир. Већ је скоро био изишао, кад се нагло окрете:

— Не питаш ме за Сару?

— Јер ми не би рекао ништа што већ не бих чуо од Бернара.

— Је ли ти рекао да је напустио завод?

— Рекао ми је да га је твоја сестра Рашела позвала да оде.

Арман је држао једну руку на кваки; другом је, помоћу свог штапа, одизао завесу на вратима. Штап прође кроз једну рупу на завеси и прошири је.

— Објасни то како будеш умео, — рече он, а лице му се веома уозбиљи. — Рашела је, верујем збиља, једина особа на свету коју волим и поштујем. Поштујем је јер је пуна врлина. А поступам увек тако да увредим њене врлине. Што се тиче Бернара и Саре, она није ништа слутила. Ја сам јој све то испричао... А окулиста јој препоручује да не плаче. То је права лакрдија.

— Треба ли да верујем да си сада искрен?

— Да, верујем да је то најискреније у мени: ужасавање, мржња према свему што се зове Врлина. Не труди се да схватиш. Ти не знаш шта може да учини од нас рано пуританско васпитање. Оно ти остави у срцу злопамћење од кога никада више не можеш да се излечиш... ако судим по себи, — заврши он царећи се. — Него, збиља, кажи ми, молим те, шта ми је ово овде.

Он спусти шешир и приђе прозору.

— Ево погледај: на крају усне, с унутрашње стране.

Он се наже к Оливјеу и једним прстом подиже усну.

— Не видим ништа.

— Како да не, ту, у углу.

Оливје разабра, у углу устију, беличасту мрљу. Помало узнемирен:

— То је афта, — рече он да би умирио Армана. Овај слеже раменима.

— Та не говори глупости, ти, који си озбиљан човек. Афта је мекана и пролази. А ово је тврдо и расте из недеље у недељу. И ствара ми неки рђав укус у устима.

— Имаш ли то већ одавно?

— Има већ више од месец дана како сам приметио. Али, како се каже у „ремек-делима“: Моје зло потиче од раније...

— Па добро, драги мој, ако си забринут, треба да се прегледаш.

— Мислиш ли да сам чекао твој савет!

— Па шта је лекар рекао?

— Нисам чекао твој савет па да кажем себи да би требало да се прегледам. Али се ипак нисам прегледао, јер, ако то треба да буде оно што ја мислим, више волим да не знам.

— То је глупо.

— Је ли да је глупо! и тако људски, драги мој, тако људски...

— Глупо је не лечити се.

— И моћи рећи себи, кад почнем да се лечим: „сувише касно!“ То Коб-Лафлер тако добро изражава у једној својој песми, коју ћеш читати:

Треба то увидети;

Јер, на овом свету, игра

Често претходи песми.

— Од свега се може направити литература.

— Добро си рекао: од свега. Али, драги мој, то већ није тако лако. Хајде, збогом... Ах! хтео сам ти још рећи: примио сам вести од Александра... Па да, знаш: мог старијег брата који је стругнуо у Африку, где је почео тиме што се бавио рђавим пословима и што је прождирио сав новац који му је слала Рашела. Сада се населио на обали Казамансе. Пише ми да му трговина добро иде и да ће ускоро бити у стању да све врати.

— А чиме тргује?

— Ко то зна? Каучуком, слономовом кости, црнцима можда . . . — гомилом подвала . . . Зове ме да му се придружим.

— Би ли пошао?

— И то већ сутра, да не треба ускоро да одем у војску. Александар је блесавко моје врсте. Мислим да бих се врло добро слагао с њим . . . Ево, хоћеш ли да видиш? Имам његово писмо код себе.

Он извади из џепа један коверат, а из коверта више листића; изабра један, који пружи Оливјеу.

— Не исплати се да читаш све. Почни овде.

Оливје прочита:

Већ петнаестак дана живим у друштву једног чудног човека кога сам примио у своју колибу. Сунце овог поднебља мора да му је ударило у главу. Испрва сам сматрао бунцањем оно што је напросто лудило. Тај чудни младић — тип од тридесет година отприлике, крупан и снажан, прилично леп и свакако из „добре породице“, како се каже, судећи по понашању, говору и одвише финим рукама које никада нису радиле грубе послове — верује да је ђаво ушао у њега; или, боље речено, верује да је он сам ђаво, ако сам добро разумео оно што говори. Мора бити да је доживео неки чудан доживљај, јер у сну, или у стању полусна, у који му се често догађа да падне (а онда разговара са самим собом као да ја и нисам ту), непрестано говори о одсеченим рукама. А пошто је тада јако узрујан и страшно преврће очима, побринуо сам се да уклоним испред њега свако оружје. Иначе је ваљан момак, пријатан за друштво — што ја ценим, можеш мислити, после толико месеци самоће — и помаже ми у пословима мог предузећа. Никада не говори о свом прошлом животу, тако да не успевам да откријем ко би то могао бити. Нарочито се занима за инсекте и биљке, и по неким његовим речима могло би се наслутити да је веома учен. Изгледа да му се свиђам, па и не помиње свој одлазак. Одлучио сам се да га пустим да остане

овде колико буде хтео. Управо сам желео да нађем помоћника; све у свему, дошао је у прави час.

Неки одвратан црнац, који га је пратио док су пловили уз Казамансу и с којим је мало разговарао, говори о некој жени која је ишла с њим и која, ако сам добро разумео, треба да се удавила у реци, једнога дана када им се чамац преврнуо. Не бих се чудио ако је мој друг помогао да се удави. У овој земљи, кад човек хоће некога да се отресе, има на избор много средстава, и нико се за то више не брине. Ако једнога дана сазнам више, писаћу ти — или ћу ти рећи лично, кад будеш дошао. Да, знам... питање одслужења војног рока... Тим горе! чекаћу. Јер, буди уверен, ако желиш да ме поново видиш, треба да се одлучиш да дођеш. Што се мене тиче, ја све мање и мање желим да се вратим. Ја овде живим животом који ми се свиђа и који ми лежи као одело по мери. Моја трговина напредује, а оковратник цивилизације изгледа ми као оков за врат, који никада више не бих могао поднети.

У прилогу је још једна упутница, којом ћеш се послужити како ти се свиђа. Прошла је била за Рашелу. Сачувај ову за себе...

— Остало није више занимљиво, — рече Арман.

Оливје врати писмо не рекавши ништа. Није му пало на памет да је убица о коме се ту говорило — његов брат. Венсан се већ одавно није више јављао. Његови родитељи су веровали да је у Америци. Истину речено, Оливје се није много бринуо за њега.

XVII

Борис је сазнао за Брођину смрт тек када је госпођа Софрониска посетила завод, месец дана касније. После тужног писма његове пријатељице, Борис није више добивао никаквих вести. Он виде како госпођа Софрониска улази у салон госпође Ведел, где је он обично проводио време одмора, и, пошто је била

у дубокој црини, још и пре но што је проговорила, он разумеде све. Били су сами у соби. Софрониска је узела Бориса у наручје и заједно су плакали. Она је само понављала: „Јадни мој мали... Јадни мој мали...“, као да пре свега треба Бориса жалити и као да заборавља свој матерински бол пред неизмерним болом тог детета.

Госпођа Ведел, коју су отишли да обавесте, дође, и Борис, тресући се још сав од јецаја, удаљи се да пусти госпође да разговарају. Желео је да не разговарају о Броњи. Госпођа Ведел, која није познавала Броњу, говорила је о њој као о неком обичном детету. И сама питања која је постављала чинила су се Борису неделикатна у својој баналности. Желео је да Софрониска на њих не одговори, и болело га је што је види како износи пред друге своју жалост. Он је своју сузбијао и сакривао као благо.

Свакако је на њега Броња мислила када је, неколико дана пре но што ће умрети, питала:

— Мама, волела бих да знам... Кажи: шта је то заправо идила?

Борис би желео да само он зна за те речи које су раздирале срце.

Госпођа Ведел их понуди чајем. Једна је шоља била за Бориса, и он је брзо испи пошто се одмор завршавао. Затим се опрости од Софрониске, која се сутрадан враћала у Пољску, због послова.

Читав му је свет изгледао пуст. Мати му је била сувише далеко од њега, увек одсутна; деда — сувише стар; чак ни Бернар, у кога је почео да има поверења, није више био ту... Душа нежна као његова има потребу за неким коме би могла да принесе, као на жртву, своју племенитост и чедност. Он није имао довољно поноса да у томе ужива. Исувише је волео Броњу да би се могао надати да ће икада поново наћи разлог да воли, који је са њом изгубио. Како одсада, без ње, да верује у анђеле које је желео да види? Чак му је и небо сада било празно.

Борис се врати у учионицу као што би се бацио у пакао. Без сумње би могао да стекне пријатеља у Гонтрану де Пасавану. То је ваљан дечак и обојица

су управо истих година; али Гонтрана ништа не може да одвоји од рада. Ни Филип Адаманти није зао; он би једва чекао да се зближи са Борисом; али он се препушта да га води Гериданисол, тако да се већ не усуђује да има иједно лично осећање; таман он ухвати корак, а Гериданисол одмакне; а Гериданисол не може да поднесе Бориса. Његов миловучни глас, његова љупкост, његов изглед девојчице, све га у њему раздражује, љути. Рекло би се да он, кад га погледа, осети нагонску мржњу, која, у чопорима, нагони јакога на слабог. Можда је он прихватио поуке свога нећака, и можда је његова мржња помало теоријска, јер она у његовим очима добива изглед осуђивања. Он налази разлога да честита себи што мрзи. Врло је добро схватио колико је Борис осетљив на презир који он показује према њему; он се тиме забавља и претвара се да кује заверу са Жоржом и Фифијем, само зато да би видео како се Борисов поглед испуњава питањем пуним страха.

— Ох! како је радознао, ипак, — каже онда Жорж. — Да му кажемо?

— Не вреди. Не би разумео.

„Не би разумео.“ „Не би смео.“ „Не би умео.“ Непрестано му бацају у лице такве изразе. Он ужасно пати што га искључују. Не схвата добро, уистину, понижавајући надимак који су му дали: „Нема га“; или се љути што га схвата. Шта не би дао да може доказати да није ништарија, као што се мисли!

— Не могу да поднесем Бориса, — рече Гериданисол Струвилуу. — Зашто си тражио од мене да га оставим на миру. Стално ме посматра... Окомад нас је све насмејао, јер је мислио да „une femme à poil“* значи „une femme à barbe“.** Жорж му се наругао. А кад је Борис разумео да се преварио, мислио сам да ће почети да слини.

Затим Гериданисол навали питањима на свога нећака; овај му најзад преда Борисов „талисман“ и исприча му како се он њиме служио.

* „гола жена“.

** „брадата жена“. — Прим. прев.

Неколико дана касније, ушавши у учионицу, Борис нађе на својој клупи ту хартију које се већ једва и сећао. Он је био уклонио из памћења све што је потицало из те „мађије“ његовог раног детињства, које се сада стидео. Најпре је није препознао, јер се Гериданисол постарао да уоквири чаробну формулу:

„ГАС... ТЕЛЕФОН... СТО ХИЉАДА РУБАЉА.“

широким црвеним и црним рубом, украшеним малим, разблудним ђаволцима, који су, богоми, били доста добро нацртани. Све је то давало тој хартији фантастичан, „паклени“ изглед, мислио је Гериданисол, изглед за који је сматрао да је у стању да потресе Бориса.

Можда је то била само игра; али је успела преко сваког очекивања. Борис јако поцрвене, не рече ништа, и не виде Гериданисола, који га је, сакривен иза врата, посматрао. Борис није могао сумњати на њега нити схватити како је талисман доспео овамо. Изгледало је као да је пао с неба или, боље речено, изронио из пакла. Борис је, без сумње, био у тим годинама да је могао просто слегнути раменима пред тим ђачким враголијама, али су оне оживљавале мрачну прошлост. Борис узео талисман и стрпа га у блузу. Читав остатак дана мучило га је сећање на вршење његове „мађије“. До вечери се борио против мрачнога нагона, а онда, пошто га ништа више није подржавало у тој борби, чим се повукао у своју собу, он подлеже.

Чинило му се да пропада, да тоне далеко од неба, али је уживао у пропадању и налазио насладе у њему.

А ипак је сачувао у себи, упркос свом јаду, на дну своје напуштености, тако велику нежност, тако жесток бол од презира који су другови показивали према њему, да би се одважио на било шта опасно, бесмислено, само мало уважавања ради.

Ускоро се указа прилика за то.

Пошто су морали да одустану од трговања лажним новцем, Гериданисол, Жорж и Фифи нису дуго остали беспослени. Мале будаласте игре којима су се

првих дана препуштали биле су само међуигре. Гериданисолова машта је ускоро открила нешто богатије.

„Братство храбрих људи“ није испрва имало другог разлога за постојање до задовољство да Борис не буде примљен у њега. Али се Гериданисолу ускоро учини да би напротив било перверзније да га приме; то би био начин да га наведу да се прими таквих обавеза које би га касније довеле дотле да учини неко грозно дело. Та му мисао отада није излазила из главе, и, као што се често догађа у понеким потхватама, Гериданисол је много мање мислио о самој ствари него о начину на који би успео да је оствари; ово изгледа као да није важно, али може да објасни многе злочине. Уосталом, Гериданисол је био свиреп, али је осећао да је потребно, бар пред Фифијем, да прикрије ту свирепост. Фифи није имао у себи ничег свирепог; он је до последњег тренутка остао уверен да се ради само о игри.

Свако братство треба да има неко гесло. Гериданисол, који је имао своју идеју, предложи: „Храбром човеку није стало до живота.“ Гесло је било прихваћено и приписано Цицерону. Као знак распознавања, Жорж је предложио тетовирање десне руке, али Фифи, који се бојао бола, тврдио је да се добар мајстор за тетовирање може наћи само у лукама. Уз то је Гериданисол приметио да тетовирање оставља неизбрисив траг, који би им, касније, могао бити непријатан. Најпослед, знак распознавања није баш неопходан; чланови ће се задовољити да положе свечану заклетву.

Када се радило о трговању лажним новцем, требало је дати залог, и зато је Жорж показао писма свога оца. Али на то нису више мислили. Та деца, на велику срећу, нису много постојана. Све у свему, нису одлучили готово ништа, ни у погледу „услова за пријем“ као ни о „потребним особинама“. А и чему, када је углављено да њих тројица „припадају братству“, а да му Борис „не припада“. Одлучише, међутим, да ће „онај који се покаже кукавица бити сматран за издајника, и бити заувек искључен из братства“. Гериданисол, који је увртео себи у главу

да и Бориса уведе у братство, много је инсистирао на тој тачки.

Морало се признати да је, без Бориса, игра била суморна, а моћ братства без дејства. Жорж је био много погоднији да превари дечака, него Гериданисол; овај је могао изазвати његово неповерење. Што се тиче Фифија, он није био довољно препреден, и више је волео да се уопште и не упушта у то.

И можда је то оно што ми се, у том страшном догађају, чини најгрозније: та комедија пријатељства коју је Жорж пристао да одигра. Он се претварао да је одједном заволео Бориса; дотада се могло рећи да га није ни гледао. И ја чак почињем да сумњам није ли и њега самог повукла та игра, нису ли осећања која је глумио била близу тога да постану искрена, да ли чак нису и постала таква од тренутка када је Борис на њих одговорио. Он се нагињао к њему с привидном нежношћу; поучен од Гериданисола, разговарао је с њим... И, од првих речи, Борис, који је вапио за мало поштовања и љубави, био је освојен.

Тада Гериданисол изради план, који изложи Фифију и Жоржу. Радило се о томе да се измисли неко „искушење“ коме ће се морати подврћи онај члан који буде одређен коцком; а, да би умирио Фифија, он им наговести да ће удесити тако да коцка може да падне само на Бориса. Искушење ће имати за циљ да се увере у његову храброст.

Шта ће заправо бити то искушење, то Гериданисол још није дао наслутити. Слутио је да би се Фифи томе могао успротивити.

— А! то не; на то ја не пристајем, — изјави он заиста, када је нешто касније Гериданисол почео давати до знања да би се у томе могао употребити пиштољ чика Лапера.

— Што си глуп! Па кад је то само шала, — одврати Жорж, већ освојен.

— А онда, знаш, — додаде Гери, — ако волиш да изиграваш будалу, треба да кажеш. Ниси нам ни потребан.

Гериданисол је знао да такав аргумент увек пали код Фифија; и пошто је припремио приступницу на коју је сваки члан братства имао да упише своје име:

— Само, треба одмах да кажеш; јер, кад будеш потписао, биће касно.

— Хајде, не љути се, — рече Фифи. — Дај ми тај лист. — И он потписа.

— Ја бих збиља хтео, мали мој, — говорио је Жорж, загрливши нежно Бориса око врата; — али Гериданисол те неће.

— Зашто?

— Јер нема поверења у тебе. Каже да нећеш издржати.

— Откуд он то зна?

— Да ћеш побећи при првом искушењу.

— То ћемо видети.

— Зар би се збиља усудио да вучеш коцку?

— Дабогме!

— Али знаш ли на шта то обавезује?

Борис то није знао, али је хтео да сазна. Онда му Жорж објасни. „Храбром човеку није стало до живота.“ То треба доказати.

Борис осети како му се страшно врти у глави; али он се одупре и, скривајући свој немир:

— Зар сте ви збиља потписали?

— Ево, погледај. — И Жорж му пружи лист на коме Борис прочита њихова три имена.

— Да ли... — поче он бојажљиво.

— Да ли — шта?... — прекиде га Жорж тако грубо да се Борис не усуди да настави. Жорж је врло добро разумео шта је он хтео да пита: да ли су се и остали исто тако обавезали, и да ли је сигурно да ни они неће изневерити.

— Не, ништа, — рече он; али, од тог тренутка, он поче сумњати у остале; почео је наслућивати да се остали уздржавају и да не улазе искрено у игру. — Тим горе, помисли он одмах; шта мари ако изневере; показашу им да сам срчанији од њих. Затим, гледајући Жоржа право у очи:

— Реци Герију да можете рачунати на мене.

— Значи, потписујеш?

О! то није више било потребно; имали су његову реч. Он рече просто:

— Ако хоћеш. — И, испод потписа тројице „Храбрих људи“, на проклети лист, он уписа своје име, крупним, брижљивим рукописом.

Жорж тријумфално врати лист осталој двојици. Сложише се да је Борис поступио јуначки. Сва тројица одлучише:

— Наравно! нећемо напунити пиштољ.

Уосталом, нису ни имали метака. Бојазан коју је још увек осећао Фифи долазила је отуда што је слушао да је понекад сувише јако узбуђење довољно да проузрокује смрт. Његов је отац, тврдио је он, наводио један случај тобожњег погубљења које... Али Жорж га посла врагу:

— Твој је отац с Југа.

Не, Гериданисол неће напунити пиштољ. Нема потребе. Ла Перуз није извадио метак који је ставио у њега једнога дана. То је Гериданисол установио, али се чувао да каже осталима.

У један шесир ставише имена, четири мала листића, једнака и подједнако савијена. Гериданисол, који је требало да „вуче“, постарао се да Борисово име напише још једном, на пети листић, који је задржао у руци; и, као случајно, извуче његово име. Борис посумња да варају, али не каза ништа. Зашто да се буни? Знао је да је пропао. Не би учинио ни најмањи покрет да се одбрани. Штавише, да је коцка одредила једнога од њих, он би се понудио да га замени, толико је било његово очајање.

— Јадни мој пријатељу, немаш среће, — сматрао је Жорж да треба да му каже. Глас му је звучао тако лажно да га Борис само жалосно погледа.

— Био сам спреман на то.

После тога одлучише да изврше пробу. Али, како је претила опасност да буду изненађени, договорише се да се не послуже одмах пиштољем. Извадиће га

из кутије тек у последњем тренутку, када буде требало да играју „изистински“. Не треба ничим да привуку пажњу.

Задовољише се дакле тиме што су се тога дана договорили о часу и месту, које је било обележено кредом у виду једног круга на поду. То је било у учионици, у оном удубљењу које су, десно од катедре, образовала једна зазидана врата, која су се некада отварала испод свода на улазу. Што се тиче времена, одређено је било да се изврши за време учења. Требало је да се то одигра пред очима свих ђака; то ће их прописно запањити.

Извршили су пробу док је учионица била празна, а тројица завереника су били једини сведоци. Али, све у свему, та проба није имала богзна каквог смисла. Просто су установили да од места које заузима Борис до оног означеног кредом има тачно дванаест корака.

— Ако се не узортираш, нећеш учинити ни један корак више, — рече Жорж.

— Нећу имати зорта, — рече Борис, кога је вређала та стална сумња. Одлучност тог малишана почела је да делује на осталу тројицу. Фифи је сматрао да треба на томе и да остану. Али се Гериданисол показао решен да истера шалу до краја.

— Е, па, до виђења сутра, — рече он, с чудним осмехом само у углу усана.

— Да га загрлимо! — узвикну Фифи у одушевљењу. Мислио је на загрљаје храбрих витезова, и одједном стеже Бориса у наручје. Борис једва уздржа сузе кад га Фифи пољуби у оба образа, гласно, као дете. Ни Жорж ни Гери нису учинили то исто; Фифијево држање није се Жоржу чинило довољно достојанствено. Што се тиче Герија, баш му је било стало до тога!...

XVIII

Сутрадан увече звоно је окупило ђаке у заводу.

На истој клупи седели су Борис, Гериданисол, Жорж и Филип. Гериданисол извади свој сат и стави

га између Бориса и себе. Сат је показивао пет часова и тридесет и пет минута. Час је почињао у пет, и требало је да траје до шест. Било је договорено да ће Борис извршити своје дело у пет минута до шест, управо пре разлаза ђака. Тако је било боље. Остали ће моћи, одмах после тога, брже побећи. И ускоро Гериданисол рече Борису, полугласно и не гледајући га, што је његовим речима, мислио је он, давало кобније значење:

— Драги мој, имаш још четврт сата.

Борис се сети једног романа који је недавно читао, у коме разбојници позивају једну жену, пре но што ће је убити, да се помоли богу, да би је уверили да треба да се спреми да умре. Као што странац, на граници једне земље из које ће изићи, спрема исправе, тако Борис потражи молитве у срцу и у памети, али их не нађе; но био је тако уморан и у исто време тако напрегнут да се није због тога преко мере узнемирио. Напрезао се да мисли, а није могао да мисли ни на шта. Пиштољ у цепу га је притискивао: није имао потребе да завуче руку у цеп да би га осетио.

— Само још десет минута.

Жорж је, седећи лево од Гериданисола, пратио приказ испод ока, али се чинио да не види. Грозничаво је радио. Никада у учионици није био такав мир. Ла Перуз није више могао да препозна своје мангупе и први пут је могао да одахне. Фифи, међутим, није био миран. Гериданисол му је уливао страх. Није био довољно уверен да се та игра не би могла и рђаво свршити. Срце га је болело и плакало му се, и на махове се чуло како дубоко уздише. Најзад, не могавши издржати више, он искида половину листа из свеске за историју, која је лежала пред њим — јер је имао да се спрема за испит; али редови су му се бркали пред очима, а чињенице и датуми у глави — искида крај једног листа, и, веома брзо, написа: „Јеси ли бар сасвим сигуран да пиштољ није напуњен?“, затим пружи лист Жоржу, који га додаде Герију. Али овај, пошто је прочитао, слеже раменима и не погледавши Фифија, затим начини од

листа куглицу коју једном зврчком посла тачно на место означено кредом. После чега се, задовољан што је тако добро погодио, осмехну. Тај осмех, испрва намеран, остаде до краја тог призора; рекло би се да му је био утиснут на лице.

— Још пет минута.

То је било речено готово гласно. Чак је и Филип чуо. Њега обузе неки неподношљив страх, и, мада је требало да се час ускоро заврши, претварајући се да треба брзо да изиђе, а можда су га заиста ухватили грчеви, он диже руку као што обично чине ђаци кад хоће да замоле учитеља за неку дозволу; затим, и не чекајући одговор Ла Перуза, он полете из клупе. Да би стигао до врата, требало је да прође испред катедре; он готово протрча, посрћући.

Готово тек што је Филип изишао, устаде и Богис. Мали Пасаван, који је марљиво учио иза њега, диже поглед. Он је касније испричао Серафини да је Борис био „ужасно блед“; али то се увек каже у таквим случајевима. Уосталом, он готово одмах престаде да гледа и задуби се поново у учење. Касније је то себи много пребацивао. Да је могао схватити шта се догађа, сигурно би то спречио, говорио је касније плачући. Али није ништа ни слутио.

Борис дакле изиђе до означеног места. Ишао је лаганим кораком, као аутомат, укочена погледа; боље речено: као месечар. Десном руком је зграбио пиштољ, али га је држао скривеног у цепу од блузе; он га извади тек у последњем тренутку. Кобно место је било, као што сам рекао, пред зазиданим вратима, која су, десно од катедре, чинила једно удубљење, тако да га је учитељ, са катедре, могао видети само кад би се нагнуо.

Ла Перуз се наже. И најпре, он не схвати шта то чини његов унук, мада је чудна свечаност његових покрета била таква да је могла да га узнемири. Најјачим гласом, за који се трудио да звучи заповеднички, он поче:

— Господине Борисе, молим вас да се сместа вратите на своје...

Али одједном препозна пиштољ. Борис га при-
несе слепоочници. Ла Перуз схвати и осети одједном
страшну хладноћу, као да му се крв следила у жи-
лама. Он хтеде устати, потрчати Борису, задржати
га, викнути... Нека врста промуклог хропца оте му
се са усана; он оста укочен, одузет, дршћући јако.

Пуцањ одјекну. Борис се не сруши одмах. Тело
се један тренутак држало, као окачено о довратак.
Затим глава, клонувши на раме, превагну. Све се
стропошта.

У току истраге коју је полиција повела нешто
касније, чудили су се што нису више нашли пиштољ
крај Бориса — хоћу да кажем: крај места где је пао,
јер су готово одмах пренели мали леш на један кре-
вет. У пометњи која је одмах наступила, и док је
Гериданисол остао на свом месту, Жорж је, скочивши
преко своје клупе, успео да смота пиштољ а да га
нико не примети; прво га је ногом одгурнуо уназад,
док су се остали нагињали Борису, па га је брзо згра-
био и сакрио под капут, а затим кришом додао Ге-
риданисолу. Пажња свију била је сва управљена на
једну тачку, и нико не опази ни Гериданисола, који
успе да отрчи непримећен до Ла Перузове собе и да
врати пиштољ на место одакле га је узео. Када је
касније, у току претреса, полиција нашла пиштољ у
кутији, могло се посумњати да је уопште и био вађен
из кутије и да га је Борис могао употребити, да се
само Гериданисол сетио да извади чауру метка. Али
свакако је и он мало изгубио главу. Тренутна гре-
шка, за коју је касније пребацивао себи, утолико
више, на жалост, што се није кајао за свој злочин.
А ипак га је баш та грешка спасла. Јер, када је по-
ново сишао да се помеша међу остале и када је видео
како односе Борисов леш, њега обузе приметно дрх-
тање, нека врста живчаног напада, у чему су госпођа
Ведел и Рашела, које су обе дотрчале, виделе знак
превеликог узбуђења. Људи радије претпоставе све
друго него нечовечност тако младог створења. И када
је Гериданисол уверавао да је невин, повероваше му.
Фифијево писамце, које му је Жорж био додао, а

које је он одзвркнуо и које су после нашли, та мала згужвана цедуља учинила му је услугу. Свакако, он је био крив, као и Жорж и Фифи, што се био упустио у тако свирепу игру; али он се не би упуштао у њу, тврдио је, да је знао да је оружје пуно. Жорж је једини остао убеђен у његову потпуну одговорност.

Жорж није био толико покварен да његово дивљење према Гериданисолу не би на крају устукнуло пред ужасом. Када се те вечери вратио родитељима, он се баци у наручје своје мајке, и Полина је са зааносом захваљивала богу који јој је, том ужасном драмом, вратио сина.

ЕДУАРОВ ДНЕВНИК

Немајући заправо намеру да ишта објашњавам, хтео бих да не прикажем ни једну чињеницу без довољно образложења. Зато се за К о в а ч е л а ж н о г н о в ц а нећу послужити самоубиством малог Бориса; и иначе ми је сувише тешко да га разумем. А онда, не волим ствари које као да су узете из новинских вести. Оне имају у себи нешто непобитно, неизбрисиво, сурово, увредљиво стварно... Пристајем да стварност подупире моју мисао, као доказ; али никако не да јој претходи. Не свиђа ми се да будем изненађен. Борисово самоубиство ми изгледа као непристојност, јер га нисам очекивао.

Има помало кукавичлука у сваком самоубиству, ма шта мислио Ла Перуз, који свакако сматра да је његов унук био храбрији од њега. Да је то дете могло предвидети пропаст до које ће његов страшни корак довести породицу Ведел, не би му било оправдања. Азаи је хтео сместа да распусти завод, како он каже; али Рашела се боји пропасти. Четири породице су већ одвеле своју децу. Нисам могао одвратити Полину да не узме Жоржа к себи, утолико пре што је мали, дубоко потресен смрћу свога друга, изгледа склон да се поправи. До каких преокрета доводи та несрећа! Чак се и Оливје показује ганут. Арман, забринут — упркос свом циничном изгледу — због про-

пасти која прети његовима, нуди се да посвети заводу време које би му Пасаван оставио слободно; јер стари Ла Перуз постао је очигледно неспособан за оно што се очекивало од њега.

Бојао сам се да се поново видим с њим. Примио ме је у својој малој соби, на другом спрату завода. Ухватио ме је одмах за руку и, с тајанственим, готово насмејаним изразом лица, који ме је веома изненадио, јер сам очекивао само сузе:

— Онај шум, знате... Онај шум о коме сам вам ономад говорио...

— Па шта?

— Престао је. Свршено је. Не чујем га више. Узалуд обраћам пажњу...

Као кад се човек упушта у неку дечју игру:

— Кладим се, — рекох му, — да сада жалите што га више не чујете.

— Ох! не; не... То је такав одмор! Толико ми је потребна тишина... Знате ли шта сам мислио? Да ми за време овог живота не можемо знати шта је уистину тишина. И сама наша крв прави неку врсту сталног шума; ми више не разабиремо тај шум зато што смо на њега навикли још од детињства... Али ја мислим да има ствари, у току живота, има извесних хармонија, које не успевамо да чујемо... зато што их тај шум покрива. Да, мислим да ћемо тек после смрти моћи заиста да чујемо.

— Ви сте ми рекли да не верујете...

— У бесмртност душе? Јесам ли вам то рекао?... Да; можда сте у праву. Али, разумејте ме, ја не верујем ни у супротно.

И, пошто сам ја ћутао, он настави пословичним тоном, климајући главом:

— Јесте ли приметили да, на овом свету, бог стално ћути? Само ђаво говори. Или бар, или бар... — настави он, — ... ма колика била наша пажња, ми успевамо да чујемо само ђавола. Немамо ухо за глас божји. Божја реч! Да ли сте се некад запитали шта то може бити?... О! не говорим вам о оној коју су излили у људски говор... Сећате ли се почетка

Јеванђеља: „На почетку беше Реч“. Често сам мислио да је божја реч била створење свега. Али ђаво се дочепао тога. Његов глас надјачава сада глас бога. Ох! реците ми: зар не верујете ипак да ће божји глас имати последњу реч?... И, ако после смрти време више не постоји, ако одмах улазимо у вечност, мислите ли да ћемо онда моћи чути бога... непосредно?

Почео је да се тресе у неком заносу, као да ће пасти од падавице, и одједном га обузе напад плача:

— Не! Не! — узвикну он збуњено; — ђаво и добри бог чине једно; они се слажу. Ми се трудимо да верујемо да све што је рђаво на земљи потиче од ђавола, али то је зато што иначе не бисмо нашли у себи снаге да опростимо богу. Он се забавља нама, као мачка мишем кога мучи... И после тога још тражи од нас да му будемо захвални. Захвални због чега? Због чега?...

Затим, нагнувши се к мени:

— А знате ли шта је најужасније учинио?... Што је жртвовао свог рођеног сина да би нас спасао. Свог сина! свог сина!... Свирепост, то је прво својство бога.

Он се баци на кревет и окрете се к зиду. Још неколико тренутака се тресао у грчевитим трзајима, а затим, пошто је изгледало да је заспао, ја га оставих.

Није ми рекао ни речи о Борису, али сам мислио да у том мистичном очајању треба видети посредан израз тога бола, сувише запрепашћујућег да би се могао непомично посматрати.

Сазнајем од Оливјеа да се Бернар вратио оцу. И, богами, то је најбоље што је могао учинити. Када је сазнао од малог Калуа, кога је случајно срео, да се стари судија не осећа добро, Бернар је послушао само глас срца. Треба да се видимо поново сутра увече, јер ме је Профитандје позвао на вечеру с Молинјеом, Полином и њиховом децом. Веома сам радознао да упознам Калуа.

ДНЕВНИК
КОВАЧА ЛАЖНОГ НОВЦА

Ове свеске вежбања и студија посвећујем свом пријатељу
ЖАКУ ДЕ ЛАКРЕТЕЛУ

и онима
који се занимају за питања нашег заната

ПРВА СВЕСКА

17. јун 1919.

Већ два дана се двоумим да ли да дам Лафкадију да прича роман. То би била прича о догађајима које би он мало помало откривао и у којима би учествовао као радознао човек, као доколичар и развратник. Нисам уверен да би то умањило значај књиге; а задржало би ме да не приступим извесним питањима, да не уђем у извесне средине, да не покренем извесне личности... И тако је без сумње лудост скупити у један роман све што ми живот пружа и чему ме учи. Ма колико да желим да та књига буде пуна, не могу ни помишљати да све унесем у њу. А ипак ме та жеља још увек збуњује. Ја сам као музичар који покушава да сложи и распореди, као Цезар Франк, један мотив у анданте и један мотив у алегро.

Мислим да је то предмет за две књиге и почињем ове белешке да бих се потрудио да расправим елементе различитог тоналитета.

Роман о двома сестрама. Старија се уда против воље родитеља за човека ташта, без вредности, али довољно углађена да очара породицу пошто је завео девојку коју је с њеним пристанком отео. Ова, међутим, док јој породица даје за право и извињава се, пошто је установила у њему мноштво врлина, које су само привидне, мало-помало открива да је то биће, за које је везала свој живот, у суштини са-

свим просечно. Она пред свима крије презир и гађење које осећа, прима срцу и сматра за питање части да истиче свога мужа, да прикрива његове недостатке, да поправља његове неспретности, тако да она једина зна на каквом ништавилу почива њена „срећа“. Свугде се тај брак наводи као примеран, и када она, изнурена, буде хтела да се растави од те лутке од човека, да живи одвојено, сви ће њу кривити. (Питање деце треба посебно проучити.)*

Прибележио сам другде (сива свеска) случај заводника — који постаје роб дела које се одлучио да изврши — и чију је сву привлачност већ унапред, у машти, исцрпао.

Није потребно да буду две сестре. Није добро супротстављати једну личност другој, нити правити пандане (то је јадан поступак романтичара).

Излагати идеје увек само као функције темперамената и карактера. То би, уосталом, требало да искаже једна од мојих личности (романсијер): — Веруј да схватања не постоје ван појединаца. Код већине људи највише љути човека то што верују да су мишљења која заступају слободно прихватили или одабрали, док су им она исто тако судбинска, предодређена, као и боја косе или мирис њиховог даха...

Изложити зашто, у поређењу с младима, људи из генерације која им претходи изгледају толико сталожени, помирени са судбином, разложни, да човеку дође да посумња да ли су их, у њиховој младости, икада мучиле исте тежње, исте грознице, да ли су гајили исте амбиције, крили исте жудње.

Осуда, од стране оних који су се „емирили“, онога који остаје веран својој младости и не одустаје.

Записујем на посебан лист прве и неуобличене скице заплета (једног од могућих заплета).

* Жид је тај мотив, измењен, обрадио касније у Школи за жене (1929). — Прим. прев.

Личности остају све дотле непостојеће док нису крштене.

Увек наиђе тренутак, који доста изблиза претходи извођењу, када се чини да се предмет лишава сваке привлачности, сваке чари, сваке атмосфере; чак губи сваки смисао, тако да, изгубивши љубав према њему, проклињемо ту тајну погодбу којом смо се обавезали и због које не можемо више да без одрицања повучемо реч.

Кажем „ми“, али, на крају крајева, не знам да ли и други то осећају. Стање без сумње слично ономе у коме се налази катихумен који, последњих дана, када већ треба да приступи часној трпези, осети одједном како му вера слаби и запрепашћује га пустош и неосетљивост његовог срца.

19. јун

Без сумње није згодно поставити радњу те књиге пре рата и унети у њу историјска разматрања; не могу истовремено бити и ретроспективан и актуелан. А к т у е л а н, право да кажем, и не желим да будем, и, препуштајући се самом себи, радије бих био б у д у ћ и.

„Тачна слика стања духова пре рата“ — не. Када бих и могао да успем у томе, није то мој задатак. Будућност ме много више занима него прошлост, а још више оно што није ни сутрашње ни јучерашње, већ за шта би се у свако доба могло рећи: данашње.

Кивервил, 20. јуна

Дан грозне умртвљености, какву сам, на жалост, само овде упознао. Утицај времена, климе? Не знам; вучем се од једног занимања другом, неспособан да напишем и најмање писмо, да разумем што читам, или чак да на клавиру одсвирам чисто и најпростију скалу; неспособан сам чак и да заспим када се, из очајања и у жељи да утекнем од овога стања, испружим по кревету.

Напротив, у тренутку кад пођем да спавам, осећам да ми мисао оживљава, и, посрамљен што сам тако слабо искористио дан, продужујем до поноћи читање Браунигове *Death in the desert*, у којој ми многе појединости промичу, али од које ми памет узавре као од најопојнијег вина.

I say that man was made to grow, not stop;
That help, he needed once, and needs no more
Having grown but an inch by, is withdrawn,
For he hath new needs, and new helps to these

etc. V. 425.*

које преписујем да се Лафкадио послужи њима.

6. јул 1919.

Прекинуо сам рад због доласка Копоа, који је у Кивервил дошао на повратку из Америке и кога сам отишао да сачекам у Хавру.

Прочитао сам му почетак књиге за који се још нисам коначно одлучио; постао сам прилично свестан користи коју бих могао и коју би требало да извучем из тог новог облика.

Најпаметније је не жалостити се сувише због застоја у раду. Они проветравају садржај дела и прожимају га стварним животом.

За тај разговор општег карактера којим бих желео да почнем књигу верујем да бих могао наћи место које би, као декор, боље послужило него кафана. Управо ме је баналност таквог места привлачила. Али боље је не прибећи декору који нема везе са радњом. Све што не може ничем послу-

* Кажем да је човек створен да расте, не да стоји,
Она помоћ која му је једном била потребна а више
није,
Пошто је помоћу ње порастао ма и за један инч,
одузима му се,
Јер он сад има нове потребе и нове помоћи за њих
итд.

Браунинг: Смрт у пустињи. — Прим. прев.

жити чини дело тромим. А јутрос се питам зашто не бих узео Луксембуршки парк, и то баш оно место у парку где се тргује лажним новцем, иза леђа Лафкадију и тако да он ништа и не слуги, за време док слуша и бележи тај разговор општег карактера, тако озбиљан, али који ће, у исти мах, мали одређен догађај свести на безначајност. Едуар, који га је послао тамо да уходи, рећи ће му:

— Мали мој пријатељу, ви не знате да посматрате; ево шта се важно догодило, — и показаће му кутију пуну лажног новца.

11. јул

Љут сам на самог себе што сам пропустио толико времена, а нисам га искористио за књигу. Узалуд сам покушавао да убедим себе да књига сазрева. Требало је да више мислим на њу и да не допустим да ме растресу ситне свакодневне бригае. Чињеница је да књига није напредовала ни корака откако сам се вратио из Кивервила. Једва ако сам осетио јачу потребу да успоставим непрекидну везу између растурих елемената. Хтео бих ипак да избегнем оно што је у заплету вештачко; али требало би да се догађаји окупе независно од Лафкадија, и тако рећи без његовог знања. Одвише очекујем од надахнућа. Она треба да буде резултат тражења. Допуштам да решење једног проблема може да се јави у изненадном надахнућу; али тек пошто смо проблем дуго проучавали.

16. јул

Поново сам узео јутрос оних неколико исечака из новина који се односе на фалсификаторску аферу. Жалим што их нисам више сачувао. Ти исечци су из руанских новина (септембар, 1906). Мислим да одатле треба поћи, не настојећи даље да се нешто конструише а приори.

Задржавам ово, што бих радо ставио као заглавље прве књиге:

„Када је судија запитао Фрешоа да ли је био члан банде из Луксембуршког парка:

— Реците „кружока“, господине судија, — одговори овај живо. — То је било друштво које се можда и бавило растурањем лажног новца, — не кажем да није, — али у коме се пре свега расправљало о политичким и књижевним питањима.“

Ово треба повезати са афером фалсификатора анархиста од 7. и 8. августа 1907, — и са кобним самоубиствима ђака из Клермон-Ферана (5. јун 1909). Стопити то у један исти заплет.

Пастор, сазнавши да му син, у двадесет и шестој години, није више онај невини младић каквим га је држао, узвикне: — Дао бог да је умро у рату! Дао бог да се никада није ни родио!

Какав суд може поштен човек донети о религији која такве речи ставља у уста једнога оца?

Из мржње према тој религији, том моралу који је гушио читаву његову младост, из мржње према тој претераној строгости које се ни он сам никада није могао ослободити, Н. ради на томе да исквари и разврати пасторову децу. Има у томе осветољубивости. Усиљена, извештачена осећања.

Друштво фалсификатора („кружок“) прима само компромитоване људе. Сваки члан треба да донесе у залог нешто чиме може да буде уцењен.

Памтим дефиницију пријатељства коју ми је рекао Мера: „Пријатељ је, говорио је он, неко с ким би човек био срећан да учини какво рђаво дело“.

Х-а (једног од пасторових синова) развратник је навео да се коцка. Да би подмирио трошкове порођаја М-е (то је последње његово милосрдно дело), он је оставио на страну поприличну своту коју је с муком уштедео (или проневерио из породичног буџета). Изгубио ју је; затим, неколико дана касније, делимично је повратио. Али се догодила та чудновата ствар да се, у време када је изгубио ту своту, помирио с губитком, тако да му се она, када ју је поново добио, није више чинила посвећена М-и, и он је отада мислио само о томе како да је потроши.

Треба добро издвојити поједине периоде:

1. Племенита (или милосрдна) побуда коју истиче да би прикрио једну гадост. Он добро зна да би породици била потребна та свота, али је он не отуђује из себичности (софизам о поштеној побуди).

2. Увиђање да је свота недовољна. Варљива нада и хитна потреба да је увећа.

3. Потреба, после губитка, да се осети, „изнад невоље“.

4. Одустајање од „поштене побуде“. Теорија о безразложном, н е м о т и в и с а н о м поступку. Непосредна радост.

5. Опијеност онога који добива. Одсуство у з д р ж а в а њ а.

Диделанж, 26. јула

Радим у библиотеци госпође М. То је најизврснија соба за рад, каква се само у сну може замислити; једино бојазан да сметам њеном сопственом раду обуздава још помало моје марљиво задовољство. Паралише ме помисао да добивам било шта на штету кога другог (а, уосталом, нема бољег моралног зауздавања; али тешко могу да се убедим да други могу налазити исто толико радости колико ја сâм у томе да се другоме помогне и да му се иде на руку).

Велико је питање најпре ово: могу ли приказати читаву радњу у мојој књизи у зависности од Лафкадија. Не верујем. Лафкадијева тачка гледишта је без сумње сувише особена да би било пожељно да јој се непрестано даје превага. Али на који начин да се прикаже о с т а л о? Можда је лудост хтети по сваку цену избећи просто безлично причање.

28. јул

Јучерашњи дан сам провео у убеђивању самога себе да не могу све изложити преко Лафкадија; али бих желео да нађем узастопне тумаче: на пример, Лафкадијеве белешке би чиниле прву књигу; друга књига би могла представљати Едуарове белешке; трећа, досије једног адвоката, итд. ...

Настојим да намотам различите нити заплета и моје сложене мисли на те мале живе калеме које представља свака од мојих личности.

30. јул

Не могу претендовати да будем одређен ако истовремено будем неодређен у погледу времена. Ако моја приповест остави читаоца у неизвесности да ли се ради о предратном или послератном времену, то ће значити да сам остао превише апстрактан.

На пример, прича о лажном златном новцу може се поставити само пре рата, јер је сада златан новац повучен. А и мисли и бриге су друге, па се, ако желим да проширим занимљивост књиге, излажем опасности да изгубим дно под ногама.

Више вреди да се вратим првобитној замисли: књига у два дела: пре и после рата. Из тога би се могло извући ова корист: свако би за себе нашао образложење у рату и изишао из искушења још више учвршћен у свом мишљењу. Три гледишта: социјалистичко, националистичко, хришћанско, свако поучено и ојачано догађајима. А све то кривицом половичних мера које допуштају свакој странци да верује како би, да компромис није начињен на њену штету, рат био добивен с више успеха и да никаквих пораза не би било.

Нећу толико учинити стварну услугу читаоцу ако донесем решење извесних проблема, колико ако га присилим да сам размисли о тим проблемима за које не допуштам да може бити другог решења до посебног и личног.

Скитница кога Лафкадио среће уз пут, на повратку из Марсеља, треба да послужи као веза између њега и Едуара. Било би потпуно залудно настојати да већ сада напишем разговор између Лафкадија и скитнице, чији лик не могу покушати да оцртам пре но што будем отприлике знао улогу коју треба касније да му поверим.

Сатима сам млатио празну сламу. Тај напор да се у поље пројигира унутрашње остварење, да се објективира садржај дела (пре но што би имао да се савлада објекат посматрања) управо исцрпљује. И читаве дане и дане не разабире се ништа и чини се да напор остаје узалудан; важно је не одустати. Пловити данима и данима без икаквог копна на виду. Биће потребно и у самој књизи послужити се том сликом: већина уметника, научника, итд. . . . плови дуж обале и мисли да се изгубила чим изгуби копно из вида. — Вртоглавица од празног простора.

Толико су ме раздражиле тешкоће мог подухвата — и, збиља, већ сам само њих видео — да сам на неко време оставио тај рад да бих се поново дао на редиговање Успомена. Или се бар служим лукавством, заобилазним, околишним, али се и против своје воље непрестано враћам том делу, и чини ми се да ми оно изгледа све теже уколико желим да га приближим уобичајеном типу романа — а да ће многе од тих тешкоћа отпасти онога дана када се будем одлучно решио да роман буде неуобичајен. Зашто, кад већ прихватам да се неће моћи присподобити ничему другом (а тако ми се свиди), зашто толико тражити образложење, повезаност, груписање око средишњег заплета? Не могу ли наћи начина, у облику који прихватам, да дам посредну критику свега тога: Лафкадио би на пример узалуд покушавао да повеже нити; било би непотребних личности, поступака и разговора без дејства, и радња се не би заподела.

Диделанж, 16. августа

Код Стендала, никада једна реченица не повлачи за собом другу нити се рађа из претходне. Свака стоји управно на чињеницу или идеју. — Сијарес дивно говори о Стендалу, не може бити боље.

Прошло је месец дана а да ништа нисам записао у овај дневник. Проветравање. Све вреди више од књишког задаха.

Књига I — „Препредени“.

Књига II — „Ново вино и старе посуде“.

Књига III — „Непоуздан чувар“.

Од свих начина којима се икада служило за цртање или писање, Стендалов оцртава најтананије.

21. новембар 1920.

Већ много месеци нисам ништа записао у ову свеску. Али никако нисам престајао мислити на роман, мада ми је најнепосреднија брига била срећивање књиге „Ако семе не умре“, чије сам једно од најважнијих поглавља летос написао (Путовање с Полом у Алжир). Пишући то поглавље дошао сам на помисао да присност, прозирање, психолошко испитивање, могу да допру дубље у „роману“ него чак и у „исповестима“. У овима човеку неки пут смета „ја“; има извесних сложених ствари које не можемо настојати да размрсимо, да изнесемо на видело, а да не покажемо да нам се свиђају. Хтео бих да унесем у овај роман све што видим, све што сазнајем, све што ми се догађа од пре неколико месеци, и да се тиме послужим да обогатим његову садржајност. Хтео бих да никада догађаје не исприча непосредно писац, него да их изложи (и више пута, под различитим угловима посматрања) оне личности на које ће ти догађаји имати неког утицаја. Хтео бих да се у њиховом причању ти догађаји прикажу лако деформисани; извесну занимљивост представља за читаоца већ и сама чињеница да има да их у с т а в и. Прича захтева његову сарадњу да би се добро оцртала.

Тако читава прича о ковачима лажног новца треба да се открије тек мало-помало, кроз разговоре у којима ће се у исти мах оцртати и сви карактери.

Кивервил, 1. јануара 1921.

Бескрајно се дивим прилијекности Мартена ди Гара, која је слична Бенетовој. Али нисам сигуран да би ми тај систем бележака и листића који он хвали могао бити од велике помоћи; сама тачност тако прибележених сећања смета му, или би бар мени сметала. Ја се држим Вајлдовога парадокса: природа подражава уметности. А уметничково начело треба да буде не да се придржава поставки природе, већ да не поставља пред њу ништа чему она не би могла, чему не би морала убрзо да подражава.

2. јануар

Расправа о непостојању ђавола. Што више поричемо његово постојање, тим га више признајемо. Ђаво се потврђује у нашем порицању.

Синоћ сам написао неколико страна разговора* о том питању — које би могло постати средишњи предмет читаве књиге, то јест невидљива тачка око које би све гравитирало...

Успех у злу и пропадање најизврснијих особина.

Замерио бих Мартену ди Гару дискурзивно кретање његовог причања. Пратећи тако низ година, његова романијерска светиљка осветљава увек с лица догађаје које он посматра, сваки од њих дође редом у први план; никада се њихови правци не измешају и нема перспективе, као што нема ни сенке. То је већ оно што ми смета и код Толстоја.** Они сликају панораме, а уметност је у томе да се створи слика. Најпре треба проучити место одакле има да долази светлост; све сенке зависе од тога. Сваки лик почива на својој сенци и ослања се на њу.

Треба увидети да личност која одлази може да се види само с леђа.

* Види додатак.

** Дикенс и Достојевски су велики мајстори у томе. Светлост која осветљава њихове личности није готово никада дифузна. Код Толстоја, и најуспелије сцене чине се сиве, зато што су подједнако осветљене са свих страна. Пажња која се наизменично преноси.

Да бих добро написао ову књигу треба да се убедим да је то једини роман и последња књига коју ћу написати. Хоћу у њу да улијем све, без устезања.

Ако је „кристализација“ о којој говори Стендал нагла, узбудљив је супротан, лагани процес де кристализације; ваља га проучити. Када време, године, уклоне љубави, једну по једну, све њене тачке ослободила и присиле је да се повуче у не знам какво мистично обожавање, на тај олтар закаче се као заветне иконе све успомене из прошлости: њен осмех, њен ход, њен глас, атрибути њене лепоте.

Он дође дотле да се пита шта још воли у њој? Изненађујуће је што осећа да је још увек лудо воли — хоћу да кажем: очајничком љубављу, јер она неће више да верује у његову љубав због његових ранијих „неверстава“ (намерно употребљавам најварљивију реч) потпуно телесног реда. Али баш зато што ју је волео без икакве сензуалности (бар животињске), његова љубав остаје заштићена од свих узрока пропадања.

Љубоморан је на бога, који му краде жену. Осећа да не може да се бори; побеђен је унапред; али омрзне тог супарника и све што потиче од њега. Како је та мајушна људска срећа коју јој предлаже безначајна ствар у поређењу са вечним блаженством.

13. јануар

Овде треба да прибележим само примедбе општег карактера, о основи, композицији и разлогу због кога пишем свој роман. Овај дневник треба у неку руку да постане „Едуарова свеска“. Записујем другде, на листиће, оно што би могло да ми послужи: ситан материјал, речи које ме подсећају на нешто, одломке разговора, а нарочито оно што ми може помоћи да насликам личности.

Хтео бих једног таквог (ђавола) који би се непознат кретао кроз целу књигу и чије би се стварно постојање потврђивало утолико више уколико би се

мање веровало у њега. Баш то је својствено ђаволу, чији је уводни мотив: „Зашто да ме се плашиш? Знаш добро да ја не постојим.“

Већ сам забележио један део дијалога који има за циљ да уведе и објасни ту веома важну реченицу која је један од кључева књиге. Али, сâм по себи (онакав како сам га у брзини забележио), тај дијалог је врло рђав и мораће бити у књизи потпуно претопљен, обухваћен у радњи.

Велика је грешка у дијалозима Н-ове књиге што његове личности увек говоре ради читаоца; писац им је поверио свој задатак да све објасни. Треба се увек пажљиво старати да свака личност говори само ради онога коме се обраћа.

Постоји једна врста личности која може да говори само као некој замишљеној „галерији“ (немогућност да се буде искрен, чак ни у монологу) — али то је сасвим посебан случај који може постати рељефан само ако остали, насупрот њему, остану потпуно природни.

Париз, 22. априла 1921.

Чекајући пртљаг, по доласку воза којим сам се вратио из Брињола, добио сам одједном надахнуће за почетак Ковача лажног новца. Сусрет Едуара и Лафкадија на станичном перону и ословљавање овом реченицом: „Кладим се да путујете без карте“. (Том сам реченицом ословио занимљивог скитницу на тарасконској станици, о чему говорим у свом дневнику.) Све ми се то чини сасвим просечно; или бар даљеко испод онога што сада назирем.

(Следи нацрт приче која се сада налази у књизи.)

3. мај

Истину речено, Едуар осећа да Лафкадио, мада је вратио сва писма, има преимућство над њим; он осећа да је најотменији начин да га разоружа тај да га придобије за себе. И Лафкадио, узгред и деликатно, даје му то до знања. Али ускоро та присилна присност уступа место истинском осећању. Уосталом,

Лафкадио је веома привлачан (он сам то још не зна одвише).

Јуче, пре но што сам отишао Шарлу ди Босу, који ме је чекао тек у један и по, пошто сам изишао од Дана пре дванаест — задржао сам се пред изложеним књигама код антиквара. Изненадио сам једног мангупа управо кад је смотао неку књигу. Искористио је тренутак кад се антиквар или помоћник који је био постављен код изложених књига окренуо леђима; али тек када је стрпао књигу у џеп, приметио је мој поглед и схватио да га посматрам. Видех одмах како је поцрвенео, а затим како смишља каквом би неодлучном мимиком могао објаснити свој поступак: удаљи се неколико корака, као да оклева, врати се, затим упадљиво, мене ради, извади из унутрашњег џепа блузе мали искрзан новчаник и направи се да у њему тражи новац за који је врло добро знао да га нема; начини, опет за мене, малу гримасу која је требало да каже: „Немам да платим!“ климну главом, приђе продавцу, и, најприродније што је могао, то јест врло споро — као глумац коме су рекли: „Сувише се брзо крећете“ и који се усиљава да „развлачи“ — он извади књигу из џепа и врати је на првобитно место. Пошто је осећао да не престајем да га посматрам, није се одлучио да пође и даље се претварао да се занима за изложене књиге. Верујем да би још дуго остао тако да се нисам удаљио неколико корака, као што чини ловац у игри „четири угла“ да би намамио дивљач да промени дрво. Али тек што се отиснуо, ја га сустигох:

— Каква је то књига била? — упитах га осмежујући се што сам лепше могао.

— Водич по Алжиру. Али сувише је скуп.

— Колико?

— Два и по франка. Нисам толико богат.

— Да те нисам посматрао, ти би умакао с књигом у џепу, а?

Мали се енергично бунио. „Никада није крао, није имао ни најмање жеље да почне, итд. . .“ Извадих новчаницу од два франка из џепа:

— Хајде, држи. А сад иди и купи књигу.

Два минута касније он поново изиђе из дућана прелиставајући књигу коју је купио: један стари Жоанов Водич из 1871, увезан у плави картон.

— Па то је старо као Библија. Неће моћи да ти послужи.

— О! како да не. Има мапа. Мене нарочито занима земљопис.

Помислио сам да та књига задовољава његов нагон за лутањем по свету; поразговарао сам с њим још који тренутак. Петнаест му је или шеснаест година; обучен је веома скромно, у мрку блузу, прљаву и похабану. Под мишком носи ђачку торбу. Сазнајем да иде у гимназију Анрија IV, у седми разред. Спољашњост му је мало привлачна; али пребацујем себи што сам га одвише брзо оставио.

Ако бих хтео да се послужим њоме, анегдота би, чини ми се, била много занимљивија кад би је испричао сам дечак, што би омогућило да се упозна наличје и оно што је скривено.

Брисел, 16. јуна

Завршио сам у Паризу предговор за А р м а н с у.

Сада ме ништа више не одваја од романа, осим, можда, Н е с м о т р е н љ у б о п и т љ и в а ц, чији сам сценарио поново узео да радим пре поласка и за који се надам да ћу га до лета поправити; и последња глава романа А к о с е м е н е у м р е.

Н. ми је причао о својој сестри. Она је удата за његовог шврака. Он је врло нежна здравља, и она, осетно старија, негује га. Она га тако добро негује да он најзад оздрави и одлази с другом женом, оставивши своју исцрпену. За њу је најболније то што ускоро сазнаје да јој муж има с другом женом дете (био је врло слаб за време док јој је био веран; она је била напустила сваку наду да ће икада постати мајка).

Па замишљајам ово: те две жене су сестре; он се ожени старијом (која је знатно старија од друге),

а роди дете с млађом. А старија сестра неће се смирити док не присвоји дете...

Данас после подне све ми је то изгледало јасно; а вечерас сам толико уморан да ми је сасвим бљутабо; — и бележим све то само да ми савест буде мирна.

Кивервил, 9. јула 1921.

Пре свега треба установити поље радње и поравнати земљиште на коме ће се изградити књига.

Тешко је то изразити метафорама; исто се тако може говорити просто о „полагању темеља“.

1. Уметничких, најпре: проблем књиге биће и з л о ж е н у једном Едуаровом размишљању.

2. Интелектуалних: предмет матурског задатка („додирнути овлаш сваку ствар — узети само цвет“).

3. Моралних: непокорност детета; одбијање родитеља (који ће тим поводом употребити софизам којим се Енглеска служи у односу на Египат или Ирску: кад би им се дала та слобода коју траже, они би се сами први покајали. Итд...).

Треба чак испитати не треба ли књига управо тиме да почне.

22. јул

Ваља прибележити врло значајна запажања В. Цемса о навици (у његовом кратком курсу психологије који управо читам).

„...када се загрејемо за неки апстрактан идеал, кога се после одричемо у конкретном случају у коме се он заодева у немиле појединости. Сваки је идеал на овом свету заоденут у вулгарност околности под којима се реализује.“

Кивервил, 25. новембра 1921.

Вратио сам се овамо синоћ, после боравка у Риму, који ме је много одвојио од рада, али после

кога ми се чини да много јасније видим оно што желим. За време мог последњег боравка у Кивервилу, октобра, већ сам био утврдио прва поглавља; морао сам на жалост да прекинем рад у тренутку када је инертна маса почела да се покреће. То упо-ређење није баш врло добро. Више волим поређење с бућкалицом. Да, више вечери узастопце бућкао сам (*to churn*) предмет у глави, а да нисам добио ни нај-мањи угрушак, али не губивши уверење да ће се громуљице напослетку ипак образovati. Чудна течна материја, која, најпре и задуго, неће да се згусне, или у којој се чврсте честице, мешањем и мућкањем у свим правцима, скупе на крају и одвоје од сурутке. Сада држим материју коју треба да изгњечим и измесим. Када не би унапред знао, из искуства, да ће млаће-њем и мућкањем безобличне масе скорупа видети како се обнавља чудо — ко не би дигао руке?

Кивервил, 7. децембра

За тринаест дана откако сам овде написао сам првих тридесет страна књиге готово без икакве теш-коће и *currente calamo* — али је истина и да сам то све већ одавно имао сасвим спремно у глави. Сада сам ево застао. Када се осврнем на јучерашњи рад, чини ми се да идем погрешним путем; разговор с Еду-аром, нарочито (ма колико да је можда успео), одвлачи читаоца, а одвлачи и мене самога у област из које нећу моћи сићи поново у живот. Или ћу онда морати управо да учиним да се иронија у приповести нагласи баш тим речима: „У живот“ — дајући тиме да се зна и схвати да у области мисли може бити исто толико живота и исто толико стрепње, страсти, бола...

Потреба да се увек вратим још више уназад да бих објаснио било који догађај. И најмањи гест захтева бесконачно образлагање.

Непрестано се питам: да ли би такав напор могао произићи из других узрока? Сваки пут морам да

увидим да не би; да је све то било потребно — и управо то; и да не могу овде изменити ни најмању цифру а да одмах не пореметим производ.

За мене проблем није: Како успети? — већ: како остати трајно?

Већ одавно желим да добијем процес тек у призиву. Пишем само зато да бих био поново читан.

ДРУГА СВЕСКА

Колпах, августа 1921.

Можда је превелика тешкоћа коју осећам у напредовању моје књиге само природна последица њене почетне мане. На махове долазим до уверења да је сама замисао те књиге бесмислена, и долазим дотле да не могу уопште више да разумем шта хоћу. Нема, у правом смислу речи, једног средишта те књиге, око кога би се стицали моји напори. Ти се напори поларизују, као код елипсе, око две жиже. С једне стране догађај, чињеница, спољне околности; с друге стране сам напор романијера да од тога начини књигу. И баш то је главни предмет, нов центар који искривљује осовину приповести и одвлачи је ка имагинарном. Све у свему, видим да се ова свеска у коју записујем повест саме књиге претаче сва у књигу, чинећи њену главну занимљивост, на највеће раздражење читаоца.

И најсумњивије заблуделости тела оставиле су ми душу спокојнију него и најмања некоректност духа; и ја осећам да ми је савест непокојна онда када изиђем из неког монденског салона, а не из б...

Уколико Г. тоне у побожност, он губи смисао за истину. Стање обмане у коме може да живи побожна душа; нека мистична заслепљеност одвраћа му поглед од стварности. Он не настоји више да види оно што јесте; не може више то да види. И када Едуар каже Н-у да му се чини да је Г. изгубио сваку љубав за истину, Н. излаже католичку тезу:

Не треба волети Истину, већ бога. Истина је само једна од атрибута бога, као и Лепота, коју једину обожавају извесни уметници. Искључиво обожавање једнога од божјих атрибута јесте један од облика паганства, итд. . . .

Групације.

Аргонаути. Они се жртвују за „Отаџбину“. Али у крилу те групе постоје сви могући раздори: к а к о се може најбоље служити Француској?

Наспрам њих, група непријатеља друштва. Удружење за злочине. Конзервативци, према овима, изгледају као никоговићи. Треба знати шта вреди заштитити, шта вреди труда . . .

Све у свему, Валантен није имао сопствених схватања. Или, тачније речено, пристајао је уз сва схватања, сва их је редом окушао, срећан још кад то није било истовремено. Уносио се у дискусију као у партију шаха, спреман да се посаветује и са једним и са другим противником, бринући се само о томе да добро игра и да не помогне неправедно, то јест нелогично, никоме.

Но, рећи ћу вам шта се зове „лицемером“ (мој саговорник је слегао раменима на тај израз и рекао да он нема никаква смисла): лицемер је онај који осећа потребу да убеди себе да је у п р а в у да учини све што му се прохте; онај који своје расуђивање ставља у службу својих нагона, својих интереса — што је још горе — или свога темперамента. Све док Лисјен настоји само да убеди друге, постоји тек пола зла; то је први ступањ лицемерства. Али, јесте ли приметили да лицемерство код Лисјена из дана у дан постаје све веће? Он сам је прва жртва лажних разлога које износи. Напоследку је самога себе убедио да ти лажни разлози њега воде, док уистину он њих подешава и води. П р а в и лицемер је онај који више и не примећује лаж, који лаже искрено.

М. каже за Лисјена да је „сав прожет својом спољашњошћу“.

Јуд је имао ту ману, заједничку толиким младим људима, — због које често постају неподношљиви старијима, — што је претеривао и у хваљењу и у кућењу. Његов суд није признавао Чистилиште. Све што му се није чинило „дивно“, проглашавао је за „ужасно“.

Едвар би сасвим лепо могао да сретне у возу то необично створење због кога смо напустили наша резервисана места. Осећао сам да не бих имао снаге да проведем ноћ у истом купеу с њом... Замислите створење неодређеног пола и старости, одсутна погледа, млитава тела ослоњена на многобројне јастучиће; око тога су облетале две жене већ у годинама. Купе затворен, прегрејан; атмосфера загушљива; мирис лекова, болести... Сместа сам затворио врата. Али вагон у који смо се онда сместили Марк и ја ишао је само до Марсеља. Када смо тамо стигли, морали смо преседати и, у препуном возу, једини купе у коме смо могли наћи места био је онај у коме су наша места остала слободна. Прозор је био спуштен; сада се могло дисати... а можда сам, напослетку, само замишљао рђав задах.

Она девојка ми је сада изгледала готово лепа. Коса одсечена по флорентински прилепила јој се од зноја на слепоочницама. На махове се осмехивала двома женама које су је пратиле, а које мора да су јој биле мати и тетка. Тада је тетка упита:

— Како се осећаш? — али мати сместа узвикну:

— Та не питајте је непрестано како јој је: Што мање буде мислила на то, биће јој боље.

Покаткад је девојка хтела да проговори, али одмах као да јој је неки облак прелазио преко чела и црте лица су јој се затезале у израз неподношљивог умора. Нешто пре но што смо стигли у Ницу, оне две жене почеше се спремати за силазак, и, када се воз заустави у станици, оне се напрегоше да подигну непокретно тело своје сапутнице; али ова поче плакати, не баш плакати, већ јечати. То је било некакво пискаво кукање, тако чудно да су изненађени суседи дотрчали.

— Но! опет почиње иста песма, — повиче мати.
— Де! де! знаш да не вреди плакати...

Понудих се да помогнем тим женама да подигну болесницу, да је одвуку до врата; али на крају ходника, баш испред клозета, чија су врата била отворена, она се буквално сручи, па сам имао много муке да је одржим, наслонивши се и сам на довратак. Затим је с великим напором издигох, придржах на степеницама, сиђох с њом, док ју је на перону тетка, која је сишла с нама, примила у наручје.

— Тако јој је већ осамнаест месеци, — рече ми тетка кад сам јој се придружио. Зар није то несрећа? девојка од седамнаест година!... Нема праве одузетости, не; просто, живчана одузетост.

— Без сумње је било душевних узрока?... — упитах помало индискретно.

— Да. То је било после страха који је преживела када је једне ноћи спавала са децом мога брата...

Схватио сам да та честита жена једва чека да поразговара, и зажалио што нисам умео више да је питам. Али један носач дође с покретном столицом у коју положише болесницу; и тетка се удаљи захваљујући ми се.

Едуар би могао касније да је сретне и да реконструише прошлост.

Да препустим, можда, Едуару да каже:

Непријатно је, видите ли, што човек мора своје личности да стави под одређене услове: Оне у мени живе снажно, и чак бих радо рекао да живе на мој рачун. Знам како мисле, како говоре; разликујем и најтананије прелазе у њиховом гласу; знам да има поступака које морају учинити, као и таквих који су им забрањени... али, чим треба да их оденем, да им утврдим ранг на друштвеној лествици, каријеру, висину њихових прихода, а нарочито чим треба да их окружим другим личностима, да им измислим родитеље, породицу, пријатеље, — дижем руке. Ја свакога од својих јунака видим — да ли да вам признам? — као сироче, као јединца, нежењу, без деце. Можда зато видим у вама тако доброг јунака, Лафкадио. А можете ли да замислите себе кад бисте

имали да се бринете о другима; кад бисте имали да издржавате старе родитеље, на пример; мајку која је одузета, слепог оца... Јер има и тога. Још боље: малу сестру, нежна здравља, којој би био потребан планински ваздух.

— Реците одмах: која би патила од туберкулозе кука.

— Помислите шта би било с вашом сестром! Шта би било с вама, с малом сестром на рукама, која би вам једног дана рекла: Кадио, мали мој Кадио, откако су тата и мама умрли, ти ми остајеш једини на свету...

— Пожурио бих да јој нађем заводника.

— Ви то кажете зато што је не волите. Али, кад би она постојала, ви бисте је волели.

Симболистичка школа. Велика је замерка против ње што је показала тако мало занимања за живот. С јединим изузетком Вијеле-Грифена, можда (и баш то даје његовим стиховима тако особен укус), сви су били песимисти, одрицали се, мирили са судбином,

сити жалосне болнице

што је за њих била наша отаџбина (мислим: земља) „монотона и незаслужена“, како је говорио Лафорг. Поезија је за њих постала уточиште, једини излаз из одвратне стварности; бацили су се у њу са очајничким жаром.

Одричући животу све чари које су они сматрали само мамцем, сумњајући да живот вреди да „буде проживљен“, зар је чудно што су донели само нову естетику, а не и нову етику, задовољивши се етиком Вињија, коју су у најбољем случају зачинили иронијом.

Карактер једнога човека успева дивно да се наслика када он слика другога, када говори о другоме — у смислу правила да свако биће разуме код другог уистину само она осећања која је и само способно да осећа.

Сваки пут кад Едуар треба да изнесе план свог романа, он о њему говори другачије. Углавном, он блефира; у ствари, он се боји да никада неће моћи да се испетља.

— Зашто да кријем од себе: мене привлачи епски жанр. Само ми тон епопеје одговара и може да ме задовољи; само он може извући роман из колосека реалистичког. Дуго се веровало да Филдинг и Ричардсон заузимају супротне полове. Истину речено, и један и други су подједнако реалисти. Роман се увек, и у свим земљама, грчевито држао стварности. Наша велика књижевна епоха умела је да учини напор за идеализацијом само у драми. Принципа де Клев није имала следбеника; француски роман, кад полети, управља се ка Малограђанском роману.

28. новембар 1921.

„Ти су млади људи имали веома нејасну представу о границама своје моћи“ — каже се у Идиоту, који сада поново читам. Изврстан мото за једну главу романа.

Понтињи, 20. августа 1922.

Бернар је прихватио као начело:

Ако ти не учиниш то, ко ће учинити?

Ако не учиниш сада, када ћеш?

Настоји да то формулише на латинском. И, када буде требало да узме из гардеробе Едуаров кофер: „Ако не учиниш то сада, ризикујеш да пропустиш да то учини Едуар“.

Красно је код тих начела то што су исто толико кључ раја, колико и пакла.

Кивервил, 11. октобра 1922.

Мој се роман, доста чудновато, развија унатрашке. То ће рећи да непрестано откривам да би требало рећи ово или оно што се раније догодило. Поглавља се тако настављају не једно после другог, него потис-

кујући све даље оно поглавље за које сам испрва мислио да треба да буде прво.

28. октобар

Не довести одвише у први план — или бар не сувише брзо — најважније личности, него их, напротив, повући, учинити да их читалац чека. Не описивати их, него удесити тако да читалац буде присиљен да их замисли како ваља. Супротно томе, тачно описати и снажно нагласити епизодне личности; довести их у први план, да би се тиме утолико више удаљиле главне личности.

У тој првој сцени у Луксембуршком парку пуштам да разговарају индиферентне личности; једини Оливје говори монолог. Он не треба да се чује; једва треба да се назре. Али читалац већ треба да га помало воли, да га осети блиским и да зажели да га поново види и чује. Осећање ту треба да претходи познавању.

Све то чиним нагонски. Тек касније анализирам.

1. новембар

Очистити роман од свих елемената који не припадају специфично роману. Ништа се добро не добија мешањем. Увек сам се ужасавао онога што је названо „синтезом уметности“, која је, према Вагнеру, требало да се оствари у позоришту. То ми је огадило позориште — и Вагнера. (У то доба се, иза једне Мункачијеве слике, свирала симфонија и рецитовали стихови; у *Théâtre des Arts* прскали су мирисе по сали за време представе *Песме над песмама*.) Једино могу да поднесем такво позориште које хоће да буде просто оно што јесте и не претендује да буде друго шта до позориште.

Трагедија и комедија су у XVII веку постигле велику чистоту (а чистота је важна, у уметности као и другде) — а, уосталом, готово и сви други родови, велики или мали, басне, карактери, максиме, проповеди, мемоари, писма. Лирска поезија, чисто

лирска* — а роман не? (Не, не преувеличавајте преко мере Принцезу де Клев; она је пре свега чудо такта и укуса...)

А тај чисти роман нико није ни касније дао. Не, чак ни дивни Стендал, који му се, од свих романсијера, можда највише приближава. Но, зар не треба приметити да је Балзак, мада је он можда наш највећи романсијер, помешао роман и додао му, и претопио у њега, највише хетерогених и за роман заправо несварљивих елемената; тако да материја једне његове књиге остаје у нашој књижевности истовремено и једна од најмоћнијих ствари, али и једна од најмутнијих, и најнесвршенијих, препуна шљаке. Ваља приметити да су Енглези, чија драма никада није умела да се савршено прочисти (у смислу у коме се прочистила Расинова трагедија), да су Енглези испрве постигли много већу чистоту у роману Дефоа, Филдинга, па чак и Ричардсона.

Мислим да све то треба ставити у уста Едуару — што би ми допустили да додам да се не слажем с њим у свим тачкама, ма колико његове примедбе биле разложне, већ да са своје стране сумњам да се може замислити чистији роман него што је, на пример, *Обострана заблуда* Меримеова. Али, да би подстакао себе да створи такав роман, Едуару је потребно да буде убеђен да нико такав роман још није створио.

Уосталом, никада му неће успети да напише тај чисти роман.

Треба брижљиво да поштујем у Едуару све оно због чега не може да напише своју књигу. Он разуме многе ствари, али преноси себе у свакога и у све. Право предавање му је готово немогуће. Он је аматер, набеђени уметник.

Ту личност утолико теже могу да изградим што јој придајем много свога. Морам да узмакнем и да га удаљим од себе да бих га добро видео.

* Да ли да се усудим приметити да се у *Тесним вратима* (1909) већ говори о „чистој поезији“; узгред, додуше. Али ми се не чини да те речи имају у Алисином духу много различније значење од онога које им је касније придао опат Бремон.

Класична уметност:

Vous vous aimez tous deux plus que vous ne pensez.

(Tartufe)*

Оливје се веома старао да уопште не говори о стварима које не познаје; али како то исто није чинио нико од оних који су се дружили с Робером и који се нису нимало устезали да изрекну одлучан суд о књигама које уопште нису ни читали, Оливје је поверовао да је много већа незналица него они, док је у ствари био само савеснији од њих.

— Дивим се, — говорио је он Роберу, — култури ваших пријатеља. Крај њих се осећам таква незналица да се не усуђујем да говорим ни о чему. Каква је то књига о којој сте сви малочас тако похвално говорили?

— То је књига коју готово нико од нас није прочитао, — рече Робер смејући се. — Али прећутно смо се сагласили да она има све врлине и да смо трамо за идиота онога који јој их не би признао.

Месец дана раније, такав би одговор разгневио Оливјеа. Он се осмехну.

Анеси, 23. фебруара

Бернар: његов још неодређен карактер. У почетку, савршено непокоран. Образлаже своје поступке, одређује и ограничава себе кроз целу књигу, захваљујући својим љубавима. Свака љубав, свако обожавање повлачи за собом преданост, слепу оданост. Може он испрва да се жалости због тога, али убрзо схвата да његово поље рада може да се одреди само ограничавајући се.

Оливје: његов карактер мало-помало мења свој прави облик. Он чини поступке дубоко противне својој природи и свом укусу — из пркоса и плаховитости. Из тога произлази ужасно гађење од самога себе. Све већа отупелост његове личности — његовог

* Ви се обоје волите више но што и мислите (Тартиф). — Прим. прев.

брата Венсана исто тако. (Нагласити пропаст његове честитости у тренутку кад почне да добива на коцки.) То нисам умео да покажем довољно јасно.

Венсан и Оливје имају врло добре и племените инстинкте и полећу у живот са врло високим представама о ономе што треба да чине; — али су слабог карактера и дају се придобити. Бернар, напротив, реагује против сваког утицаја и опире се. — Подела је била погрешна: Оливјеа је требало да Едуар узме к себи; а Оливјеа је и волео.

Венсан се полако препушта да га прожме ђаволски дух. Он верује да постаје сам ђаво; и управо онда осећа да је сасвим пропао када му све полази за руком. Хтео би да упозори свог брата Оливјеа. А све што покушава да би га спасао окреће се на проклетство Оливјеа и у Венсанову корист. Он збиља осећа да се удружио са сатаном. Осећа да утолико више припада сатани што мање успева да верује у стварно постојање нечастивог. Он за њега још увек остаје згодна метафора да се објасне поједине ствари; али стално му се враћа иста тема: „Зашто да ме се плашиш? Знаш добро да ја не постојим.“ Најзад поверује у постојање сатане као у своје сопствено, то јест верује најзад да је он сам сатана.

Захваљујући баш тој својој уверености (уверености да је удружен са ђаволом), он успева у свему чега се подухвати. То га плаши: већ би готово пожелео мало неуспеха, али зна да ће успети, ма чега се подухватио. Зна да освајајући свет губи своју душу.

Он зна каквим га је аргументима ђаво преварио када се први пут нашао с Лором у оном санаторијуму из кога су обоје веровали да неће моћи изићи, — и да се удружио с њим од оног тренутка када је прихватио да поље радње пренесе на софизам: „Ако прихватимо чињеницу да нећемо остати у животу и да, према томе, ништа од онога што будемо учинили неће имати последица...“

Не могу потпуно да се дивим храбрости онога који презире живот.

Супротно Мередиту и Џемсу, треба да пустим читаоца да има преимућства нада мнош — да удесим тако да му допустим да верује да је паметнији од писца, моралнији, оштроумнији, и да открије код личности дела многе ствари и у току приче многе истине, упркос писцу и тако рећи без његовог знања.

Анеси, 5. марта 1923.

Сањао сам прошле ноћи:

Један слуга у ливреји дошао је да покупи на послужавник остатке ужине којом смо били послужени. Ја сам седео на простој клупици крај једног ниског сточића, отприлике у средини простране, слабо осветљене просторије. Особа с којом сам разговарао, а чије је лице било упола сакривено наслоном велике фотеље, био је Марсел Пруст. Пажњу коју сам обраћао на њега привукао ми је слуга који је одлазио, и ја приметих да он вуче за собом парче узице чији се један крај нашао у мојој руци, док је други крај био причвршћен између књига на једној полици библиотеке. Та библиотека је облагала један од зидова просторије. Пруст јој је био окренут леђима, док сам јој ја био окренут лицем. Повукох канап и видех како се две раскошно повезане књиге лако померише. Повукох мало више, и књиге допола изиђоше из полице, тек што нису пале; повукох још више, и оне падоше. Од њиховог пада заигра ми срце, а Пруст прекиде причу коју је причао. Полетех библиотеци, подигох једну књигу и уверих се да углови повеза од марокена нису заломљени. Хтедох то одмах показати свом пријатељу да бих га умирио. Али корице су биле упола одвојене од леђа, и повез, све у свему, у јадном стању. Интуитивно сам схватио да је Прусту много стало до тих књига, а нарочито до ове. Али он рече тоном изврсне љубазности и веома отмено:

— Не мари ништа. То је једно издање Сен-Симона из... — Он рече годину, и ја препознах одмах да је то једно од најређих и најбрижљивије израђених издања. Хтедох промуцати неко извињење, али

ме Пруст прекиде и стаде ми показивати, уз много примедаба, неке од многобројних илустрација књиге коју је задржао на крилу.

Тренутак касније, пошто се Пруст повукао — не знам како — нађох се сам у соби. Један мајордом, обучен у дугачак зелено-црн реденгот, дође да спусти капке на прозорима, као што чине чувари музеја пре но што ће избити пет сати. Устао сам да изиђем и морао сам проћи с мајордомом кроз низ раскошних салона. Оклизнух се на сјајном паркету, умало не падох, и, најзад, не могући више издржати, бацих се јецајући на под пред ноге мајордома. Затим му стадох изјављивати, с много емфазе и лиризма, за које сам сматрао да могу да покрију оно што је било смешно у мом признању:

— Лагао сам малочас претварајући се да сам из непажње оборио књиге; знао сам да ћу их оборити, ако повучем канап, а ипак сам га повукао. То је било јаче од мене.

Био сам се дигао, и мајордом ме је, придржавајући ме у наручју, благо, по руски, тапкао по рамену.

У возу за Анеси, један радник, пошто је узалуд покушавао да запали лулу:

— Колико сад стају шибице, интересно да неће да пале.

Толико се плашим да допустим да ми страсти утичу да мисао, и толико то не бих волео, да ме често, у тренутку кад ме то стаје највише муке, спопада жеља да хвалим некога.

Кивервил, 3. новембра

С муком сам морао увидети, када сам читао роман Р. Мартен ди Гару (августа, у Понтињију): најбољи делови моје књиге су они који су плод чистог измишљања. Ако сам промашио портрет старог Ла Перуза, то је било зато што сам га сувише приближио стварности; нисам умео, нисам могао да изгубим из вида модел. Треба да прерадим причу о тој првој посети. Ла Перуз ће бити жив и ја ћу га уистину

видети тек када буде потпуно заменио овога из стварности. Ништа ме још није стало толико муке. Тешко је измишљати тамо где вас сећање спутава.

15 новембар

Потпуно сам прерадио ту главу и верујем да је сада добра.

Свакако ми је лакше да нека личност говори него да ја сам говорим у своје име, и то утолико више уколико се створена личност више разликује од мене. Ништа нисам написао боље ни с више лакоће него Лафкадијеве монологе или Алисин дневник. Радећи на томе заборављам ко сам, ако сам то уопште икада и знао. Постајем други. (Настоје да сазнају моје мишљење. А ја се и не бринем за своје мишљење, не представљам више некога, већ више њих; — отуда ми замерају немир, несталност, превртљивост, непостојаност.) Проширити самоодрицање до потпуног самозаборава.

(Рекао сам Клоделу, неко вече када се он из пријатељства забринуо за спас моје душе:

— Ја се уопште више не бринем за своју душу и њен спас.

— Али бог, — одговорио ми је он, — бог не напушта бригу о вама.)

Исто тако у животу, у мени живи туђа мисао, туђе осећање; срце ми бије само у симпатији. То ми толико отежава сваку дискусију. Одмах напуштам своју тачку гледишта. Напуштам себе и тако нека буде.

То је кључ мога карактера и мог дела. Учиниће рђав посао критичар који то не буде схватио — и ово још: не привлачи ме оно што ми је слично, него оно што је различно од мене.

Кивервил, 27. децембра

Жак Ривјер је управо отишао. Првео је овде три дана. Прочитао сам му првих седамнаест глава Ковача лажног новца (I и II главу треба потпуно прерадити).

Умесно је да већ од прве главе унесем неки фантастичан и натприродан елеменат, који би касније допустио извесна удаљавања приповести, извесне не-реалности. Мислим да би било најбоље начинити „поетичан“ опис Луксембуршког парка — који треба да остане исто тако митско место као што је Арденска Шума у Шекспировим чаробним играма.

Кивервил, 3. јануара 1924.

Тешкоћа долази отуда што у свакој глави треба изнова да почнем. Никада се не користи стеченим залетом — то је правило моје игре.

6. јануар

Књига, сада, изгледа понекад обдарена правим животом; рекло би се да је то биљка која се развија, а мозак је сада само суд пун црнице која је храни и садржи у себи. Чак ми се чини да није подесно „форсирати“ биљку; да је боље пустити да јој се пунољци надимају, стабљике расту, а плодови полако постају све слађи. Настојањем да се скрати време њиховог природног зрења, доводи се у питање потпуност њиховог укуса.

У возу, на путу ка Кивервилу, 8. фебруара 1924.

Пошто ме спречавају да читам и да размишљам, забележићу, како буде текао, разговор између једне крупне госпође и њеног мужа, који заузимају остала два места у мом купеу:

— Ипак су били практични вагони с вратима на сваком купеу... у случају несреће (наш вагон је са ходником). Гле! као неки човечуљак, на врху крова, погледај... она ветреушка. Нисам знала да Амер Пикон има фабрику у Батињолу.

Муж: — Ово је предграђе. Предграђе које је већ...

Госпођа: — Облачно је, али неће падати киша. Та скини капут... Тако! тако, тако.

Муж: — А?

Госпођа: — Није ли то тамо Руан?

Муж: — Охо-хо! кроз два сата.

Госпођа: — Погледај какви су то димњаци.

Муж: — Аржантеј... шпаргле...

Госпођа је приметила мој поглед. Нагнула се мужу, и одсад ће само тихо говорити. И то је ипак неки добитак. Чујем још:

Муж: — То није искрено.

Госпођа: — Наравно. Да би било искрено требало би да...

Дивно: личност која никада не би довршавала реченице. Гђа Ведел, пасторова жена.

14. фебруар

Превод Том Цонса, чију ми коректуру шаље Дан, сасвим је осредњи. Одбијам да напишем предговор. После другог састанка између Риса (Дановог представника), Валери Ларбоа и мене, издавачка кућа Дан одустаје од своје намере. Ево ме опет пред мојим Ковачима лажног новца; али тај кратак поглед на Филдинга показује ми недостатке моје књиге. Сумњам да ли не би требало да проширим текст, да се умешам (упркос ономе што ми каже Мартен ди Гар), да дам коментар. Испустио сам дело из руку.

Брињол, 27. марта

Стил Ковача лажног новца не треба да пружа никакву површну занимљивост, да се истиче. Све треба да буде речено на најпростији начин, због кога ће извесни вештаци рећи: шта налазите дивно у томе?

Ванс, 29. марта

Од првог реда моје прве књиге тражио сам непосредан израз стања моје личности, — фразу која би непосредно откривала њено душевно стање, радије него да описујем то стање. Израз је могао бити невешт или слаб, али принцип је био добар.

30. март

Оно што недостаје свакоме од мојих јунака, које сам створио од своје крви и меса, то је оно мало здравог разума који ме задржава да не одем тако далеко у лудости као они.

31. март

Карактер леди Грифит јесте и треба да остане као изван књиге. Она нема духовног постојања, па чак ни личног, у правом смислу речи. То ће убрзо сметати Венсану. То двоје љубавника створени су да се мрзе.

Рокбрин, 10. априла 1924.

Не изградити наставак романа у продужетку већ повучених линија: у томе је тешкоћа. Вечито искрсавање новог. Свака глава треба да постави нов проблем, да буде отварање, управљање, подстицај, изданак унапред — читаочевог духа. Али читалац треба да ме остави, као што бачен камен напушта праћку. Пристајем чак да се, као бумеранг, врати и удари мене.

Париз, 17. маја

Написао сам три главе које треба да претходе почетку школске године у заводу. (Едуаров дневник: разговор с Молинјеом, с Ведел-Азајевима, с Ла Перузом.)

Хоћу да сваку своју личност редом извучем на предњи део позорнице и да јој на тренутак уступим почасно место.

Предах је нужан између појединих глава (требало би га постићи и код читаоца).

27. мај

Бернаров старији брат убеђује себе да треба да буде „човек од акције“. Значи да постаје странчар. Пре но што противник и проговори, он већ има спре-

ман одговор; једва допушта другоме да заврши реченицу. Да слуша другога изложило би га опасности да ослаби свој став. Ради упорно и сматра да се обрађује, али у читању тражи само оружје за своју ствар. У прво време га је мучило извесно одстојање које је осећао између својих мисли и речи; хоћу да кажем да су му речи, изјаве пред друговима из његовог табора често предњачиле пред мислима; али се постарао да ове ухвате корак. Сада он збиља верује у оно што тврди, и нема више потребу да после сваке изјаве дода, као што је испрва чинио: „искрено“.

Бернар разговара с њим после матуре. Био је већ готов да се врати оцу. Разговор с братом, који мисли онако како се пристoji, поново га гони у револт.

Рђав романтијер конструише своје личности; он управља њима и говори кроз њих. Прави романтијер их слуша и посматра како делају; он их слуша како говоре пре но што их је упознао, и тек по ономе што чује да говоре схвата мало-помало ко су оне.

Додао сам: посматра их како делају — јер, што се мене тиче, реч ме више обавештава о некоме него дело, и верујем да бих мање изгубио кад бих изгубио вид, но кад бих изгубио слух. Ја ипак видим своје личности, али не толико њихове појединости колико целину, а још више њихове покрете, држање, ритам њихових кретњи. Не патим много због тога што ми их стакла мојих наочари не приказују сасвим оштро; док и најмање преливе њиховог гласа запажам с најоштријом јасноћом.

Написао сам прве дијалоге између Оливјеа и Бернара и сцене са Пасаваном и Венсаном а да уопште нисам знао шта ћу учинити с тим личностима ни ко су оне. Оне су ми се наметнуле, ма шта ја имао против. Нема у томе ничега чудесног. Доста добро објашњавам себи образовање једне замишљене личности и од коликог одбацивања себе самога је она начињена.

Нема поступка, ма колико он био бесмислен или штетан, који не би био резултат стицаја узрока, удру-

живања и истовременог деловања. И без сумње има веома мало злочина за које одговорност не би могла бити подељена и за чије се извођење није удружило више њих — мада то нису хтели или знали. Извори наших и најмањих поступака су исто тако многобројни и скривени као и извори Нила.

Одустајање од врлине због одрицања од гордости.

Коксид, 6. јула

Профитандјеа ваља потпуно изнова насликати. Нисам га довољно познавао када је улетео у моју књигу. Много је занимљивији но што сам знао.

Кивервил, 27. јула

Борис. Јадно дете схвата да нема ни једне његове особине, ни једне његове врлине коју његови другови не би могли извргнути у ману: његову умереност у јелу — у недостатак гурманства; његову општу уздржаност — у кукавичлук; његову осетљивост — у слабост. Колико је истина да ништа не омогућава толико да се људи повежу колико заједничке мане или пороци, толико је истина и да племенитост душе омета лакоћу зближења и да се човек приближи другоме и да му се други приближи.

Жари. Он је имао егзактан смисао за језик, или, још боље, за тежину речи. Конструисао је масивне, добро постављене реченице, које читавом дужином прилежу уз тло.

Кивервил, 10. августа

Други један члан њихових прописа био је оно што бих могао назвати доктрином мањег напора. Сваки од тих дечака — са изузетком само неколицине ретких који су важили као позери и неподношљиви људи — сматрао је питањем части и самољубља да све постиже плаћајући или мучећи се што је могуће мање, било да је реч о неком предмету за који се неко други хвалио да га је добио јевтиније, било да

се радило о неком задатку за који је други опет нашао решење а да се није мучио израчунавањем, или да је било у питању саобраћајно средство које му је омогућавало да пође у школу пет минута касније, принцип је остао исти. „Никаквог излишног напора“ — било је њихово бесмислено начело. Ниједан од њих није умео да схвати да може бити добити и у самом напору, и награде и у другом чему а не само у постигнутом циљу.

Могao сам посумњати да ли можда та склоност, коју са своје стране сматрам као једну од најгорих, не постаје мање опасна пошто је тако забележена и, као што се дешава да човек даје име само ономе од чега се одваја, да ли и сâм тај пропис не предсказује ослобођење од њега.

Одећа тих дечака заснивала се на истој етици. Све је на њима изгледало сведено на најнужније, све је било штедљиво прорачунато. Прслуци (говорим о најелегантнијима), стезали су их као кора коју би ширење стабла распрело. Оковратници су уступали кравати тек најмањи простор за најмањи могући чвор. А неки од тих младића су чак и узице у ципелама увлачили у ципеле, тако да се види само најнужнији део.

Кивервил, 1. новембра 1924.

Требало је да 6. новембра пођем у Конго; све је било уређено, кабине резервисане, итд.... Одлажем одлазак за јул. Надам се да ћу завршити књигу (уосталом, није то главни разлог који ме задржава).

Управо сам написао X главу другог дела (Оливијеов покушај самоубиства) и сада видим пред собом само страшну збрку, тако густ честар да не знам на коју грану прво да ударим. По свом начину, служим се стрпљењем и дуго посматрам честар пре но што навалим.

Живот нам са свих страна пружа мноштво искушења за драму, али се та искушења ретко наставе и оцртавају онако како их обично испреде романсијер. И управо је то утисак који бих хтео да произведем овом књигом и оно што бих хтео да Едуар изрази.

Да многи поступци људи из једне генерације налазе своје објашњење у наредној генерацији — то сам поставио пред себе да покажем; али су ме моје личности повукле и нисам могао потпуно да задовољим себе у том погледу. Ако напишем други један роман, хтео бих то боље да осветлим: како они из нове генерације, пошто су критиковали, кудили поступке и држање (у браку, на пример) оних који су им претходили, дођу мало-помало до тога да понављају то исто. Андре види да у његовој сопственој кући настаје исто оно што му се чинило наказно у Гијомовој, у коју је залазио за време свог детињства.

У санаторијуму, 3. јануара 1925.

Бернар мора да гута поуке једног традиционалисте, који, не знајући да је Бернар ванбрачно дете, хоће да га убеди да се мудрост, за свакога, састоји у томе да продужи правцем који му је означио отац, итд. . . . Бернар се не усуђује да да одушке свом протесту:

— Али, најзад, ако не познајем свог оца? . . .

И готов је одмах да се сматра срећним што га уопште и не познаје и што, следствено томе, има да тражи своје морално начело само у самом себи.

Али хоће ли он умети да се уздигне толико да прихвати, да прими на себе противуречности своје одвише богате природе? — до те мере да настоји, не да их реши, већ да их потхрањује, — до те мере да схвати да амплитуда треперења и величина екскурзије дају јачину звука који ће произвести затегнута жица, и да она може да се смири само у мртвој тачки.

Упоређење исто тако са два магнетна пола, између којих се добива избијање искре живота.

Бернар мисли: — Упутити се неком циљу? — Не! Него: „Ићи смело напред“.

Како се образује узорна дружина:

Први услов, да би се у њу ушло, јесте да се човек одрекне свог имена, тако да постане само једна без-имена снага, да настоји учинити да дружина тријумфује, али да не настоји да се сам истакне.

У недостатку тога добивају се само посебне ознаке, феномени. Да би се победило, увек је важнији добар просек него неколико изузетних појединаца — који изгледају утолико изванреднији и који се утолико више запажају уколико је целина дружине више осредња.

Класична уметност.

Je me plains de mon sort moins que vous ne pensez.

(*Bajazet*)*

8. март 1925.

Видео сам Мартена ди Гара у Ијеру. Он би желео да се мој роман неодређено продужи. Подстиче ме да се више „користим“ личностима које сам створио. Не мислим да послушам његов савет.

Једној новој књизи ме не би толико привукла нова лица колико нов начин њиховог представљања. Ова ће се књига завршити нагло, не исцрпљењем предмета, који треба да остави утисак неистинитога, већ напротив проширењем и, у неку руку, бежањем њених контура. Она не треба да се склопи, већ да се растури, расплете...

Ла Бастид, 29. марта 1925.

Доста сам добро радио готово месец дана. Написао сам више поглавља која су ми се испрва чинила нарочито тешка. Али једно од својстава ове књиге (а које сигурно зависи од тога што непрестано одустајем од тога да „искористим стечени залет“) јесте та претерана тешкоћа коју осећам пред сваким новим по-

* На своју судбину ја се жалим мање но што и мислите (Расин: *Бајазет*, II, 3). — Прим. прев.

глављем — тешкоћа готово равна оној која ме је задржавала на прагу књиге и присилила да тако дуго тапкам у месту. Да, збиља ми се дешавало да по читаве дане сумњам да ћу моћи поново покренути машину. Колико се сећам, ништа слично није било с *Подрумима**, нити са иједном другом књигом. Или су се муке које сам имао да их напишем избрисале из сећања, као што се, после рођења детета, забораве порођајни болови?

Питам се од синоћ (завршио сам прекјуче XVII главу другог дела: Арманова посета Оливјеу) није ли умесно сажети у једно једино поглавље неколико поглавља која стоје преда мном. Страшна сцена самоубиства би добила, чини ми се, кад не би била сувише најављена. Претераним припремањем пада се у суморност. Од јутрос видим само предности сажимања које би приказало у истој глави и самоубиство и његово образложење.

Нема таквих „животних правила“ за која се не би могло рећи да би било паметније поступити супротно него владати се по њима.

Прво приступити пописивању. Касније ће се свести рачуни. Не ваља бркати те две ствари. Затим, пошто завршим књигу, повући ћу црту и препустити читаоцу да срачуна; сабирање, одузимање, свеједно: држим да није моје да то учиним. Тим горе за леног читаоца. Ја тражим оне друге. Да узнемирим, то је моја улога. Публика увек више воли да је умире. Има их чији је занат то. Има их исувише.

Кивервил, маја 1925.

Бојим се несразмере између првог и другог дела — и да ће се, све у свему, испоставити да је други осетно краћи. Мада ми се нагао завршетак свиђа, и мада волим да својим књигама дам вид сонета, који почиње строфама од четири, а завршава се строфама од три стиха. Увек ми се чини излишним објашњавати надугачко оно што је пажљив читалац схватио.

* *Подруми Ватикана* (1914). — Прим прев.

То значи врећати га. Машта избија утолико више што је завршетак канала тешњи, итд.... Ипак сам се јутрос упустио у разматрање предности која би се постигла поделом књиге на три дела. Први (Париз) завршио би се XVI главом. Други би обухватио осам поглавља у Сас-Феу. Тиме би трећи део превагнуо по значају.

Јуче, 8. јуна, завршио Коваче лажног новца.

Мартен ди Гар ми саопштава овај цитат из Ти-бодеа:

„Ретко се дешава да писац који себе приказује у роману начини од себе добро погођену, хоћу да кажем живу личност... Веродостојан романијер ствара своје личности од бескрајних праваца свог могућег живота; извештачен романијер их ствара од једине линије свог стварног живота. Геније романа чини да живи оно што је могуће; он не оживљава поново стварност.“

И то ми се чини толико истинито да помишљам да те реченице упишем, уместо предговора, као заглавље Ковача лажног новца, крај ове реченице коју је Вовнарг написао мислећи свакако на Анри Масија: „Они који не излазе из себе јесу као из једног комада начињени“.*

Али, узевши све у обзир, боље је пустити читаоца да мисли шта хоће — ма и на моју штету.

* Савети једном младићу (цитирано по Сент-Беву, Понедеоници, I).

ДОДАТАК

НОВИНЕ — ПИСМА СТРАНИЦЕ ИЗ ЛАФКАДИЈЕВОГ ДНЕВНИКА ИДЕНТИФИКОВАЊЕ ДЕМОНА

Фигаро, 16. септембра 1906.

Ево како су поступали:

Лажни новац био је произвођен у Шпанији, а пребацивала су га у Француску и доносила тројица оптуженика, који су и раније већ били осуђивани: Џл, Моне и Торне. Новац је био предаван на чување Фишоу, Микорнеу и Арманеу и продаван од стране ових по цени од два и по франка по комаду, младихима који су имали задатак да га растурају.

Ови су били боџи, студенти друге године, незапослени новинари, уметници, романописци, итд. Али био је међу њима и изванредан број младих ученика Академије ликовних уметности, неколико синова чиновника, син једног судије из унутрашњости и један нижи чиновник Министарства финансија.

Ако је за понеке од њих та криминална трговина била средство да живе „на великој нози“, што им није омогућавало издржавање које су добивали од родитеља, за друге — бар по њиховом казивању — то је било хумано дело: — Уступао сам неки пут по неки комад несрећним јадницима којима је то по-

могло да одрже у животу своју породицу... А тиме се није чинила штета никоме, пошто се крала само држава.

Журнал де Руан, 5. јуна 1909.

Самоубиство једног гимназисте — Јавили смо о драматичном самоубиству младог Ненија, од једва петнаест година, који је у гимназији Блез Паскал у Клермон-Ферану, усред разреда, про-суо себи мозак једним револверским хицем.

Журнал де Деба примио је из Клермон-Ферана ова чудна обавештења:

Што је једно јадно дете, одрасло у породици у којој се догађају тако жестоке сцене да је често, — па и уочи своје смрти управо, — било присиљено да спава код суседа, било наведено на мисао о самоубиству, то је болно, али разумљиво; што га је неуморно и неконтролисано читање немачких филозофа песимиста одвело у рђав мистицизам, „у његову сопствену религију“ како је оно говорило, и то се још може допустити. Али што је, у гимназији једног великог града, постојало нездраво друштво неколицине мангупа који су се узајамно подстицали на самоубиство, то је ужасно, а то на жалост мора да се констатује.

Кажу да су та три ученика вукли коцку да би одредили ко ће се први убити. Извесно је да су двојица саучесника несрећног Ненија њега готово присилили, пребацујући му да је кукавица, да прекине себи живот; уочи тога дана они су га принудили да направи пробу и мизансцен тог одвратног чина; место на коме је требало да сутрадан испали себи метак у главу било је обележено кредом на поду. Један млађи ученик, ушавши тога тренутка, видео је пробу. Три злочинца избацила су га напоље с овом претњом: „Ти знаш сувише, имаш да нестане“ — а постојао је, чини се, списак оних које је требало уклонити.

Извесно је исто тако да је, десет минута пре завршне сцене, Ненијев сусед позајмио часовник од једног ученика и рекао Ненију: „Знаш да треба да

се убијеш у три и двадесет; имаш још само десет — само пет — само два минута!“ У одређено време несрећник се дигао, стао на одређено место, извадио револвер и испалио себи један метак у десну слепоочницу. Истина је још и то да је, када је он пао, један од завереника био тако ужасно хладнокрван да се бацио на револвер и уклонио га. Револвер још није пронађен. Чему је намењен? Све је то страшно: узбуђење је код родитеља достигло врхунац. То се и разуме!

Петак увече

Драги мој пријатељу,

Извини ме што ти нисам раније писао. Не бих могао.

Не зна се шта је одлучило Д...а да се убије. ... Ја сам са Д...ом водио један разговор о самоубиству у тренутку када смо обојица били јако потиштени. Прекоревао сам га због његовог ранијег покушаја, изјављујући му да бих се ја могао убити само после једне такве радости после које бих био сигуран да никада нећу моћи доживети сличне... Д... ми је одобравао, али ми је признао да је увек доживљавао само разочарања и да је сасвим очајан. Елем, знам да је у петак увече имао састанак с једним младићем. Провео је целу ноћ ван куће и вратио се тек ујутро. У суботу је био весео као што никада дотле није био; увече се убио.

Ја ипак нисам могао предвидети шта ће се догодити.

У недељу после подне, код госпође Н., нашли су да сам „колебљив“, али знам ли шта треба да учиним или кажем? Ето. Желео бих да ме посаветујеш и да ми кажеш шта мислиш о читавој тој страшној драми.

Ш. Б.

Стразбур, Улица Жеилер, 18
13. јануара 1927.

Господине,

Упадљива сличност која постоји између болести од које је боловао Ла Перуз последњих година свог живота и оне од које је патио Господин Принц, а коју нам је описао Сен-Симон у својим Мемоарима, доказује да вам је Сен-Симон пружио грађу за III главу трећег дела ваше књиге Ковачи лажног новца. Што то нисте рекли, бар у вашем Дневнику Ковача лажног новца, доказ је потпуног недостатка искрености. Ви спомињете Сен-Симона на најдвосмисленији начин поводом једног сна. Ви допуштате да читалац задржи, у погледу речене главе о Ла Перузу, погрешан утисак о оригиналном остварењу с ваше стране. Зар вам поштење не налаже да признате да се ради о подражавању.

Изволите примити, Господине, моје искрене поздраве.

Сизан-Пол Херц

Рокбрин — Кап Мартен
24. јануара 1927.

Госпођо,

Захваљујем вам се што сте ми скренули пажњу на изненађујући одломак из Сен-Симона. Признајем црвенећи да га досада нисам познавао, и чини ми велико задовољство да га прочитам из примерка који ми је позајмио господин Аното, сусед мојих пријатеља код којих овде станујем.

Случај Господина Принца показује збиља нападну сличност са случајем мог старог Ла Перуза, али мени је за овога стварност послужила као узор. За Ла Перуза сам се инспирисао, чак и у погледу његовог покушаја самоубиства, једним старим професором клавира, о коме надугачко говорим у Ако се мене умре, где исто тако говорим и о Арману Б-у, који ми је издалека послужио као модел за Армана из Ковача лажног новца. Не могу да разумем по чему би вредност једног уметничког дела

могла бити умањена тиме што се оно ослања на стварност. Зато сам мислио да је добро да дам у додатку Дневника Ковача лажног новца „Разне вести“, полазне тачке моје књиге, а посебно догађај с младим Ненијем, који ме је нарочито надахнуо. Дозволићете ми да прикључим том дневнику:

1) ваше писмо, тако леп пример љубазности, — и грешке у коју може да нас заведе та модерна манија да видимо утицај (или „подражавање“) у свакој сличности коју откривамо, манија која критику неких академичара претвара у полицију и која толике уметнике нагони на бесмислице, из превелике бојазни да не буду осумњичени да можда личе на некога,

2) мој одговор,

3) упућивање на Сен-Симона,*
на велику корист читаоца.

Изволите примити, Госпођо, уверавања о мојим најодличнијим осећањима.

А. Ж.

СТРАНИЦЕ ИЗ ЛАФКАДИЈЕВОГ ДНЕВНИКА

(Први нацрт Ковача лажног новца)

— Мишљења, — рече ми Едуар кад му показах прве белешке. — Мишљења... Шта ће ми њихова

* Размисливши добро, сматрам излишним да репродукујем овде поменути одломак, који ће радознали читаоци моћи потражити у Мемоарима. Сувише је дугачак и, упркос ономе што о томе мисли госпођа која ми је тако плахо писала, сличност између Господина Принца, сина великог Кондеа, и мог старог Ла Перуза остаје епизодна и од мале важности. Она се своди на то што су обојица пред крај свог живота сматрали себе и захтевали да их сматрају за мртве.

Господина Принца су могли да негују, извештава нас Сен-Симон, само пошто су се упустили у његову манију, која се већ била претворила у потпуну бесмислицу.

Осећање нестварности онога што нас окружује, или, ако тако више волите, губитак осећања стварности, нису толико ретки да их неки људи нису могли запазити

мишљења док њих саме не упознам. Верујте, Лаф-кадио, да мишљења не постоје изван појединаца и да она занимају романисијера само као функција ових који их испољавају. Они увек верују да слуте нешто апсолутно; али мишљења која изражавају и за која верују да су их слободно прихватили или изабрали, или чак пронашли, исто су им тако судбинска, исто тако предодређена као боја косе или мирис њиховог даха! Та мана у говору З... а, коју сте врло добро учинили што сте прибележили, важнија ми је од онога што он мисли; или ће бар ово друго доћи касније. Познајете ли га одавно?

Рекох му да сам га тада срео први пут. Нисам му крио да ми је З. крајње антипатичан.

— Утолико је важније да се дружите с њим, — настави он. — Симпатично нам је све оно што личи на нас и што можемо лако да замислимо. Наше проучавање треба да се управи пре свега на оно што се највише разликује од нас. Јесте ли допустили да З. примети да вам се не свиђа?

— Не, нисам допустио да ма шта примети.

— Добро. Настојте да се спријатељите с њим.

А пошто сам се намрштио:

— А! ви још увек имате неки свој укус, — узвикну он таквим тоном да сам само гледао да то места порекнем. — Можда се и устежете, можда вам је одвратно?...

— Настојаћу да се ослободим тога, да бих вам био на услузи, — рекох смејући се. — Да сам унапред био савршен, не би ми били потребни ваши савети.

— Припазите, Лафкадио, пријатељу мој (мало се натмурио), ја од вас очекујем цинизам, а не неосетљивост. Неки ће вам рећи да једно не може да иде без другога; немојте им веровати. Али ипак, пазите се.

или и сами за тренутак доживети. Признајем да сам ја прилично подложен тој чудној обмани, таман довољно да могу врло добро да замислим шта она може да постане ако јој попустимо, или ако способности да се исправимо ослабе, као у та два случаја у којима сам могао да је посматрам прилично изблиза на другима: у случају на који циља моје писмо и у другом једном још чуднијем, о коме намеравам једног дана да говорим.

Узбуђење се радо удружује с неспретношћу, и постоји извесна виртуозност срца, ако могу тако да кажем, која се обично стиче само на уштрб одличних особина, и која, као и све друге виртуозности, повлачи за собом извесну хладноћу у извођењу. Узбуђење смета, а ипак је све изгубљено чим га избегавамо или чак чим се оно смањи. Јер, напослетку, оно је крајњи циљ и само се због њега игра. Досађујем ли вам?

— Зар можете да помислите?... То ми објашњава оно страховање које осећам и које досада нисам могао себи сасвим добро да објасним.

— Какво страховање? — рече он с љупким изразом нежног старања, које ме је дирнуло.

— Страховање, — наставих, — да сам помало сув када делама; помало неактиван или, ако више волите, неподобан за делање када се разнежим.

— Бојим се да ли не бркате емоцију с оном разнеженошћу која доводи до суза и која нема ништа заједничко с оним што сам назвао осетљивошћу, која је, најчешће, радосно трептање живота. Верујте, напротив, да ћете је најживље осетити баш у најубрзанијем делању; тако бар треба да буде... Ах! мислим се баш: имате ли љубавницу?

Рекох му да сам се, откако сам се извукао из војске, мање бринуо да се вежем за некога него да будем слободан.

Он се осмехну, а затим:

— Питам вас то зато што ми је извесна особа обећала да ће ме јутрос посетити. (Он извади сат.) И требало би већ да је овде. Останите још који тренутак; не можете учинити ништа боље. А дотле, да попијемо чашу портоа, или, још боље, да направим коктел.

Он отвори један низак мали бифе, али тек што је извадио чаше и разне боце, одјекну звоно...

II

Нисам се тако одавно упознао с Едуаром, али, откако га познајем, живот ми је добио нов обрт и налазим му најзад смисао. Почињао сам збиља да се

осећам уморан што живим само за себе самога; не волим себе довољно да бих тако живео. Уосталом, нисам сасвим сигуран да одговарам ономе што Едуар очекује од мене. Осећам у свом духу не знам шта обично и *desultory**, за шта се бојим да није корисно. Уз то, он не може ни замислити колико ми недостаје образовања. Имам можда извештан смисао за речи и кратке реченице, али знам одвише језика да бих иједан говорио савршено; а пишем било како. Мислим да сам сувише нестрпљив да бих икада ма у чему успео.

У ствари, Едуар ме исто тако не познаје као што и ја не познајем њега. Када ме је запитао да ли имам љубавницу, умало му нисам рекао да се ничега не бојим толико као такве везе; али боље је не открити се сувише. Не волим да говорим о себи. То не долази само отуда што се не занимам за самога себе, него нарочито отуда што не могу ништа да кажем о себи а да ми се супротно сместа не учини много истинитије. Тако управо хтедох написати: склон сам пожуди, али треба збиља да признам да ми је љубав досадна. И помишљах одмах да ми у љубави досађује романа, дуго одлагање уживања, нежна пажња, пренемагања, љубавне изјаве, заклетве... Јер, ја сам непрестано заљубљен, у све и свакога. Не би ми се свидело кад бих био заљубљен само у једну особу.

Потреба коју имам да се крећем, да чиним услуге, из чега избија најбистрији извор моје среће и што чини да увек другога претпоставим себи, можда је напоследку само потреба да побегнем од себе, да се изгубим, да се умешам и уживам у туђем животу. Доста о мени. Да није Едуара, не бих никада толико рекао.

ИДЕНТИФИКОВАЊЕ ДЕМОНА

— А сад, када смо сами, реците ми, молим вас, откуд вам та чудна потреба да верујете да у свему што хоћете да предузмете има опасности или греха?

* Нестално. — Прим. прев.

— То није важно; важно је да ме то не спута.

— Дуго сам веровао да је то само траг вашег пуританског васпитања, али сада помишљај да би у томе требало видети некакав бајронизам... Ох! не буните се. Знам да се ужасавате романтизма: бар ви тако кажете. Али ви волите оно што је драматично...

— Ја волим живот. Ако и тражим опасност, ја то чиним са уверењем, са извесношћу да ћу је савладати. Што се тиче греха... у њему ме привлачи... о! не, немојте мислити она рафинираност због које је она Италијанка рекла за шербет којим се наслађивала: *»Peccato che non sia un peccato«*.^{*} Не, можда пре свега презир, мржња, одвратност према свему што сам у младости називао врлином; а и то што... како да вам кажем... од недавна сам тек то схватио... што сам се удружио с ђаволом.

— Признајем вам да никада нисам могао да разумем каква је корист од веровања у грех, у пакао или у чини.

— Допустите, допустите; па ни ја исто тако не верујем у ђавола. Само, једи ме ово: док богу можемо служити само ако у њега верујемо, дотле ђаво нема потребе да верујемо у њега да бисмо му служили. Напротив, никада му се не служи тако добро као када неће да се зна за њега. Њему је увек у интересу да не дâ да га упознамо. И ето, то ме једи, кажем вам: што морам да мислим да га, што мање верујем у њега, све више оснажујем.

Једи ме, разумејте ме добро, кад помислим да он баш то и жели: да не верујемо у њега. Та идите, зна он добро шта треба да ради да би нам се увукао у срце, и зна да може да се увуче само ако је непримећен.

Много сам мислио о томе, уверавам вас. Очигледно, и упркос свему што вам рекох, ја, сасвим

^{*} Игра речи: *peccato* италијански значи и штета и грех; дакле: „Штета што није грех“. — Прим. прев.

искрено, не верујем у демона. Ја све то узимам као детињасто упрошћавање и очигледно објашњење извесних психолошких проблема — за која је мом духу одвратно да даје друга решења до потпуно природна, научна, рационална. Али, понављам, ни сам ђаво не би другачије говорио. Он је очаран тиме; он зна да се ни иза чега не скрива тако добро као иза тих рационалних објашњења која га протерују у ред хипотеза. Сатана, или неоснована хипотеза: то би требало да буде његов омиљени надимак. Е, па добро, упркос свему што о томе говорим, упркос свему што о томе мислим а не говорим вам, ништа мање не остаје ово: од онога тренутка када допустим да он постоји — а то ми се ипак дешава, ма и на тренутак, покатакд — од тога часа ми се чини да ми све постаје јасно, да све разумем; чини ми се да одједном налазим објашњење свог живота, свега необјашњивог, свега несхватљивог, свега мрачног у мом животу. Хтео бих да једнога дана напишем један... не знам како да кажем — то ми се јавља у виду дијалога, али било би у томе и другог чега... једном речи, то би се можда звало „Разговор с ђаволом“ — а знате ли како би почињало? Нашао сам прву његову реченицу, прву коју треба да каже, разумете ли? Али, да бих нашао ту реченицу, ваљало је да га већ врло добро познајем... Прво ћу му дати да каже: — Зашто да ме се бојиш? Знаш добро да ја не постојим. Да, мислим да је тако. Тиме је све речено. Из тог веровања у непостојање ђавола... Али, кажите нешто. Мени је потребно да ме прекидате.

— Не знам шта да вам кажем. Ви ми говорите о стварима за које примећујем да нисам никада о њима мислио. Али не могу да сметнем с ума да су многи људи, и такви за које сматрам да су од највећих, веровали у постојање ђавола, у његову улогу, — и чак много водили рачуна о њему. Знате ли шта је говорио Гете? Да се моћ једнога човека и снага његове предестинираности могу препознати по ономе што у себи носи демонскога.

— Да, већ су ми говорили о тој реченици; требало би збиља да се потрудите да ми је нађете.

(Теорија: да се, као и царство божје, и пакао налази у нама):

— А по ~~неких~~ дана осетим у себи такву навалу зла да ми се већ чини да цар зла приступа успостављању пакла у мени.

ПОГОВОР

Ако су Ковачи *лажног новца* једино Жидово дело које је заслужило ту почаст, или ту бласфемiju, да буде названо романом, у том поступку овог „вечног бунтовника“ никако не треба видети приклањање пред конвенцијама једног литерарног жанра устаљеног облика и одређене намене. Жид, који је у својој младости, опијен Малармеом, неодољивом моћи његове песничке алхемије, одбијао сваку помисао да се у орфејским просторима стиха мери са арбитром симболизма, желео је да буде Маларме романа. Високи захтев као да је условио непријатну инхибицију: Жид се дуго, исувише дуго устручавао да било који текст свог обимног дела именује том двосложном речи која многе писце тако мало обавезује. Када је учинио прву и једину изнимку, избор је пао на *Коваче лажног новца*.

Читаоцу Жидовог дела може се учинити да нека друга Жидова дела, *Подруми Ватикана* на пример, можда чак и са више права припадају стандардном свету романескних вредности. Ипак, *Подруми Ватикана* названи су *сотијом*, *Ковачи лажног новца* романом. Најубедљивије објашњење је можда и најједноставније: Жидов први роман није смео да буде један стандардни роман. *Ковачи лажног новца* то доиста и нису: какав је то роман који читавом својом другом половином објашњава себе, авантуру свог настајања, рушећи једну сакросантну илузију фабулирања и сигурности у приповедању догађаја, који доводи у сумњу основе на којима је изграђиван и ставља у питање аутентичност сопствених средстава! Може ли се понудити читаоцу роман који није само финални производ ствараоачеве имажинације већ и сировина која се пред читаочевим очима подвргава лабораторијском процесу?

Јер шта је друго *Дневник ковача лажног новца*, тај неутуђиви део саме књиге, до ли роман који објашњава

роман, роман који потиже роман, искреност прожета духом антиопсенарства и која нам показује не само да голуби излећу из мађионичаревог цилиндра већ и како улазе у њега.

Замислите филм на чијој би се другој половини платна одвијао филм о процесу снимања филма, и имате унеколико приближну представу о овом необичном роману „анти роману“. Као да се захваљујући *Ковачима лажног новца* испуњава Жидова животна, скромна и нескромна истовремено, жеља: да буде прихваћен од читаоца будућности. Био је већ на издисају када је један нови талас француске литературе тек обзнанио своју инвазију, да би своју каснију афирмацију — на нама није да судимо да ли само привремену — признао да дугује и неким пробраним претечама, међу којима, уз имена Кафке, Џојса и Фокнера, стоји и име Андре Жида. И као што су надреалисти својевремено одбијали да прихвате „читавог“ Жида, остајући без афинитета за његову моралистичку амбицију и декартовски рационализовану медитацију, а имајући афинитете само за парцијалне пламичке Жидове инспирације, тако данас и „нови роман“, задојен духом непомирљивог антитрадиционализма, прихвата један вид Жидовог опуса; онај, где је творац „безразложног чина“ суочио имагинацију са средствима, илузију читаоца са истином пишчеве кујне, где је показао да је многоструко лице стварности многоструко и за романијера, без обзира што се он ипак „опредељује“. „Нови роман“ прихватио је, дакле, *Коваче лажног новца*.

Кажу да Жид није стварао, и да није створио, ремек-дела. У његовом несталном духу, у његовој сталној експериментаторској и испитивачкој жеђи пре треба тражити разлоге но у самим Жидовим могућностима. За једног *Фауста* потребан је читав један живот и када је у питању такав гигант какав је био Гете. Жид није писац једног дела, он је заветовао арбитражи будућности целокупна дела као једно дело. Сведок једне несталне епохе и несталне интима свог личног доживљаја живота и стварности у исти мах, Жид је пре личио на једриличара који се препушта ћудљивој игри противречних ветрова, но на навигатора који унапред зна, или током пловидбе одабира, праву линију свог кретања. Сматрао је да доследност у недоследности коју није крио, и због које је оптуживан за кокетерију, није хир његовог темперамента, непоузданост његове личности или његових назора, већ нека врста животне законитости. Мењао се, додуше мање но што је мислио, можда и мање но што је желео, да

би у духовном искуству свог времена повукао не једну или две већ безброј бразди, да би истовремено наслутио и антиципирао, проникнуо и испитао нејасне облике сензибилитета будућности. Десетак година од његове смрти исувише је кратак временски период да би се испитало, па чак и наслутило, шта је у делу Андре Жида сачињено од ефемерних нити дневне паучине, шта све трајно фиксиран податак непролазне уметничке вредности, а шта, опет, инспиративно жариште за ово, или једно касније доба.

Извесно је, међутим, да је Жид један од последњих француских моралиста старог кова. Читавим својим делом он је прихватио вечно и тегобно питање „Како живети?“, тражио, налазио или само мислио да је налазио одговоре, водећи, у име живота, један неизбежан, дуг и јадак спор са догмом хришћанске цркве, са лицемерјем, хипокризијом и малограђанштином уопште.

Године 1947, четири године пред смрт, добио је Нобелову награду за књижевност. Тада је његово дело углавном већ било завршено. Рођен је у Паризу 1869, у једној полукатоличкој, полупротестантској породици. У његова значајнија остварења спадају: *Мочваре* (1895), *Земалска храна* (1897), *Иморалист* (1902), *Уска врата* (1909), *Подруми Ватикана* (1914), *Пасторална симфонија* (1919), *Конаци лажног новца* (1928), *Нови плодови* (1935), неколико томова кореспонденције (са Клоделом, Валеријем и др.), *Дневник* (1939), *Тезеј* (1946).

П. Ц.